

ТОЗА БУЛОҚЛАР

ТОЖИК
ЁЗУВЧИЛАРИНИНГ
ҲИКОЯЛАРИ

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1981

С(Тадж)
Т 59

Сўзбоши муаллифи
Фазлиддин Муҳаммадиев

Тўпловчилар: *Муҳиддин Хўжаев, Саттор Турсун*

Тоза булоқлар: Тожик ёзувчиларининг ҳикоялари/ Сўзбоши муаллифи Ф. Муҳаммадиев; Тўпловчилар: М. Хўжаев, С. Турсун.— У.: Адабиёт ва санъат нашриёти 1981. 232 бет.

Тўпламга Садриддин Айний, Раҳим Жалил, Сотим Улуғзода, Фотеҳ Ниёзий, Қўлат Толис, Фазлиддин Муҳаммадиев ва бошқа таниқли тожик ёзувчиларининг ҳикоялари жамланган. Бу ҳикоялар тожик насрининг шарафли йўлларини, у эришган катта, салмоқли муваффақиятларни ўзларида ифодалаб, ўтилган ва ўтилаётган тарихий жараёнлардан дарак бериб турадилар. Тўплам тожик носирларининг турли авлодга манъуб вакиллари яратган ҳикоялардан тузилди. Уларда қардош тожик халқи ҳаётининг лавҳалари, бугунги кун қаҳрамонларининг қиёфалари ва бой ички дунёлари акс этади.

Чистые родники. Рассказы таджикских писателей.

С(Тадж)

С $\frac{70303-216}{M352(04)-81}$ Рез. 81 4702500200

© Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 й.
(Та рж.)

«УЗИМНИНГ «АНИФ»ИМ»

Тоҷикистон ССР халқ шоири, марҳум устод Боқи Раҳимзода шундай ҳикоя қилар эдилар:

— Дастлаб таҳсил олган домламнинг тили чучук бўлиб, «л» товушини талаффуз этолмасди. Биринчи куни сабоқ тахтачасига алифнинг шаклини солиб, бизларга кўрсатдилар:

— Болалар, бу биринчи ҳарфдир. Унинг номи «аниф». Қани, сиз ҳам менинг ортимдан бараварига такрорланг: «А-а-ниф!»

Болалар ҳам баравар: «Аниф!»— деб жўр бўлишди. Домла юзини буриштириб, деди:

— Болалар, «аниф» эмас, «аниф» денглар!

Яна болалар: «Аниф!» — деб қичқиришди. Шунда шогирдларидан бирини турғизиб:

— Аҳмадҷон, ўзинг бир яхшилаб «аниф», дегин!— буюрди домла.

— Аниф!— бурро овоз билан жуда равшан жавоб берди Аҳмад.

— Аҳмадҷон, ўғлим, менинг «аниф»имни эмас, сен ўзингнинг «аниф»ингни айт!

— Узимнинг «аниф»им!

Аҳмад, домласи ундан нимани истаётганлигини билмас эди...

Устозимиз Боқи Раҳимзоданинг мазкур ҳикоясини эшитганимга ҳам икки ўн йил бўлди. Аммо ўша кундан бошлаб, адиблар даврасида: «Ҳар ким ўз «аниф»ини айтсин», деган янги мақол пайдо бўлди.

«Аниф» ҳақидаги бу ҳикоят ҳаргиз эсимдан чиқмайди. Бунинг бир боиси ҳикоятнинг ниҳоят латифлиги бўлса, яна бир боиси ҳар гал уҳдаси мушкул бир ишнинг зиммамга тушганидандир. Мен китобга сўзбоши ёзиш масаласини назарда тутяпман.

Бундан тахминан ўн беш йилча илгари Тоҷикистон Давлат нашриёти раҳбарлари чақириб, ёзувчи Пўлат Толиснинг ҳикоялар тўпламига сўзбоши ёзишимни сўрашди. Ҳурмат ва ишончларини учун ташаккур билдирдим кул афсусланиб, муқаддиманависликда малакам йўқлигини айтдим. Иш давомида малаканинг ўзи келаваради, дейишди. Пўлат Толис катта ёзувчи, сартарошликни улўғларнинг бошидан бошламайдилар, дедим. Қўйишма-

ди, сиз Толиснинг ҳам дўсти, ҳам ҳикоянависсиз, китобга сиз сўзбоши ёзасиз, вассалом, дейишди.

Роса бир ой уришиб, адабиётшуносликда ҳам кучимни синаб кўрмоқчи, фалсафий-илмий умумлашмаларга бой, яхшигина бир сўзбоши ёзмоқчи бўлдим.

Оқ қоғозни олдимга қўйиб ўтирарканман, ҳар хил андишаларга борардим, бу жанр устозлари маҳоратига ҳавасим келарди. Гоҳо улар гапни осмондан бошлашарди-ю, сўзларни ипга маржон тизгандек жой-жойига қўйишарди, ҳар бир сўз олис юлдузлардек жилоланиб, қорли Бадахшон чўққисидан эсанган майин шабададек ардоқлайди, Зарафшон боғ-бўстонларидаги гуллардек муаттар ҳид таратади. Натижада ўқувчи китобни ҳавас билан варақлайди, завқ билан ўқийди ва ранг-баранг чаманда кезиб ҳузур қилгандай бўлади.

Афсус, шунча ҳаракат қилдим у лекин сўзбошим ҳалқалари бир-бирига маҳкам уланган пўлат занжирга ўхшамади. Муҳлат ўтиб кетаётганини сездим у Толис билан ҳамкорлик қилган йилларимиздан эсдалик ёздим. Мен дўстимнинг яхши хислат-фазилатини эртадан-кечгача бирга ўтказган бир кун воқеалари асосида нақл қилдим. Ўртача ҳажмдаги бу воқеий ҳикояда марсия оҳанги бор эди. Шу оҳангни ҳис этдим ҳазрат Мир Алишер Навоийнинг, дўсти ва устои Шайх Абдураҳмон Жомий вафоти муносабати билан айтган машҳур бир байти эсимга тушди, кейин мен хуш хулқи билан ҳаммага марҳам бўлган ул дўст фироқидан дилимиз юз захм чекди, мазмунидаги бу байтни ҳикоя охирига қўшиб қўйдим:

Дили асҳоб шуд аз теги фироқаш сад захм,
Он ки будӣ ба ҳама хулқи хушаш марҳам, ку?

Нашриёт ходимлари ҳикояни қабул қилиб олишди ва сўзбоши ўрнида босиб чиқаришди. Мен улар бу сўзбоши эмас ёки сўзбоши бунақа бўлмайди, деб айтишса керак, деб ўйлагандим, аммо улар ҳеч нима дейишмади. Мазкур муқаддима домла буюрган «аниф»ни айтишдан биринчи марта бўйин тоблашим натижаси эди. Кейинчалик ҳам кўпгина ёш қаламкаш дўстларим китобига сўзбоши ёзишга тўғри келганида, чор-ночор ўз «аниф»имни айтдим. Тўғри, бу муқаддималарнинг ҳаммаси босилиб чиқди. Ҳатто улардан бирини Москва нашриёти ҳам қиёмига етказиб чоп этди. Аммо ҳар гал ўша китоб ёхуд муаллифига кўзим тушса, ўзимни буюрилган гулдор коса ўрнига нақшин лаган ишлаб берган кулолдек ҳис этаман...

Бу йил, муҳтарам ўқувчи, календардаги барча байрам ва тантаналардан бошқа яна икки қондош — ўзбек ва тожик халқларининг иккита шукуҳли байрами бор: май ойда Ўзбекистонда тожик адабиёти ва санъати кунлари, сентябрда эса Тожикистон шаҳар, қишлоқларида ўзбек адабиёти ва санъати байрами ўтказилади.

Эрта баҳорда Душанбага қаламкаш дўстларимиздан бир гуруҳи — Ўзбекистон Ёзувчилари союзи, Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, «Шарқ юлдузи», «Звезда Востока», «Йилдыз» журналларидан вакиллар келишди. Улар шу муносабат билан босилажак янги китобларга материал танладилар.

Азиз китобхон, қўлингиздаги тожик ёзувчиларининг ҳикоялар тўплами ана ўша китоблардан биридир. Меҳмонларимиз ўз ишларини битказиб, хотиржам суҳбатлашиб ўтирганимизда, мунаққид ва адабиётшунос Иброҳимжон Ғафуров менга қараб, мазкур китобга сўзбоши ёзишни илтимос қилди. Мен сўзбоши ёзиш хусусида тортган барча азоблармни бир лаҳза кўз олдимга келтириб, худди нажот сўрагандек делегация раҳбари машҳур ўзбек шоири Туроб Тўлага қарадим. У киши ҳам:

— Жуда яхши. Сўзбошини сиз ёсангиз, яхши бўлар эди, — деб қолдилар.

Меҳмоннинг хоҳиши вожибдир. Ҳеч нима демадим у нима бўлса бўлар, деб яна бир марта сўзбоши ёзишга аҳд қилдим.

Китоб сўзбошиси ҳам, гапнинг рости, адабий жанрдир. Аммо унинг қолибини, ўзига хос услубини ўзгартириш гуноҳи азим бўлмаса керак? Чўчварадан мақсад — гўшт емоқ, дейишадди. Сўз бошидан мақсад китобни ташвиқ қилмоқдир.

Шундай қилиб, зукко китобхон! Сиз бу ҳикоялар тўламини завқ билан ўқишингизга ишонаман. Унда тожик совет адибларининг барча авлодлари намояндалари асарлари борлиги туфайли эмас, балки ҳикоялар мундарижаси — ҳикоя жанри инқилибидан то шу кунгача тожик халқи босиб ўтган йўл тўғрисида ҳам тасаввурга эга бўласиз. Бинобарин, йигирманчи-ўттинчи йиллар ҳикояларида босмачилар ва бошқа синфий душманларга қарши кураш, кескин ҳаёт йўлини танлаш, хотин-қизлар озодлиги, хурфот ва феодал тузум қолдиқларига қарши кураш масалалари биринчи ўринга қўйилган бўлса, кейинги йиллар ҳикояларида кўпроқ ахлоқ проблемаларини акс эттирилди. Бу асарларда янги социалистик жамият учун курашлар, унинг илғор отрядини ажойиб, ҳар томонлама ривожланган инсонни тарбиялаб етиштиришга сафарбар этиш, унинг бой маънавий қийфаси, дунёқараши, идроки, унинг фаол граждандлик мавқеи кўрсатилади.

Ўзбек ва тожик халқлари бир-бирларининг адабиёт ва санъат асарларини бир неча асрлардан бери қизиқиб ўқиб, ўрганиб келмоқдалар. Тожик ўқувчиси бугун ҳам ўзбек совет адабиётининг Ҳамза ва Абдулла Қодирий, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор, Шароф Рашидов ва Зулфия опадан тортиб, ёш авлодга мансуб шоиру насрнависларнинг асарларигача ўз она тилида ўқимоқда. Ўзбек ўқувчиси ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин.

Халқларимиз узоқ асрлар давомида биргаликда кураш олиб бордилар, биргаликда миллий маданиятларини яратдилар. Шу бонсдан тожик таржима адабиёти фондида ўзбек социалистик адабиёти ва санъатининг саҳна, кинематография, мусиқа, турли жанрлардаги асарлари энг катта ўринни ишғол этади.

Мен бир неча йил Кинематография Давлат комитети қошидаги яхши бадиий фильмларни тожикча дубляжга танлаб олувчи комиссияси аъзоси бўлиб ишладим. Эсимда, Урта Осий республикалари, хусусан, Ўзбекистон фильмлари тўғрисида сўз кетганда, биз уларни кўриш ва муҳокама қилишга вақт сарфлаб ўтирмасдан, ҳужжатларга асосланиб, таржимага тавсия этаверардик.

Турмуш тарзимиз, улуғ Ватанимиз томонидан республикаларимиз меҳнаткашлари олдига қўйилган сиёсий-иқтисодий, мада-

ний вазифалар, одамларни коммунистик руҳда тарбиялаш проблемалари ва уларни ҳал этиш йўллари муштараклиги туфайли бир-биримизнинг маданият соҳамиздаги асарларни умумидеология йўлида ўзимизники деб биламиз.

Ўзбек совет ёзувчисининг ҳар бир янги кетобини, бастакорнинг куйини, драматургнинг пьесасини ўзимизникидек қабул қиламиз ва биродарларимиз ёрқин ижодидан қувонамиз.

Ўзбек биродарларимиз қалбда ҳам ана шундай ҳис-туйғу борлигига аминман... Бинобарин, биродарларимиз тилида чоп этилган ҳар бир янги китоб бизнинг ифтихор ва хурсандчилигимиз боисидир.

Қўлингиздаги ҳикоялар тўплами вақт зиқлиги, тўпловчи за тартиб берувчилар шашлиқ турганлари сабабидан, ҳар жиҳатдан мукамал, деб айтолмаймиз. Жужладан, яхши ҳикоялар ёзган бир қатор адбларимизнинг асарлари тўпламга кирмай қолди.

Аммо юқорида айтганимиздек, адабиёт ва санъат байрами улкан умумхалқ тўйидир. Тўйга эса қирқ кечаю қирқ кундуз тайёргарлик кўргангизда ҳам бирон жиҳатидан қандайдир жузъий камчиллик топилди. Аммо тўй гина-қудратларнинг унутилиши, айрим жузъий нуқсонларнинг кечирилиши билан ҳам шарофатлидир. Жумладан, мен ҳам ўз «аниф»имни айтаман деб, сўзбошида йўл қўйилган ўзбошимчаликдан ҳимматли ўқувчининг лутфан кўз юмиб ўтишига ишонаман.

Фазлиддин Муҳаммадиев

ҲИКОЯЛАР

Садриддин Айний

«ДЕВ, АЖИНА ВА АЖДАРҲО»

(«Әсдаликлар»дан)

«Девбандлар» ва дуохонларнинг қишлоғи бўлган Соктареда умуман «дев», «ажина» ва «аждарҳо» тўғрисида эртак кўп эди. Ҳовлимизнинг шимоли-ғарбида биздан унча узоқ бўлмаган бир мазор бор эди (бу мазор ҳали ҳам бор.) Бу мазор баланд ва кенг бир тепадан иборат бўлиб, усти ва теварағи қабрлар билан тўла.

Бу тепанинг шимоли-ғарбий ён бағрида бир ғор бор эди. Афсонапарастлар: «У ғорда аждарҳо бор, ҳар кеча одамлар ётгандан кейин уясида чикиб, тўғри Зарафшон дарёси бўйига боради ва сувга тушиб, қуйи лабини дарёнинг остига ёпиштириб, юқори лабини сувнинг юзида тутиб туради, шундай бўлиб, дарёнинг бир томчи суви ҳам қуйига оқмай, ҳаммаси унинг ичига қуйилади. Аждарҳо шу йўсинда сув ичиб қонганидан кейин сувни ўз оқимиға қўйиб юбориб, ўз уясиға қайтади», дейишарди.

Ҳалиги афсонапарастларнинг айтишларига кўра, аждарҳо сув бўйига бориб келишида, йўлида бирор одам дуч келса, уни тириклай ютиб юборармиш. Аждарҳо ҳар бир жонзотдан кучли бўлиб, у ёлғиз шамолдан қўрқар эмиш. Қаттиқ шамол қўзғалган вақтларда у ғувиллаб, увиллашга киришар эмиш.

Мен у вақтларда бу гапларға ишонар эдим, ҳақиқатан ҳам қаттиқ шамол вақтларида у ғордан ғувиллаш садоси эшитиларди.

У мазорнинг ғарб томонида пастаккина бир тепа бўлиб, бу тепаға «келгинди» одамларнинг ўлиги кў-

милганидан, уни «Ғарибмозор», деб этардилар. «Ғарибмозор»нинг усти ва тевараги тиканли, катта-катта чангаллар билан қопланган эди. Кечалари у чангаллар орасидан ҳам увиллаш товуши эшитиларди.

Афсонапарастлар «шу чангаллар орасида девлар, ажиналар уя қўйган ва увиллаш товуши уларнинг товуши», дер эдилар. Мен у чангаллардан ҳам ёмон қўрқардим.

Ёз кунларининг бирида онам ота-онасини кўриб келиш учун Маҳаллаи Боло қишлоғига кетди, акам у билан бирга эди. Соктаредаги ҳовлимизда отам билан мен қолган эдим.

Отам томорқадаги ёш ўрик ниҳоллари орасига буғдой эккан эди. У вақтдаги деҳқонлар буғдой ёки арпаси ўриб олинган ерларни экинлардан қолган хас-хашак бир томонга тўпланиб, супуриб олишга осон бўлсин деб, шамол кунларида суғорардилар.

Уша кечаларнинг бирида шамол қўзғалган вақтда отам буғдойи ўриб олинган ҳалиги майдончага сув қўйди. Лекин ер сувга тўймасдан аввал шамол тинди. У, ер сувга тўйгандан кейин, отам дарахтдан бир шох синдириб олиб, томорқага ўтиб, суғорилган ердаги сувни шох билан қўзғаб, хас-хашакларни бир томонга тўплашга киришди. Мен ҳовли юзида супада ёлғиз қолдим.

Отам мендан узоқлашгандан кейин Султонпошшанинг «Етти бошли дев» тўғрисидаги гаплари эсимга тушиб, қўрқа бошладим. Шу вақт супа остида ўйнаб юрган бир мушук кўзимга кўринди. Бирпасдан кейин у ерда итлар, эшаклар пайдо бўлди. Эшаклар орасида чиройли хўтикчалар ҳам бор эди ва мен бундай хўтикчалардан бирини қўлга киргизиб, миниб юришни доимо орзу қилардим.

Мен гўзал хўтикчалар томошасига берилиб кетган вақтда у ҳайвонларнинг барчаси бир жойга тўпланиб, етти бошли қора бир одам шаклига кирдилар ва у одамнинг боши гўёки осмонга чўзилиб кетмоқда эди. Султонпошшанинг айтган нишонларига кўра менинг фикримча, у нарса «етти бошли дев» эди. Мен бу фикр билан қаттиқ қўрқиб: «Вой ўлдим!» — деб ҳайқариб, турган жойимда чалқанча йиқилдим.

— Нима гап? Нима бўлди? — деб югуриб келган отам, юзим ва кўкрагимга совуқ сув сепиб, мени тур-

ғизди. Мен кузимни очиб, супа, остига қарадим, у ерда ҳеч нарса кўринмади. Менинг фикримча, отамнинг овози эшитилиши билан «етти бошли дев» қочиб кетган экан.

Отам мени ҳушимга келтиргандан кейин нима бўлганини сўради. Мен унга ҳалиги кўзимга кўринган нарсаларни айтиб, «қора одам»нинг «етти бошли дев» эканини Султонпошшанинг сўзи билан таъкидладим.

Отам менинг бу гапларимни кула-кула эшитди, сўнгра жиддий вазият олиб, сўзга киришди:

— Шайх Саъдий деган катта билимдон бир киши биздан бир неча юз йил илгари ўтганлар,— деди отам,— у киши «Дев одамнинг ишига аралашмайди — зарар етказмайди, қўрқма! Балки девга ўхшаган одамлардан қўрқ!» мазмунида қуйидаги гапларни айтганлар:

~~«Дев бо одам наемезад, матарс,
Бал битарс аз одамони девсор!»~~

Шайх Саъдий ёлгон гапирадиган одам эмас эдилар, у кишининг гапларига таяниб аниқ билки, дев, ажина каби нарсалар одамга зарар етказа олмайди ва ҳар бир нарсадан одам кучли. Ҳар вақт, ҳар нарса кўзингга кўринса, қўрқма, Шайх Саъдийнинг юқоридаги гапларини эсингда тут!

— Девсор (девга ўхшаган) одамлар қандай одамлар? — деб сўрадим отамдан.

— Девга ўхшаган одамлар,— деди отам,— ҳар жойда топилади. Аммо бизнинг қишлоқда ундай одамлар кўп: дуохонликни касб қилиб олиб, ўзларига «Девбанд» — дев боғловчи лақабини таққан одамлар девга ўхшаган одамлардирлар. Улар аввал одамларни девдан, ажинадан қўрқитадилар, сўнгра «Биз девни боғлаймиз, ажинани қувамиз», деб уларга фириб бериб, пулларини оладилар.

Отам хаёлга чўмгандай бир оз жим турди, сўнгра яна давом этди:

— Амакиваччанг Иброҳимхўжа ҳам девсор бўлган, унинг хотини Султонпошша ҳам эрига ёрдам бермоқчи бўлиб, девсорликни машқ қилаётир. Сен бундан буён унинг олдига борма, унинг эртақларига қулоқ солма! Дев, ажина тўғрисида гапирса, гапларига

ишонма ва менга келиб айт!— деди-да, сўзида давом этиб:

— Сени қўрқитиб, «бу гапларни ота-онангга айтма!»— деганидан унинг фирибгарлигини тушуниб ол! Чунки у менинг дев, ажиналардан қўрқмаслигимни билади. «Агар бу гапларимни отаси эшитса, мени расво қилади», деб қўрқади,— деди.

Отамнинг бу гапларидан мен оз бўлса-да, дев ва ажиналардан қўрқмайдиган бўлдим. Аммо гор ва аждаҳонинг воқеаси, «Ғарибмозор» чангалзори ажинахоналиги кўнглимга шубҳа соларди, чунки мен гордаги ғувиллашни ва чангалдаги увиллашни ўз қулоғим билан эшитган эдим. Шунинг учун у ҳодисаларнинг нималигини отамдан сўрадим.

— Ғарибмозор» чангалзоридан эшитиладиган товушлар у ерда уя қилган шоғолларнинг увиллаши,— деди отам,— ўтган қиш икки товуғимизни олиб кетган шоғоллар ҳам ўша шоғоллардан. Гордан эшитиладиган ғувиллашнинг сабабини эртага тушунтириб бераман, энди ётиш керак.

Биз ётдик, лекин мени уйқу элтмас эди, кўзим юмилиши билан босиринқиб сесканиб кетардим. Отам бу аҳволдан хабар топиб, қўлини устимга қўйди-да, ҳар бир сесканганимда: «Қўрқма, мен ёнингдаман!»— деб огоҳлантириб турди...

Эртасига отам мени «Аждарҳо уяси бўлган» горни кўрсатишга олиб бормоқчи бўлди. Лекин жўнашдан илгарй елдимга бир бўш кўзани келтириб:

— Оғзингни кўза оғзига яқинлаштириб, қаттиқ пуфла!— деди. Пуфладим. Кўзанинг ичидан ғувиллаш товуши эшитилди. Отам диққатимни пуфлаш натижасида эшитилган ана шу ғувиллаш товушига тортиб:

— Мана шу ҳолни эсингдан чиқарма! Горнинг сирини англаш учун сенга керак бўлади,— деди.

Отам мени горга бошлаб борди. Мен шу вақтгача «аждарҳо»дан қўрқиб горнинг яқинига бормаган эдим. У кун бўлса, горнинг жойи ва ўзининг тузилишини тузуккина кўрдим. Тепанинг шимоли-ғарбий бурчагида ердан беш метрча юқорироқда ёнбағирни айвон шаклида кавлаганлар, кавланган жой ўпирилиб кетмасин. деб ўрталигига пишиқ гиштдан бир устун қуриб, унинг бошини айвон шифтига тираб қўйганлар. Айвоннинг

тўрида — тепанинг бағрида қазилган ёки табиий тарзда пайдо бўлган бир ғор эди. Ғорнинг оғзи кенгроқ бўлса ҳам ичи сув қудуқлари кенглигида чуқурлашиб кетарди, аммо унинг ичи қудуқларникидай тик пастга қараб кетмай, нишаб бир йўлак каби тепанинг ўртасига қараб пастланиб кетарди.

Отам у ердаги ғорнинг тузилишини бирма-бир менга кўрсатганидан кейин:

— Қаттиқ шамол қўзғалган вақтларда, айвонга келиб тиқилади, қаршида чиқиш йўли бўлмаганлиги учун бор кучи билан ғорнинг ичига уриб киради, ғорнинг ҳам олди тўсилган ва чиқишга мажбур бўлади. Қаттиқ шамолнинг ана шундай зўр билан ғорга кириб қайтиб чиқишидан ғувиллаш товуши эшитилади,— деди.

Отам кўзага пуфлаганимни ва ундан ғувиллаб овоз чиққанини менга эслатгандан кейин, давом этди:

— Пуфлаганингда кўзадан қандай товуш чиққанини ўзинг кўрдинг. Шамолнинг кучи бўлса сенинг пуфлашингдан миллион баравар зўр бўлгани каби ғорнинг кенглиги ва чуқурлиги ҳам бизнинг кўзаникидан минглар марта ортиқдир. Шунинг учун қаттиқ ва кучли шамол эсганда, ғордан қўрқинчли товуш эшитилади, бу ерда на аждарҳо бор ва на унинг овози,— деди.

Отам бир оз жим тургандан кейин:

— Яна бир нарсани сенга уқтириб ўтай,— деб сўзга киришди,— «аждарҳо»нинг кечалар уясидан чиқиб Зарафшон бўйига бориб сув ичиб келиши тўғрисидаги гаплар бўлса, ана шу ғорнинг ғувиллашига боғлаб тўқилган аҳмоқона эртактардандир.

Отам «дев», «ажина» каби афсонавий «жонзот»ларнинг борлигига ишонарди. Унинг фарқи ўша замондаги бошқа одамлардан шунда эдики, у, «дев», «ажина» одамга зарар етказа олмайди, дер эди. Бунга ҳам далили юқорида нақл қилинган Саъдий Шерозийнинг шеъри эди. Шундай бўлса ҳам у ўзининг ўша озгина очилган фикри билан мени «дев» ва «ажина»лардан қўрқишдан қутқаза билиши менинг ўсишимда катта фойда берди. Мен ўша кундан бошлаб на «дев», на «ажина»дан қўрқардим ва на қоронғи кечалардаги ёлғизликдан. Ҳатто, бир оз улғайганимдан кейин қишлоқ болалари билан гаров боғлаб, бир қоронғи кечада «Ғарибмозср» чангалзорига бориб, дарахтлардан бир

неча новда кесиб, у ерга пичоқ қадаб келдим. (Мен бу эсдалигимга бошқа бир неча шу мавзудаги эсдаликларимни қўшиб, биринчи марта 1928 йилда «Раҳбари дониш» журналида босилган «Аҳмади девбанд» номли очеркни ёзганман.)

Ўша йилнинг кузида отам Устахўжа билан маслаҳатлашиб, катта ўғилларини Бухорога юбориб, ўқитмоқчи бўлди. Бухоро мадрасаларида дарслар бошланишидан бир неча кун аввал — сентябрь ойининг бошларида отам Устахўжанинг катта ўғли Сайид Акбар билан акам Муҳиддинни шаҳарга олиб бориб, мадрасага жойлаштириб келди. Тажрибасиз, шаҳарни кўрмаган бу болаларга раҳбарлик қилишни отам кўп йиллардан бери мадрасада турадиган мулла Деҳқон номли тоғамга топширди.

Бу воқеадан кейин мен оилада якка ўғил ва бирдан-бир дастёр бўлиб қолдим. Бу вақтларда Сирожиддин номли бир укам бўлса ҳам, у ҳали жуда кичик ва отамнинг гапига кўра ҳали «фарзандлар қаторига кирмаган» эди. Шунинг учун мен ота-онамга қўлимдан келганча ёрдам беришга ва акамнинг йўқлигини сездирмасликка уринардим.

Ўша йил куздан кейин «Ғарибмозор»даги шоғоллар қишлоқ товуқларига ҳужум қила бошладилар. Бу ҳужумларнинг биринчи қурбонлари, ҳовлилари қишлоқнинг шимол томонида бўлиб, экинзорлар орқали шоғолхонага туташган бизнинг ва қўшнилариимизнинг товуқлари бўла бошлади. Шунинг учун отам ўша қиш Маҳаллаи Боло қишлоғидан — чўпон тоғамдан чўпон итни зотидан бўлган олти ойли Хайбар номли бир итни келтирди. Бу ит келгандан кейин бизнинг товуқлар тинчиб қолди.

АЧЧИҚ ҲАҚИҚАТ

Бир минг тўққиз юз ўттиз биринчи йилнинг баҳори — босмачилар билан курашнинг айна қизгин палласи эди.

Мен кўпчилик қатори республиканинг шарқий районларига юборилган эдим.

Ўша вақтларда каттагина қишлоқлардан бирида, қизилтаёқлилар мажлисида маъруза қилгандим.

Мажлис охирида олдимга бир деҳқон келиб, мен билан гаплашмоқчилигини айтди. Ўшанда усиз ҳам ишим бошимдан ошиб ётарди.

Хонада одам кўп, олағовур эди. Қишлоқ Советининг раиси шовқинни босиш учун кимгадир буйруқ берар, кимгадир қулоқ солар, кимни нима учундир койир эди.

Бирдан қишлоқ Советида куймаланишаётган одамлар орасида бояги деҳқонга кўзим тушиб қолди. У олдимизга келиб, столга қизил хуржунни қўйиб, деди:

— Мана!

— Бу нима? — беихтиёр сўради раис.

— Ҳозир кўрасан, — деди босиқлик билан деҳқон хуржундаги нарсаларни оларкан.

Унинг ичида нималар йўқ эди дейсиз! Ёзги Ҳисор тўнидан тортиб бир жуфт чойшаб, жойнамос, чойнак-пиёла, бир халта чой, қорадори, яна бир балолар бор эди. Хуржун тагида пуллар — икки минг сўм совет пули, қанчадир афғон рупиялари ётарди. Деҳқон хуржунни қоқувди, ерга қандайдир қоғозлар тушди. Мен уларни олиб, диққат билан кўздан кечира бошладим. Бу букланаверганидан букланган жойлари титилиб кетган чизиқли қоғоз парчалари эди.

Афтидан, бу кимнингдир мактуби эди.

Қоғоз парчаларини тўғрилаб, нима ёзилганлигини ўқишга ҳаракат қилдим.

Ҳамма сабрсизлик билан қоғозга тикилар, овозимни чиқариб ўқишимни кутар эди.

Мен ўқий бошладим. Қоғозда шундай ёзилганди:

«Ота! Тўққиз йил аввал сиз, тўсатдан ғойиб бўлганнингизда мен бир исқирт қишлоқи бола эдим. Сиз имом эдингиз, мен эса хат-савод тўғрисида ҳатто бирон-бир оғиз сўз ҳам эшитмагандим. Ушанда мен ҳеч нима тушунмасдим. Мен тез-тез: «Қизил Армия», «Давлат-мандбей»¹, «Анвар»², деган сўзларни эшитардим, аммо бу сўзларнинг маъносини ҳам, исмларни ҳам билмасдим. Сиз нимагадир жуда ташвишга тушиб қолган эдингиз, уйдан тез-тез кетиб қолардингиз, ниҳоят бутунлай келмай қўйдингиз. Сиз ҳатто бечора онамни ҳам огоҳлантирмай, бизни ташлаб кетдингиз. Бечора онам озмунча кўз ёши тўкмади! Сиз ғойиб бўлгандан кейин орадан ярим йил ўтгач, онам қазо қилди. Мен етим бўлиб қолдим, бор-будимиз шафқатсиз, бағриташ амакимнинг қўлига ўтди. У мени ҳам олиб кетди. Кун бўйи мен унинг ҳўкизларини боқардим. Амаким доимо мени қойиб, аямасдан урарди. Азбаройи чидолмаганимдан бир кунни подасини ташлаб... бошим оққан томонга кетдим...»

— Яшавор! — деди раис ўқиётганимда луқма ташлаб.

Ёш секретаримиз ҳам мамнун кулиб қўйди.

Мен шундагина қишлоқ Совети жимжит бўлиб қолганини ва ҳозир бўлганлар диққат билан менга қулоқ солиб туришганини пайқадим.

Мен ўқишни давом эттирдим:

«Қишлоқма-қишлоқ тентираб юриб, ниҳоят Кўлобга бориб қолдим. Мен бу ерда тиланчилик билан кун кўрдим, баъзан ўғирлик ҳам қилдим. Бозордаги ўчоқларнинг илиққина кули ичига кириб ётиб юрдим. Сиз: «Тақдир шу экан-да», деб такрорлашни яхши кўрардингиз, қисматга ишонар эдингиз. Мен унга ишонмайману, бироқ ўз тақдиримдан мамнунман! Тақдир мени

¹ Д а в л а т м а н д б е й — босмачилар гуруҳининг бошлиқларидан бири.

² А н в а р п о ш о — таниқли турк авантюристи. 1921 йили Бухорода босмачилик ҳаракатини бошқарган. «Ўрта Осиё мусулмон давлати»ни тузиш ғоясини илгари сурган.

кўп нарсаларга ўргатди, қўлимга ҳаёт калитини тут-қазди. Ҳа! Мен ўша пайтларда ҳали бола бўлсам ҳам кўп нарсаларга тушуниб етдим. Агар сиз: «калтак зарбидан эшак ҳам мулла бўлади», деган сеvimли иборангизга амал қилиб, мени ўн йил ўқитганингизда ҳам мен ҳеч балони билмай қолаверардим!

Сарсон-саргардон бўлиб юрган кезларимда мен илк бор «большевик» сўзини эшитдим, ўз кўзим билан қизил аскарларни кўрдим. Қизил командирлардан бири мени етаклаб, интернатга олиб борди. Интернатдаги нормал ҳаётга кўниқолмай, бир неча марта у ердан қочиб кетдим. Ҳар сафар ўша командир мени қайтариб олиб келарди. У менинг иккинчи отам бўлиб қолди — у менга беҳад ғамхўрлик қиларди. У интернатга тез-тез келиб турарди; менга қанд, ҳар хил ширинликлар олиб келарди, ардоқлаб эркататарди. Интернатда уч йилча яшадим, кейин Душанбага ўқишга юборишди. Ҳозир эса Тошкентдаман. Олий коммунистик мактаб — САКУда ўқияпман. Бу ерда улуғ Маркс, Ленин таълимотини ўрганяпман. Мен фаол комсомол бўлиб етишдим. САКУни тугатгач, қадрдон. Тожикистонга ишга бораман.

Бу ерга, Тошкентга ҳамқишлоғимиз Соҳиб Назар ҳам ўқишга келди. У менга сизнинг тириклигингизни ва эшитишларига қараганда ҳозир Мозори Шарифда имомлик қилаётганингизни гапириб берди. Эҳ, аттанг! Афсус, неғаям ўша вақтларда сизни ҳамтовоқларингиз — Анвар, Давлатмандбейлар сингари йўқ қилиб юбормаган эканлар-а! Афсус, сиз текинхўрлик қилиб, Афғонистоннинг меҳнаткаш халқи қонини зулукдай сўриб ётибсиз!

Ота! Менинг сизга ёзаётган бу мактубим биринчиси ва охиргисидир. Мактубдаги бу гаплар аччиқ ҳақиқатдир! Аччиқ аламли охиригача ютасиз энди. Сизни ортиқ отам деб ҳисобламайман. Мен сиздан юз ўгирдим.

Сизнинг халқимизга қилган ваҳшийлик ва жиноятларингиз ҳақида газетага ёздиму, аммо сиз менга қўйган исм билан имзо чекмадим.

Сизга ўғилликдан воз кечган Ҳалим Кўлобий».

Мен мактубни ўқиб тугатдим. Тингловчилар шовқин кўтаришиб, эшитганларини қизгин муҳокама қила бошладилар.

Колхоз райси ўйчанлик билан чўзиб деди:

— Иш мана бундоқ бўпти.

Секретаримиз ҳам ҳеч ўтиролмай ҳадеб:

— Уҳ, уни жуда бошлапти! Уҳ, бошлапти!— дея такрорлади.

Мен хуржунни олиб келган деҳқондан қаердан топиб олганлигини сўрадим.

— Кеча,— деб ҳикоясини бошлади у,— мен қизилтаёқчиларнинг кичик отрядига йўл кўрсатиб олиб кетаётгандим. Сешанба қишлоғига етганда, командир менга жавоб бериб юборди. Мен орқамга ёлғиз ўзим қайтдим. Отим чарчаб, қалин буталар орасидан секин ўтиб келаётган эдим. Бирдан юз элик қадам олдинда қандайдир қизил насага кўзим тушиб қолди. Яқин бориб, мана шу хуржунни топдим. Мен уни олдим-да, уйга қайтгач, синчков хотиним кўриб қолмасин, деб пичан орасига яшириб қўйдим. Мана бугун сизга опкелдим...

— Бу хуржун бир босмачига тегишлими дейман,— деди деҳқонлардан бири.

Мен столда ётган нарсаларни ажрата бошладим. Қорадорини ташлаб юборишни буюрдим. Рупияларни эса совет банкига топшириш учун раисга бердим. Қолган нарсаларни эса хуржунни олиб келган деҳқонга бермоқчи бўлдик. У анчагача сира унамади, аммо қистайверганимиздан кейин фақат буюмларни олди.

— Пулни колхозга бера қолинглар!— деди у.

— Йўқ, яхшиси, қишлоқ кутубхонасига топширайлик!— деб таклиф этди секретарь.

Ҳамма бунга рози бўлди.

Мен олдимда сочилиб ётган хат парчаларига яна қараганимдан кейингина адресини илғадим: «Афғонистон, Мозори Шариф. Чордаралик имом Муҳаммад Алига».

Биз кўчага чиқдик. Кўчада бир талай пиёда ва отлиқ қизилтаёқчилар турарди.

Уларнинг бари босмачиларга қарши юришга шай эдилар.

1934

ҚОПДАГИ ОДАМ

Уни тўғридан-тўғри қоп билан бирга «Тез ёрдам» машинаси замбилига солишди. Кўзлари юмуқлигидан унинг ўликми-тириклигини билиб бўлмасди. Агар ти-

рик бўлсаям, унинг тезда ўлишига ҳамманинг ишончи комил эди.

Шаҳар касалхонасида тезда уни жарроҳлик бўлимига олиб киришиб, қон қотиб, ола-була бўлиб кетган қопни қирқишди. Операция столида одам ётибдими ёки бир бўлак гўштми — ажратиб бўлмасди. Унинг кўйлакиштонларига қон шу қадар сингиб кетган эдики, уни қизил бўёқ тўла хумга ботириб олганга ўхшарди.

Операция хонаси жимжит эди. Ўрта ёшлардаги жарроҳ қотиб қолган қонни иссиқ сувда ҳўлланган пахта билан оҳиста артарди. Жарроҳга кўмаклашаётган баланд бўйли, чиройли ҳамшира қиз чидай олмади.

— Йиртқичлар! — шивирлади қиз хонада ҳукм сураётган жимликни бузиб.

Жарроҳ индамай кўмакчисига қараб қўйди. У беморни текшириб кўриб, операцияга киришар экан, деди:

— Қўрқманг, тезда соғайиб кетади.

Мана, бугун ҳам бемор каравотда ёнбошлаганича хаёл суриб чекар экан, қиз ундан ҳеч нарсани суриштирмаса-да, унинг ўзи гап бошлади.

— Уёқда нималар бўлганидан қатъий назар, яна бир ўлимдан қутулиб қолдим, — бемор оғзидан ҳалқа-ҳалқа тутун чиқариб, худди ўз-ўзига гапиргандай деди. — Мени ким буёққа олиб келди?

— Биз, — жавоб қайтарди ҳамшира ва ортиқ чидолмай сўради: — Сизни ким... бундай?

— Одамлар, — бемор узун киприклар билан тўсилган қора кўзларга тикилиб жавоб берди-ю, яна жим қолди. Узоқ жимликдан сўнг у яна гап бошлади.

— Мен бир кишининг уйида меҳмонда эдим, — шошмасдан, худди ўша куннинг тафсилотларини бирма-бир эслаётгандай ҳикоя қила бошлади у. — Палов дамланган, биз эса кўлимизни юваётган эдик. Мезбон кўлимга сув қуяётганида бирдан миямга тушган оғир зарбдан йиқилиб тушдим. Мени уриб, тепаверишди. Бошқа ҳеч нарсани эслай олмайман. Кўзимни очсам, бу ерда ётибман.

— Уларнинг сизда ўчи бормиди? — эсанкираб сўради ҳамшира.

Йигит жилмайди, кейин кўзларини қизнинг ҳаяжонланган юзларидан узмай, қисқа қилиб деди:

— Ҳа.

Сўнг нима бўлганини бир бошдан ҳикоя қилиб берди...

— ...Мен колхоз партия ячейкасининг секретари эдим. Унгача МТСда тракторчи бўлиб ишлардим. Колхозимиз гарчанд катта бўлса-да, райондаги энг қолақлардан ҳисобланарди. Колхоз бирон марта ҳам планини бажаролмаган эди. Колхозни оёққа турғазини мақсадида сиёсий бўлим бир неча коммунистни ўша ерга жўнатди. Шулар қаторида мени ҳам. Дастлаб биз артелнинг аҳволи билан танишдик. Сўнгра хўжаликни йўлга қўйишга киришдик. Ҳар қадамда қаршиликка дуч келардик. Бир кун янги терилган йигирма қанор пахтани ёқиб юборишибди... Биз колхозда бир неча номуносиб киши борлигини билардик. Қандай қилиб уларнинг қишлоқда қолгани, қулоқ бўлишдан қутулиб қолиб, ҳатто колхозга кириб олганликларини сира тушуниб бўлмасди...

— Нега уларни ҳайдаб юбора қолмадинглар? — дея гапни бўлди ҳамшира.

— Сабр қилинг, ҳамма нарса бирдан бўлмайди-да,— жавоб берди йигит папиросини ўчираркан. — Охири бориб, уларни ҳайдаб юбордик ҳам. Биз артелнинг барча ишини қайта йўлга қўйдик, ҳаракатимиз туфайли колхозимиз пахта топшириш планини мени ярадор қилишган кун тўқсон беш фоиз бажарган эди. Яна икки-уч кундан кейин план тўлиқ бажариларди... Ҳозир у ерда нималар бўлаётганидан хабарингиз йўқми? Мени кўргани битта-яримта келдимми?

— Ҳар кун бир нечтадан одам келяпти-ю, бош врачимиз киргизмаяпти. Бутунлай тузалинг-чи, ўшанда... Манави нон, узум ва қовунларни ҳам ўшалар опкелишяпти.

Орага жимлик чўкди. Беморнинг пешонасини тер қоплади. Ҳамшира унинг пешонасини дока билан оҳиста артди.

— Дам олинг. Мен сизни саволларим билан чарчатиб қўйдим.

— Аксинча, сиз менинг кўнглимни кўтардингиз. Улар мени шунгача ҳам ўлдиришмоқчи эдилару, лекин ниятларига етолмагандилар...

Колхоздан уйимга олиб борадиган йўлда, ариқ бўйида шохлари тарвақайлаган катта қайрағоч бор. Саратовнинг энг жазирама палласида ҳам унинг баргла-

ри орасидан нинадай офтоб тушмайди. Кечаси эса, ҳатто сутдай ойдинда ҳам унинг таги қоп-қоронғи бўлади. Бир куни кечқурун идорада партия мажлисидан сўнг иш билан тутилиб қолдим. Уйга кетаётганимда тун яримдан оққан эди. Қишлоқ уйқуда. Фақат итларнинг вовиллашигина тун сукунатини бузиб турарди. Тўнимни елкамга ташладиму уйга жўнадим.

Қайрағочга яқинлашганимда, қандайдир бир шарпанинг дарахт тагидан лип этиб чиқиб, рўпарадаги девор орқасига яширинганини сездим. Мен ит бўлса керак, деб ўйладим. Лекин ҳар эҳтимолга қарши чўнтагимдан тўппончани чиқардим. Юрагим дукиллаб уриб кетди. Қайрағочга яқинлашган сарим юрагим қаттикроқ дукиллаб бошлади. Дарахтга яқин келдим... Ногаҳон тўртга шарпа йўлимни тўсди.

— Кимсизлар? — деб бақриб сўрадим. Шарпалар жим эди. Шунда мен ўқ уздим.

Бунга жавобан сўкиниш эшитилди ва шарпалар менга қараб югуришди. Имиллаш мумкин эмасди. Ўқ узиб, орқамга қараб қочдим. Улар ҳам кетимдан қувишиб, ўқ отишди... Бу воқеа мени бу ерга олиб келмасларидан икки ҳафта олдин рўй берган эди...

— Нега бўлмаса яна душманларингизни кига меҳмонга бордингиз? — бирдан сўраб қолди қиз.

— Душманни билиб олиш қийин-да. Мен меҳмонга борган уйнинг эгаси назаримда ўз одамимизга ўхшарди. У бир неча йил артелда хўжалик мудирини бўлган, ишларимизни тиклашда ёрдам берган, ҳатто қулоқларнинг ҳийла-найранглари фаш қилган эди. Мен унинг ҳақиқий башарасини қаёқдан билай? Энди айтинг-чи, мени қаердан топишибди?

— Азонда бир деҳқон олдимизга югуриб келиб, босдан аллақандай қонли қоп топишганини айтди. Деҳқонлар қопни очишиб, сизни танишибди. Кейин сизни қопингиз билан бирга олиб келишди. Шундан буён сизни «Қопдаги одам», деб аташади.

Бемор кулиб юборди. Унга қўшилиб ҳамшира қиз ҳам кулди.

ЧАШМА БЎЙИДАГИ УИ

I

«Ёшликда орзуга айб йўқ», дейишади тожиклар. Ҳотам болалик чоғларидан чашма бўйида уйи бўлишини орзу қиларди.

Чашманинг зилол суви ёзда муздай, қишда эса илиқ бўлар эди. Баҳорда, лолалар очилганда бу ерда доимо лола сайли уюштирилар эди. Ҳотамга бу жой яна шунинг учун ҳам ёқар эдики, чашма баланд тоғда бўлиб, бу ердан сойликка сочилган қишлоқ уйлари яхши кўринарди.

Ҳотам қишлоқ подасини боққан пайтлари, қўйларни шу булоқда суғоришни севарди. Бола ранг-баранг гуллар орасидаги майсага ўтирганича най чалар, гўё бу содда асбобнинг майин навоси дилдаги истагини барчага — ўтган-кетганларга, хушхон қушлар ва ҳатто қўйларгача ҳикоя қилаётгандай туюларди.

Бир куни Ҳотам орзусини ўзи билан пода боқадиган бола Сангинга айтди.

— Сангин, — деб гап бошлади у худди катталарга ўхшаб хўрсиниб қўйиб, — агар чашма бўйида худди қишлоқ Совети биносига ўхшаган баланд, деразалари катта уйнинг бўлса жуда зўр бўларди-да! Уйнинг атрофи эса сув, майса... Тўрт қадам юрсанг — дара, дарадан бир боғ ўтинни олиб келасан-да... Эрталаб ўрнингдан турасан, эшикларни ланг очиб юборасан — кейин қишлоқни маза қилиб томоша қиласан!

Ҳотамдан ёши каттароқ бўлган Сангин унга жавобан ҳеч нима демади-ю, аммо, «Кўнглинг нималарни тусамайди сен етимчанинг!» — дегандай жилмайиб қўйди.

...Ушандан бери неча ёз, неча қиш ўтди. Ушандан буён одамлар чашмадан қанчадан-қанча сув ичишди. Икки ошна — Ҳотам ва Сангин етти йиллик мактабни тамомлашди. Бири қишлоқ Советига секретарь, иккинчиси колхозда бош табелчи бўлиб ишлай бошлашди.

Ҳотам катта бўлгани сайин чашма бўйига ёруғ уй қуриш истаги ҳам тобора кучаяверди. Сабаби тушунарли эди. Унинг ҳеч қачон ўз уйи бўлган эмасди. Етим бўлиб, бировларнинг эшигида катта бўлди.

Ҳозир Ҳотам уйланган ва хотини Фирузанинг эски, нурай деб турган уйида яшамоқда. То вақт-соати келгунча у ҳеч кимга ҳеч нима демай, ўзича аста-секин гишт, ёғоч ва тахта тўплаб борди.

Қурилишга керакли ҳамма материалларни тайёр қилиб бўлгач, у бир куни усталарни чашма бўйига бошлаб келиб, ўртоқларини ҳашарга айтишни дилига тугиб қўйди.

Тўсатдан бошланиб қолган уруш бу орзунинг амалга ошишига ғов бўлди. Ҳотам фронтга кетди. Уни темир йўл станциясига дўстлари кузатиб қўйишди.

Улар чашма ёнидан ўтиб кетаётганларида Ҳотам аравадан тушди. У булоқ бўйига чўнқайиб, юз-қўллари ювди. Кафтларига муздек сувдан олиб ичаркан, шаффоф томчиларнинг қўлларида оқиб ерга тушишига ўйчан тикилди. Эҳтимол, Ҳотам ўша онда урушдан қайтгач, шу сувдан ичиб, албатта чашма бўйига уй қуришни ўйлагандир. Аравага ўтирар экан, у кўҳна дарахтларга, худди киприкдек чашма атрофини ўраб турган баҳорги майсаларга узоқ зеҳн солди.

II

Пахтазор ўртасидаги сертупроқ йўлдан иккита отлиқ ўтиб боришарди. Уларнинг бири ҳарбий гимнастёркада, иккинчиси эса беқасам тўн кийганди. Уларнинг ҳаяжонланиб гаплашиб боришлари, самимий дўстлик ва меҳр тўла нигоҳлари, юзларининг кулиб туришлари, барчаси уларнинг кўпдан бери кўришмаганликларидан далолат берарди. Улар ҳамма нарсани биратўла билиб олмоқчи бўлгандек бир-бирларига кетма-кет савол беришарди. Отлиқлар суҳбатга берилиб кетганларидан жонажон қишлоқлари чегарасига етиб келганларини ҳам сезмай қолишди.

— Сангин, тўхтаб тур!— деди ҳарбий, ҳамроҳига юзланиб, отини тўхтатар экан.— Чашма бўйидаги бу уйни ким қурди?

— Бир оғайним,— жавоб қайтарди Сангин.— Ҳозир сен шу уйнинг меҳмони бўласан, Ҳотам. Киши «Бу жаноб олийлари»да меҳмон бўлса, арзийди...

— Нималар деяпсан?— жилмайди ҳарбий.— Тўрт йил урушиб, оиламни кўрганим йўғу сен бўлсанг, мени ўз уйимга эмас, бировнигина меҳмон бўлишга таклиф қиляпсан! Йў-қ-қ, биродар!

— Агар оиланг шу ерда бўлса, нима қилардинг?

— Қанақасига?

— Шунақасига-да! Хотининг ҳам, қайнананг ҳам шу ерда, шу уйда.

— Ростданми?

Беихтиёр жиловни қўйиб юборган Ҳотам от сағрисига қамчи босди. Суворилар отларни ўз ҳолига қўйиб юборганларини сезишиб, тезда уларни тўхтатишга мажбур бўлишди. Эркаклар, хотин-халажлар шодон қичқиришиб, отлиқларга пешвоз чиқишди.

Улар орасида Ҳотам ўз Фирузасини кўриб қолди. У дарров отдан тушди. Қучоқлашиб кўришишлар, ҳолаҳвол сўрашишлар бошланиб кетди, гапнинг қисқаси, бундай учрашувларни кўрган одамгина буни осон га-саввур қила олади.

III

Ҳотамни ҳайратда қолдирган нарса уни худди шу уйнинг хўжайинидек кутиб олишлари бўлди. Зиналарга шойи пойандоз тўшалган эди. Ҳотам унга оёқ босар экан, қайнаnasi Гулшанбиби қадимий удум бўйича унинг устидан уч ҳовуч танга сочди.

Дастурхон ёзилгандан сўнг қайнаnasi куёви тўрт йил олдин урушга кетаётганида бир четидан синдириб еб, қолдириб кетган ўша нонни унинг олдига қўйди. Бунақа нонни, одатга кўра, ўша одам қолганини келиб есин, деган мақсадда қайтгунга қадар сақлашади.

Ҳаммалари ейишиб, ичишиб, уёқ-буёқдан суҳбатлашиб ўтиришарди. Ҳотамдан уруш ҳақида суриштиришарди, ўзлари эса қишлоқ, колхоз ҳаёти ҳақида гапиришарди.

Ҳотам ҳанузгача бу уйнинг хўжайини ким эканли-

гига ҳеч ақли етмасди. Ҳозир бўлганларнинг гаплари ва ўзларини тутишларидан бунини сезиш қийин эди. Овқатни ҳаммалари биргалашиб пиширишларидан, меҳмонни биргаликда кутиб олишаётганларидан меҳмон билан мезбонни ажратиб бўлмасди.

Ниҳоят Ҳотам чидолмай сўради:

— Сангин ака, айтинг-чи, биз кимнинг меҳмонимиз ўзи? Мен мезбондан рухсат сўраб, уйга кетмоқчи эдим, ахир кеч бўлиб қолди...

— Узумини егину боғини суриштирма,— айёрлик билан жавоб берди Сангин ва ўтирганларнинг қаҳқаҳасидан уй ларзага келди.

Сангин бир оз жим туриб, сўнгра тантана билан эълон қилди:

— Бу сенинг уйинг!

— Ҳа, бу бизнинг уйимиз!— деди фахр билан Фирюза.— Уйни бизга бутун қишлоқ қуриб берди.

— Тўғри, уйни ҳамма бир бўлиб қурди,— деди Сангин.— Эсингдами, Ҳотам, менга булоқ бўйида айтганларинг?

— Эсимда. Мен ўшанда қани энди чашма бўйида худди қишлоқ Советига ўхшаш баланд ва ёруғ уй қурсанг, жуда соз бўларди-да, дегандим.

— Ҳа, ҳа! Мен бунини унутганим йўқ. Кейин бошқаларга ҳам айтиб бердим. Утган йил ёзда гўзаларни чопиқдан чиқариб бўлгандан кейин теримгача бир оз бўш вақт қолувди, кўплашиб, беш-олти кунда шу уйни қўндирдик...

Ҳотам ўрнидан туриб, ҳозир бўлганларга таъзим қилди. Чироқ ёруғида унинг кўксидagi орден, медаллари ярақлаб турарди.

— Менга кўрсатган меҳр-сқибатингиз, ғамхўрлигингиз учун сизларга чин юракдан катта раҳмат!— деди у тўлқинланиб.

Ҳотам меҳмонлар орасида урушда ҳалок бўлган ошнаси Содиқнинг хотини Фотима ҳам ўтирганини аллақачон сезганди. Маънос ва ғамгин аёл саккиз яшар ўғли билан ёнма-ён ўтирганди. Гап-сўзлардан Ҳотам Фотима қишлоқ четидagi деворлари қулай деб турган кулбада яшашини билиб олганди. Ҳотамнинг юрагини ғам-ғусса босди. У Фотимага юзланиб, деди:

— Синглим, эртадан бошлаб сиз шу уйнинг бекаси-сиз, бугун эса биз сизнинг меҳмонингизмиз. Худога

шукур, мен урушдан соғ-саломат қайтиб келдим. Сизнин уйингиз ёнига, чашма бўйига ўзим қураман уйни...

Бу сўзларни эшитиб, ҳозир бўлганлар ичида энг кексаси, шу уй қурилишига ғишт ташиган, мўътабар қария Ҳалим бобо ҳаяжонланиб ўрнидан турди.

— Ҳотам ўғлим, умринг узун бўлиб, хонадонингдан барака аримасин! — деди у.

Фотиманинг кўзларига ёш келди ва эшитилар-эшитилмас шивирлади:

— Раҳмат... Катта раҳмат...

Вақт алламаҳал бўлиб қолганди. Уй-уйларига тарқалиш керак эди. Уйнинг янги бекаси Фотима Ҳотам, Фируза ва Гулшанбибини уйлари битгунча шу ерда яшаб туришларига кўндирди.

Ҳотам ҳамқишлоқларини чашма бўйигача кузатиб қўйди. Ёлғиз ўзи қолгач, тун сукунатида сувнинг шўх шилдирашини эшитди.

1946

ЖУРЪАТ

— Сенга нима бўлди ўзи, Раъно? Эсингни еб қўймадингни ишқилиб? Нима мен бошқалар учун тўплаяпманми ҳаммасини? Бировга обориб берармидим? Узимизга бўлсин, деб ўлиб-тириляпман-ку, ахир.

— Шусиз ҳам ҳамма нарсамиз етарли. Минг шукурки, ҳеч нарсага зор эмасмиз. Улай деб турган иккита сигирни колхоз фермасига обориб, текинга боқинг-да, фойдасига сотинг-а? Икки қўлингизни баравар оғзингизга тиқиб, лунжингиз йиртилиб кетмасин тагин. Бу иш бизга ярашмайди, коммунист бўлсак ахир, сиз ферма мудирини, мен сут соғувчиман, ҳамма билади. Қолоқ бўлсак ҳам майлидир, эл олдида юрибмиз. Нега бунчалик паст, очкўз бўлиб кетганингизга сира ақлим етмаяпти.

— Вой, бефаҳм-эй! Пул одамга доим керак бўлиб туришига наҳот ақлинг етмаса-я. Тириклигингдаям, ўлганингда ҳам керак, пул бўлса орзуларнинг ушалади.

— Яна қайтараман: биз ҳеч нарсага зор эмасмиз.

— Ҳай, майли, пул жамғарсак, бунинг нимаси

ёмон экан? Болаларингга қолади-ку, кейин гүримизга гишт қалаб юрмайди!

— Ҳалол топсангиз гуноҳ эмас. Айтишларига қараганда, ўттизта қўйингизни колхоз подасига қўшиб юборибсиз. Алмаштиришингиз ҳам мумкин эмиш — колхознинг семиз қўйларини сотиб, ўрнига тиррақи қўйларингизни қолдирармишсиз.

— Буни сенга ким айтди?

— Узим биламан.

— Йўқ, айт, кимдан эшитдинг?

— Мен айтаю кейин сиз бориб уни томоғидан бўғиб олингми?

— Агар айтган одам ўйнашинг бўлмаса, айтасан.

— Нима, нима?!

— Бўлди, ўйнашинг айтган! Менинг душманим!

— Ие, ҳали сиз... Сиз очофатлигингиз туфайли мени балчиққа булғамоқчимисиз? Мени-я? Қандай тилингиз борди?

— Мен сендан ким айтди, деб сўраяпман?

— Айтмайман.

— Айта-а-сан.

— Урмоқчимисиз?

— Ураман ҳам!

— Қани, чертиб кўринг-чи.

— Ҳимоячинг бўлмаганида менга бунчалик ёпишмасдинг. Қара-я, «чертиб кўринг-чи» эмиш. Балки ўшаникига кетиш ниятинг ҳам бордир ҳали?

— Ҳа, ҳимоячим бор. Партия ташкилоти менинг ҳимоячим. Аммо мени кетади деб ўйласангиз, хато қиласиз. Мен ўз уйимдан ҳеч қаёққа жилмайман.

— Буни қара-я! Мен каллаварам уй-жойим, хотин, бола-чақам бор деб юрибман-а. Ўйнашини олиб келиш учун менинг кавушимни тўғрилаб қўйишини билмаган эканман. Шундай дегин...

— Яна бир марта шу ифлос сўзни оғизга олсангиз, бу гапингиз учун керакли жойда жавоб берасиз.

— Мени қўрқитма, сен ўйлаган қўрқоқлардан эмасман. Балки ўйнашинг партком секретаридир-а? Шунинг учун ҳам сени партком аъзолигига сайлаб, районга депутат қилган экан-да?

— Боринг, агар эркак бўлсангиз, шуни ўзига бориб айтинг! Туринг, бориб айтинг!

— Уйимизни бузма!

— Боринг, деяпман! Сиздақа эр билан бўлган бунақа уй қора ерга кирсин!.. Бормайсизми?! Унда ўзим бораман, сизни ўзлари чақиртиришади.

— Раъно!

— Нима, «Раъно?»

— Сен бунақа... Э-э... калта ўйламасдинг-ку. Уйдаги гапни кўчага олиб чиқмайдилар.

— А-а, шунча ҳақоратларингиз, бўҳтонларингиздан кейин яна Сиз... Сизнинг «Раъно»ингиз яна икки буклиб: «Лаббай, Султонжон?» — деб турсинми? Йўқ, бўлди, пичоқ бориб суякка қадалди! Сигирлар воқеасини ҳам айтаман! Ортиқ сабр қилолмайман. Сизнинг очкўзлигингиз адоий томом қилди мени. Жиноят-ку, бу ахир!..

Султоннинг умидлари пучга чиқди. У кўрпачадан сакраб туриб, қўшни хонага кириб кетаётган хотинининг йўлини тўсди... Хотини ҳеч қачон унга бундай қарши бормаганди. Албатта, ади-бади айтишиб, бир кун, ярим кун аразлашиб юрган пайтлари бўлган эди. Жанжалсиз уй йўқ дейсизми? «Эр-хотин уриши — дока рўмолнинг қуриши», деб бежиз айтишмаган-ку, ахир.

Аммо Султон ишнинг бунақа чаппасига айланиб кетишини кутмаганди. Олдинлари, гап пул йиғиш ҳақида кетган пайтларида Раъно: «Шу нарса нимагаям керак ўзи? Ҳар бир тийин устида титраб юрамизми?» деб қўя қоларди-ю, лекин ҳеч қачон эрини очкўзлик, хасисликда, айниқса, жиноятда айбламас эди.

«Ўзим айбдорман,— ичида ўзини-ўзи койиди Султон.— Партком секретари қаёқдан ҳам тилимга келиб қолди!»

У хотинига туҳмат қилаётганини биларди-ю, аммо қўйлар ҳақидаги гап миясини ўйиб, бошини ғовлатиб юбораётганди. Наҳотки сезиб қолган бўлишса? Уттизта қўйи колхоз подасида эканлигини Раънога ким айтганийкин? Ким сезиб қолдийкин-а? Шунини билиб, олдини олмаса бўлмайди. «Шунинг учун ҳам бўйнимга олмайман,— деган қарорга келди Султон.— Галимда қатъий туравераман. Унга ким айтганини билмагунимча кечирим сўрамайман».

«Буни хотинимга айтган одам бошқага ҳам оғзидан гуллаб қўйса-я? — деб ўйлади яна.— Раънонинг отаси сезиб қолган бўлмасин тагин? Меҳмон бўлиб келгани-

да нуқул ҳалол меҳнат қувонч келтиради, деб вайса-
ганди».

Раъно эрининг ёнидан худди уни пайқамаётгандай ўтиб, қўшни хонага кириб кетди. Бошқа кийимларини кийиб чиқди. Хонатлас кўйлагини кийиб, бошига чам-барак қилинган узун, йўғон сочларини орқасига таш-лаб юборибди. Худди байрамга кийингандай ясаниб олибди. Кўзни қамаштирувчи атлас кўйлак унинг хи-пча, келишган қсматиға жуда ярашарди. Раъно бу кўйлакда кўчага чиқса, ҳамманинг кўзи унда бўлар-ди, биров зимдан қараса, биров бақрайиб қоларди.

Султонни бу ҳамиша ғазаблантирар, рашкдан жан-жал чиқариб, дўппосламоқчи ҳам бўлар эди. Шу ту-файли, кўчага иккиси бирга чиқадиған бўлишса, Сул-тон хотинига бу кўйлакни кийдирмасди.

«Атайин ясаниб олибди»,— деб ўйлади у.

— Борасизми?— деди Раъно.

— Қаёққа?

— Мен сизга айтдим-ку.

— Бир шарт билан бораман... Олдин айтасан... Ўт-тифта кўй тўғрисида сенга ким айтди, ким тўқибди?

— Агар тўқиб чиқаришганда эди, шовқин солиб, одамга туҳмат қилмасдингиз. Юринг, ким гапирганли-гини парткомда айтаман.

Султон тиржайди:

— Кейин уйга эр-хотиндай қайтамизми?

— Агар айбингизни бўйнингизга олиб, тавба қил-сангизгина. Колхозга қўйларни қайтариб берасиз. Сигирларни кўзимдан йўқотасиз...

— Эҳ-ҳе! Яна қандай наъмаларинг бор? Ўзинг тен-таклик қилаётганингни айтсам-чи?

— Унақа бўлса, мен уйга қайтаман, сиз эса қайт-майсиз. Майли, сизни партия мажлисида муҳокама қилишга қолишсин. Сизни партиядан ўчиришларига ўзим биринчи бўлиб қўл кўгараман.

— Бундан чиқди, қўйнимда илон олиб юрган экамман-да. Келажакни ўйла, Раъно! Шу мақсадда турмуш қуриб, иккита бола орттирганмизми...

— Шунисига қуяман-да. Бирон марта бўлсин, ота бўлиб болаларга кийим-кечак олиб бердингизми? Би-рон марта лоақал ясли ё боғчага олиб бордингизми? Тагин ота эмиш...

— Ҳаммасига ўзим айбдорман,— тишларини ғи-

жирлатди Султон.— Хотинни савалаб турмасанг, ўзидан кетиб қолади, деб бекорга айтишмаган экан...

— Агар ўлмаса, болта билан чоп, дейишган, шундайми?— илиб кетди Раъно ва қўлини силтади.— Орқада қолиб кетибсан, бир аср орқада!

— Сени ўз эркингга қўйиб, елкамга чиқариб қўйибман,— деди Султон.

«Қаранглар-а, ҳурмат нималигини ҳам билмайди, сенсираяпти-я! Қора чақага ҳам олмайди!»— деб ўйлади-ю, хотинига бақирди:

— Бор, қорангни ўчир! Кимга арз қилсанг, қилавер!

Яна чидаб туrolмади:

— Бориб, ўзингни бозорга сол! Ўзингга зеб берибсан-ку, тоза!..

Раъно елкасини қисиб:

— Одам юборишса, оёғингни қўлингга олиб борсан ҳали, чўнтагингда партбилетинг бор ахир.

Раъно эшикка томон йўналди.

— Раъно!— бақирди Султон. Сўнгра бўғиқ овоз билан қўшиб қўйди:— Орқангга қайт. Кейин аттанг киласан.

— Ҳеч қачон,— Раъно тескари бурилди.

Султон гўё жойидан учиб турди, хотинига етиб олиб, унинг елкасидан силтаб тортди. Раъно оёқларида аранг турган бўлса ҳам қўрқмади. У ғайритабиий куч билан эрини итариб юборди. Султон эсанкираб, кўзларини пирпиратди-ю, баттар ранги оқариб кетди.

Шу пайт уларникига кириб келган муаллима, Раънонинг дугонаси Ширин Султонга халоскордек туюлиб кетди. У зўрма-зўраки жилмайиб, сохта кулги билан деди:

— Хуш келибсиз, муаллима.

— Узр, бирон жойга кетаётгандингларми?

— Йўқ, йўқ, на мен, на Раъножон,— деб Шириннинг саволига жавоб берди Султон.— Болаларни боғчадан олиш керак, холос. Майли, Раъножон, сен ўртоғинг билан қола қол, ўзим физиллаб бориб келаман,— у шундай дея, эшикдан чиқди-ю, аммо нари кетмай, ичкарига қулоқ солди.

— Сенга нима бўлди, Раъно?— Шириннинг овозини эшитди у.

— Ҳеч нима .

— Кўриб турибман, бир нарсадан хафасан.

— Йўқ, нимаям бўларди...

Султон уларнинг бошқа гапларини эшитмади. У тирқишдан мўралаб, дугоналарнинг сўри четига оёқларини осилтириб ўтиришганини кўрди, шундан кейин Шириннинг келганига сидқидилдан суюнди-ю, биринчи марта болаларни боғчадан олиб келгани жўнади. Уёқдан, беш ёшли Комил билан тўрт ёшли Лайлонинг оёқларига қараб, шошилмай қайтди. Болалар нега уларни бугун оталари олиб келаётганига, ҳамиша қовоғини солиб, индамай юрадиган дадалари бирдан сергап бўлиб қолганига ҳайрон бўлишарди. Улар одатланмаганлигидан ўзларини ғалати тутардилар.

Султон эшикни итарди. Комил билан Лайло: «Ойи! Ойижон!» — дея қичқиришиб, ҳовлига югуриб киришди. Аммо ҳовлида ҳеч ким йўқ эди. Болалар чопганларича уйга киришди. Султоннинг кўзи катдаги бир варақ оқ қоғозга тушиб қолди. Олиб ўқиди: «Мен хабар қилгани кетдим».

Султон бирдан тарвузи қўлтиғидан тушиб, бошини чангаллади-ю, катга ўтириб қолди. Гўё ҳаммаси барбод бўлгандек ҳеч нимани кўрмас ва эшитмас эди.

Кейин биров тагидан туртиб юборгандай сакраб ўрнидан турди-да, отилиб уйга кирди ва ётоқхона бурчидаги сандиққа ёпишди.

Болалар эса:

— Ойим қаерда? Қани ойим? — деб ҳиқиллашаётган эди, аммо у болаларига парво ҳам қилмай, сандиқни шоша-пиша очди ва ичидан қандайдир қутичани олиб, чўнтагига солди-да, оғилга югурди.

У қўрққанидан, югурганидан бўғилиб кетаётганди. Атрофига аланглади, ёнида сигирлар турарди, ҳамма машмаша шулардан бошланди, — тез, тез! — шоша-пиша охурга чиқиб, вассалар орасидаги ёриққа ичида нимадир шилдираётган қутичани тиқди.

— Уф-ф! — у ерга сакраб тушди-да, вақт ўтказмай отилиб ҳовлига чиқди — болалар кўринмасди, уларнинг уйдалигини билгач, енгил тортиб хўрсинди. — Уф-ф!

Сўнг гўё хотиржам бўлгандек сўрига ўтирди. Аммо назарида ҳозир эшикни тақиллатишадигандай эди...

БАЛОҒАТ

Узоқ йиллардан буён ҳам кўрмай бахтиёр яшаб келаётган Оқил амакининг юрагига қайғу қайтадан кўланка солди.

Одамлар Сқил амакининг қаддини кексалик букиб қўйди, деб ўйлашлари мумкин эди. Дарҳақиқат, энди унинг ёши ўтиб қолган, умр йўлдоши Зайнаббиси эса ундан ҳам қарироқ кўринарди. Бироқ уларни дард абгор қилмади. Мана, ўттиз беш йилдирки, уларнинг сстонасига муҳтожлик йўламайди. Хўш, унда нима гап ўзи? Нега Оқил амакининг нигоҳи гоҳ-гоҳ маъюс тортиб қолади?

Мана, у ишдан уйига қайтмоқда. Қадам ташлашидан аввалги илдамлик йўқ, ўз хонадонига эмас, худди оёғи тортмайдиган нохуш бир жойга кетаётгандай боши ғамгин эгилган.

Гўё унинг хомуш кайфиятини сезгандай, осмонни оғир кулранг булутлар қоплаб, тоғ чўққиларини кўздан яширади. Олисда чақмоқ чақнайди, гумбурлаган момақалдироқ тоғу тошларда акс садо бериб, Оқил амакининг дилини чулғаган изтироб ва ғашликни кучайтиради.

Сқил амаки кўча эшигини оҳиста очиб, ичкарига қулоқ солади. Ҳовли сув қуйгандай жимжит. Уғилчасининг жарангдор қувноқ овози, хотинининг куюниб койишлари ҳам эшитилмайди. Ҳовли худди кечагидек, ўтган кундагидек жимжит. Оқил амаки оғир хўрсиниб, секингина эшикни ёпади ва уйга киришдан олдин, гулзор орасидан ёки қовжираб ётган бочка ичидан кичкина Сангинжон чиқиб, қаҳ-қаҳ уриб кулганча истиқбо-

лига югуриб келадигандай ҳовлига, ҳар бир бурчакка аланглаб қарайди.

Оқил амаки ўз ўйларидан аччиқ кулиб қўяди. Йўқ, энди Сангинжон ёш бола эмас. Яқинда етуклик гувоҳномасини — ўзининг балоғатга етганини кўрсатадиган ёрлиқни олди. Энди у росмана йитит. У кўнгли истаган ишни қилиши, истамаса ҳеч нарса қилмаслиги ҳам мумкин. Оқил амаки бошини чайқаб, гулзорга энгашади, бир кеча туп бегона ўтни юлиб олади ва ўзига хос бўлмаган зарда билан оёғи остига ташлаб эзгилайди.

«Бегона ўт,— деб ўйлайди у.— Наҳотки, бегона ўт ўстирган бўлсак?!»

У хотинини чақиради. Зайнаббиви эса, ҳойнаҳой, қўшниларникига чиқиб кетгандир. Хотинларга осон — ҳасратларини овсинлари ва қўшниларига тўкиб солишга ўрганиб қолишган. Мана, хотини ҳам кўриб келади ва ҳовлига аланглайди. Демак, у ҳам эрининг уйга ёлғиз ўзи эмас, балки болажонини ҳам бошлаб келишини кутаётган экан-да.

Чол-кампир индамай ўтириб ошни ейишади, ҳей ичишади. Эҳтимол, иккови ҳам фақат бир нарсани ўйлаётгандир.

Уларнинг ҳеч нарсадан камчилиги йўқ. Кекса тўқувчининг маоши уй солишга, уни мебеллар билан жиҳозлашга ҳам етди. Хотинининг заҳматкаш қўллари эса хонадонга шинамлик, файз бағишлади. Улар узоқ вақт фарзанд кўришмади. Лекин ўн саккиз йил муқаддам бахт уларга кулиб боқди: оилада ўғил туғилди. Сангинжон қувноқ ва дуркун ўсди. Боладан ҳеч нарсани аямадилар. Сангинжон гўдаклигидаёқ копток ё ўйинчоқми, аргимчоқ ё уч гилдиракли велосипедми, тўппонча ё ёғоч отми, хуллас, ниманики хоҳласа, албатта муҳайё бўларди. Кейинчалик, мактабга борганида ҳам ундан бирор нарсани аяшмади. У бошқа кўпгина болаларга қараганда яхшироқ кийинарди. Унга суратли қимматбаҳо китобчалар сотиб олиб беришар, кинога, конфетга, мороженоёга пул сўраса, ҳеч гап-сўзсиз қўлига пул тутқазिशарди»

Яхшими, ёмонми, ишқилиб, Сангинжон амаллаб еттинчи синфни тугатди. Дарҳақиқат, у ўқишдан қийналарди, ота-онаси эса дарс тайёрлашга ёрдам бера олмасдилар — иккаласи ҳам чаласавод эди.

Ҳа, Сангинжон қийналиб ўқиди, у мактабни ёмон

кўрарди. Яхши кўрган нарсаси эса киною мороженое эди. Пулни эса булардан ҳам ортиқроқ яхши кўрар, яп-янги қоғоз пулларни шилдиратишдан, чўнтагидаги тангаларни жиринглантишдан ҳузур қилар эди. Сангинжон пулнинг ҳузурини жуда эрта тушуниб етди — пулнинг қанча кўп бўлса, шунча кўп маза қилиш мумкин.

Сангинжон еттинчи синфни тугатгач, буёғига ўқишни хоҳламади. Бундан кўра, ишга кириб, ҳар икки ҳафтада жарақ-жарақ мояна олгани маъқул эмасми? У ота-онасидан яширинча ўзига иш ҳам топди. «Зўр жой, — дерди у, — ортиқча жон койитмай ойликдан ташқари чойчақа ҳам ишлаш мумкин». Бунинг қанақа жой эканини ота-онасига айтишни истамасди. Бироқ Оқил амаки орқаворатдан суриштириб, ўғли чойхоначининг ўрнига кўз тикаётганини билиб олди.

Оқил амаки ҳазилакам ташвишланмади. У ўғли билан узоқ ва жиддий гаплашди:

— Сенга нима етишмаяпти, ўғлим? Ё оч-яланғоч қолдингми? Ё муштдай бошингдан тирикчилик ташвиши тутдими? Чойхоначи бўлишга, саводсиз чолнинг йонини тортиб олишга сени нима мажбур қиляпти? Мана, менинг ёшим ўтиб қолди, лекин ҳали ҳам чойхоначилик қилмайман. Худога шукур, гулдай ҳунарим бор, шундан кўксим тоғ. Мен ўғлим билан ҳам гурурланиб юрсам дейман! Ҳали менинг куч-қувватим бор экан, ўқи, Сангинжон! Сен инженерми, врачми бўлишинг, хоҳласанг, кема капитани ҳам бўлишинг мумкин. Бутун дунёни айланиб чиқасан! — Оқил амаки ёлғиз фарзандига шундай деб насиҳат қилди, хотини эса маъқуллагандай бош силкиди.

— Ўнинчини тамомласанг, ҳамма эшиклар сен учун очилади. Истаган касбни танлайсан. Агар сенга кўпроқ сотувчилик ёқса, катта магазинлар ёки ресторан директорлари тайёрлайдиган каттакон мактабга кирасан...

Оқил амаки шундай ўғитлар билан ўғлини йўлга солди. Зайнаб хола ҳам ундан ўқишга қайтишини қайта-қайта ялиниб сўради, яккаю ягона жигарбандини бағрига босиб, пахмоқ сочларини силаб кўз ёши тўкди:

— Уқи, жон болам, ўқи, айтган нарсангнинг ҳаммасини қиламиз!

— Пойга велосипеди олиб беринглар, — деб талаб

қилди Сангинжон бунга жавобан. Энди унинг овози кунига бир қути папирос чекадиган эркак кишининг товушидай дўриллаб қолган эди.

Лекин барибир, у пайтда Сангинжон ҳали меҳрибон ва оққўнгил бола эди. Узи ёқтирган пойга велосипедини совға тариқасида олгач, у ота-онасини алдамади ва чиндан ҳам ўқишга тутинди. Тез орада комсомол сафи-га кирди, бу уни тўғри йўлга бошлади. Охирги йилга келиб ҳатто шу даражага етдики, синфдаги энг оқила, энг сулув, дилбар ва тиришқоқ, кокиллари узун Мунав-вара билан бир партада ўтирадиган бўлди. Сангинжон ундан орқада қолишни истамас, агар муаллимнинг саволларига жавоб беролмай қолса, хижолат чекар эди.

Шу тариқа ўнинчини тамомлаб, етуклик гувоҳнома-сини олди. Битириш кечаси фақат унинг учунгина бай-рам бўлиб қолмади. Кекса ота-онасининг ҳам севинчи ичларига сиғмай кетди. Улар суюкли ўғилларига кўп совғалар инъом этишди. Сангинжон хушбичим костю-мини кийиб, битириш кечасига кетган бир пайтда, чол-камбир ёру биродарлар ва қўни-қўшнилари уйга ча-қариб, зиёфат бердилар. Шу оқшом ҳамма Оқил ама-ки билан Зайнаб холани қутлади.

Бир неча кундан сўнг ҳаммаси ўзгариб кетди.

Сангинжонни таниб бўлмади. Агар у мактабни битириш йили тиришиб ўқиган, ўзини бинойидек тутиб юрган бўлса, энди ялқовлик касалига йўлиқди. Яқин-дагина Москвага бориб ўқишга кираман, рассом бўла-ман, деган Сангинжон дабдурустдан: бас, етар, ўқиш жонимга тегди, деб қолди. Ахир, энди у кап-катта йи-гит, мустақил одам. Буни очиқ-ойдин тасдиқлайдиган ёрлиғи ҳам бор қўлида. Олий мактабга кириш осон эмас, конкурс катта, бошқалар уринаверишсин...

Оқил амаки қайсар ўғлини йўлга соламан деб ҳар-чанд уринса ҳамки, бир иш чиқмади. «Нима ҳам дердим,— дея бир қарорга келди у,— ҳамма ҳам ўқиб инженер ёки рассом бўлавермайди-ку. Мактабни туга-тибоқ. ишга кириб кетаётган йигит ва қизлар озмунча-ми. Майли, Сангинжон ҳам бирор ишга кира қолсин. Фақат чойхонага кирмаса бас. Темир йўл депосига иш-га жойлашса, пайти келиб мастер ҳам бўлиши мумкин. Битта-яримта муассасада котиблик ўрни топилиб қол-са, Оқил амаки бунга ҳам йўқ демасди-я... Урта маълу-мотли одамга колхозда ҳам иш топилади. Ҳисобчи

бўлса ёмонми? Агар ўзида хоҳиш бўлса, қишлоқ хўжалигини амалда ўрганиши мумкин...»

Ота-она боланинг келажаги ҳақида ҳар кеч гап очишар, бош қотиришар эди. Хўш, Сангинжоннинг ўзи бу ҳақда қайғуармиди? У отасининг гапларини бепарволик билан эшитиб турарди-да, сўнг дерди:

— Нима, менинг сизларга оғирлигим тушяптими? Дам олгани ҳам қўймайсизлар. Роса ўн йил ўқидим, энди бўлса мундоқ икки-уч ҳафта ўйнаб-кулгани ҳам йўл қўймайсизлар...

Бу гап ҳам тўғри. Дам олиш керак-ку, ахир. Сангинжон шундай қилиб дам олади. Отаси ишга кетиб, орадан уч соат ўтгач, у уйқудан туради. Ўтин ёриш керак, лекин шуям дам олишми? Охир-оқибатда қора терга ботиб ўтин ёрадиган бўлсанг, ўн йил бошни ачи-тишнинг нима ҳожати бор эди? Ўқимишли одам ўзини жисмоний меҳнат билан қийнаб ўтирмаслиги лозим. Бунақа юмуш кишининг қадрини ерга уради, фикридан чалғитади. Фикрловчи, зиёли одам «Крокодил»нинг эски сонини олдига очиб қўяди. У ҳатто нонушта қилаётганда ҳам ўқимасдан туролмайди. Мия толиққандан кейин эса, албатта, каллани шамоллатиш шарт. Сангинжон шундай қилади ҳам, шаҳарни айланиб юради, баъзан спорт билан шуғулланади — яхшиямки, шаҳар боғида бильярд столлари бор...

Оқил амаки неча марта уни ахтариб шаҳар кезди. Ўғлининг синфдошлари — Сангин мактабда ўртоқ бўлган йигитларнинг уйларига ҳам кириб чиқарди. Лекин ўғли энди бу дўстларининг олдига бормай қўйган эди. Зотан, у ўғлини бир неча марта кинотеатр ёнида сандироқлаб юрган бегона болалар орасидан топди. Аммо Оқил амаки баъзан уйга бир ўзи ҳам қайтиб келарди. Ўғлини кута-кута тоқати тоқ бўлгач, ухлагани ётарди. Зайнаббиви эса Сангинжони келгач, овқатни иссиқроқ есин, деб ўчоқдаги чўғни ўчирмай пойлаб ўтирарди...

— Оҳ, ҳозирги ўқиган ёшларни тушунишга бизда фаросат қайда, — дерди у эрига. — Боланинг ташвиши кўп. Уйда ўтирса, келажагини ўйлаб сиқилади...

Болажон уйга қайтгач, гоҳида «маълумот» сўзини айтолмай қолишини, «гувоҳнома» сўзини эса тутила-тутила зўрға гўлдираб айтишини у эрига билдирмайди. Зайнаббиви ҳатто ўзини-ўзи алдайди — болажони уйга

келгач, винодан эмас, балки ... чарчаганидан гандиракляапти деб ўзини ишонтиради.

...Улар — Оқил амаки ва Зайнаббиви тевараги гулзор чоғроқ ҳовли ўртасидаги супада ўтириб жимгина чойхўрлик қилишади, хаёлларга ғарқ бўлишади. Ёмғир томчилай бошлаб, сўнг тобора кучаяди. Уйга киришга тўғри келади. Оқил амаки ўз пиёласини, Зайнаб хола эса чойнакни олади, қўллари қалтираганча идишларни патнисга теради... Шу он кимдир эшикни очади, кимнингдир гўлдирагани, ҳўнграгани эшитилади. Қоронғи тушиб қолганидан ҳовлига бостириб кирган, сигирга ўхшаб маъраган кимсанинг кимлигини билиб бўлмайди. Оқил амаки ёмғир ёғиб турган гира-шира қоронғиликка тикилади, Зайнаб хола эса қичқирганча қўлидан патнисни тушириб юборади... Уларнинг ўғли, Сангинжон янги костюмда ҳовли ўртасида узала тушиб ётарди...

— Эй, худойим!— дея уввос тортиб юборади Зайнаббиви ва ҳовлига отилади.— Қандоқ кунларга қолдик-а, қандоқ кунларга қолдик!

Оқил амакининг юраги туздай ачишди: кўзининг оқу қораси бўлган ўғли лойга беланиб ётарди. У бор кучини тўплаб, Сангинжонни ўрнидан турғизади, уйга етаклайди, эгнидан лойга беланган кийимини ечиб ташлаб, жойига ётқизади.

— Эҳ, Сангинжон, Сангинжон,— дейди у ўпкаланиб.— Ота-онангнинг олдига шу аҳволда келишга қандай юзинг чидади?— Оқил амакининг изтироб ва меҳр тўла овози қалтираб чиқади.

Пуштикамарингдан бино бўлган, бағрингда алла-лаб катта қилган, қўлчаларидан етаклаб сайрга олиб чиққан ўша гўдак, сўзлашга ўргатган ўша болажонинг бирдан ишёқмас ва ароқхўр бўлиб қолса, оҳ, нақадар оғир бу!

— Мен, мён...— деб гўлдирайди Сангин,— маст эмасман!— У гўё қари огасини қучоқламоқчидай қулочини ёяди ва тўсатдан кўзлари ёшланиб қичқиради:— Алвидо, алвидо, менинг Муна... Энди сендан бутунлай кетаман, Му-у-у-на-ва-ва-ра-жон!..

У қўлларини тишлаб, ётган жойида тўлғанади, йиғлайди. Қаттиқ уйқуга кетмагунча, кўзларидан ёш оқади.

Ота-онаси алламаҳалгача миқжа қоқишмайди. Чуқур ўйга толган Оқил амаки ниҳоят тилга киради:

— Қулоқ сол, Зайнаб! Сен ҳам, мен ҳам энди бир нарсани билиб олайлик: ҳаммасига ўзимиз айбдормиз. Ёлғизим, дўмбоғим деб доим ширин гапириб келдик. Гўдаклигидан суйиб эркаладик, нимани истаса, шу заҳоти муҳайё қилдик, талтайтириб юбордик. Мэн билан айтишмай қўя қол, йиғидан ҳам фойда йўқ — ёлғиз ўзимиз айбдормиз. Мана энди ўзимиз ҳам қийналяпмиз, бола ҳам. Икковимиз оғир кунларни, муҳтожлигу қийинчиликларни кўрдик, у-чи?..

Улар яна хийла вақт жим бўлиб қолишади. Зайнаб-биби кўз ёшини тия олмайди. Ниҳоят шундай дейди:

— Отаси, ўйлайвериб жигар-бағрим эзилиб кетди. Балки гапларим сизга ғалати туюлар, лекин энди ортиқ ичимда сақлаб юролмайман. Сиз нима дейсиз, бу, ўғлимизни пул йўлдан оздирмаяптимикин? Мабодо, шундай бўлса, энди унга пул бермай турсак маъқулми дейман, бир сўм ҳам бермаслик керак...

— Гапинг рост, хотин. Пешона терисиз топилган пул одамни йўлдан оздириши азалдан маълум. Майли, Сангинжон бирор ишнинг бошини тутсин. Ўзи ишлаб топса, сариқ чақанинг ҳам қадрига етадиган бўлади. Эртадан бошлаб, мен ҳам, сен ҳам унга бир тийин бермаслигимиз керак! Буни эсингда тут, кейинчалик пушаймон бўлиб юрма тагин. Энди кўп ҳам ҳотамтойлик, кўнгилчанлик қилаверма. Қани, бир шундай ҳам қилиб кўрайлик-чи!

* * *

Тўқувчилик артелида ёш-ёш ҳунарманд йигит-қизлар дастгоҳлар ёнида тизилиб ўтиришибди. Кўзни қамаштирувчи ола-қуроқ, йўл-йўл, ранг-баранг матолар ёруғ устахонанинг бор бўйини энлагандек ёйлиб кетган. Урчуқлар зувиллайди, мокилар тинимсиз чиқиллайди, машиналар бир маромда шақиллаб ишлайди.

Ҳамкасб ўртоқлари Оқил амакининг чеҳрасига соя ташлаган изтироб боисини фаҳмлайдилар. Унлаб қўли гул шогирдлар тайёрлаган одам ўз фарзандининг... Йўқ, йўқ, бу ҳақда гап қўзғамаслик керак... Лекин бари бир, бола эс-ҳушини йиғиб оладиган пайт келганини уста тушуниши керак-ку, ахир!

Тушликка қўнғироқ чалиниши биланоқ, Оқил амакининг учта қадрдон дўсти унинг ёнига келишади, уёқ-буёқдан гап очишади. Улар Оқил амакини яқин-

ўртадаги чойхонага етаклашади, чордона қуриб ўтирганча чойхўрлик қилиб, суҳбат бошлашади.

Мўйлови оппоқ Шокиров ўз ўғли ҳақида сўз очади:

— Раҳмонқул катта мактабга имтиҳон бергани Ленинободга кетди. Мен унга: «Мунча шошилсан, ўн йил ўқидинг, энди дам ол, куч тўпла. Мен сенга пул берай — жамғариб қўйганим бор, ўйнаб-кул, театрларга, томошага бор», дейман. У бўлса кўнмайди. «Темирни қизигида босиш керак», дейди. Ўзим бир тўқувчи бўлсам, темирдан гап очгандан кейин бир нарса дея оламанми! Ўн йилдан бери ҳар хил машиналар билан овора. Пионерлар уйида ўртоқлари билан бирга узум сувини оладиган асбоб ясабди. Ўзи ҳалиги кону... хаҳ, нимади? Конструктормиди, шунақа бўлмоқчи. Турли юмушларни бажарадиган машиналар ихтиро қилармиш...

Шу дам жиккаккина чол — омборчи Назаров чийиллаб суҳбатга қўшилади:

— Бизнинг ўғил ошиқ бўлиб қолибди. Азбаройи ишқдан жигари кабоб эмиш, ҳи-ҳи-ҳи. Битта-яримта қиз ўғлимиз Акбаржоннинг жигаридан урган экан-да, деб ўйламанг тагин. Кечаси автомобиль сигнаolini эшитди дегунча ўрнидан ирғиб туриб, қандай машина экан, деб кўчага чопади денг. Мен унга: «Акбаржон, газетада Москвада ҳайдовчиларнинг сигнал бериши тақиқланди, деб ёзишибди. Онанг икковимиз шаҳар советига бизнинг шаҳарда ҳам сигнал беришни ман қилинглр, деб ёзмасак, кечаси ухламай оромимизни бузаверадиганга ўхшайсан», дейман. Яқинда у ниятига етди — ҳайдовчиликка имтиҳон топширди. Энди Хорогга қатнайди. Лекин ҳозир ҳам районларга бориб турибди: шаҳардан мол ташиб, қишлоқлардан узум, тарвуз, сабзавот олиб қайтади... Йўлга чиқса, юрагим ҳовлиқиб кетаверади денг... Худога шукур, ҳозирча бирор кор-қол рўй бергани йўқ.

Орага жимлик чўкди. Оқил амаки чуқур уҳ тортиди. Суҳбатдошлари бошқаларнинг болалари тўғрисида эшитгач, ўз ўғли ҳақида гап очади, ана шунда унинг юрагига қўл солиш, хоҳласа йўл-йўриқ кўрсатиш мумкин бўлади, деб ўйлашади. Йўқ, Оқил амаки фақат уҳ тортиб, атрофига аланглаб боқади, холос. У нонга қўл ҳам урмайди; Зайнаббиви нонуштага деб ўраб берган тугунча ҳам ҳали шундоқлигича турибди.

Оқил амакининг учинчи қадрдони — дастгоҳ созловчи Қосим ака соқолини силаб, гап бошлайди:

— Қизимиз ўтган йили мактабни тугатувди. Артист бўлмоқчи эди. Радиодан бериладиган ашулалар унга тинчлик бермасди. Аслида, оиламизда ҳамма ашула билан куйга ихлосманд. Ўзим ёшлигимда дутор чертардим, онасининг ҳам ажабтовур овози бор. Хуллас, қизимиз: «Қобилиятим бор, қўшиқ айтиб ўйинга тушавераман», деган фикр билан ўтган йили ўқишга борган эди. Имтиҳондан йиқилиб, бир ой чиройи очилмай юрди. Лекин кейинчалик клуб қошидаги тўғаракка кирди. Тўғаракда уни мақташади, қобилиятли, дейишади. Илмоқ ва таёқчалар ҳар хил товушларни билдирадиган китобчаларни ўзи ҳам узоқ вақт ўқиб-ўрганди. Аввалига сўзи йўқ ашулалар айтиб юрди. Бунни кўриб хотиним иккимиз йиғлаб юбораёздик денг. Роқиямиз куюнавериб тилдан қолдимикин, деб ўйлабмиз-да! Ўшанда у устимиздан роса кулди! Билсак, қондаси шунақа экан, шундай ўргатишаркан... Чиндан ҳам ҳозир Роқиямиз ашулани сўзлари билан айтадиган бўлган. Шундоқ айтадики, асти қўяверасиз... Бу йил у яна «овоз созлайдиган» мактабга имтиҳон топширгани боради. Рост, рост, азизлар. Мен ҳам аввал Роқия ҳазиллашяпти, деб ўйлабман. Кейин билсам, овозни ҳам худди сандиқ ёки узун нарвонни созлагандек созлаш мумкин экан... Йўқ, биз фарзандларимиз билан тортишиб ўтирмаганимиз маъқул — улар нима қилиш кераклигини биздан кўра яхшироқ билишади... Мана, Оқил амаки, ҳойнаҳой, сизнинг ўғилингиз ҳам...

— Ўғлимга нима бўпти? — деб сўради Оқил амаки оғир хаёллари тарқаб.

— У ҳам, ҳар қалай, бирор иш билан машғулдир?

— Йўқ, — деб жавоб берди Оқил амаки надомат билан. — Ўғлим олий мактабга боришни хоҳламади. У машинага ҳам ишқибоз эмас, овозини ҳам ҳеч қаерда созламайди. Аммо-лекин улфатларини менинг ҳисобимдан вино билан сийлашга уста...

— Балки у ўйлаб кўриб, бирор қарорга келар? — деб сўрайди мўйловига оқ оралаган Шокиров ҳамдардлик билан.

— Айтинг-чи, — дея гапга аралашади омбөрчи, — болани ўзимизнинг артелга ишга жойласак, қандоқ

бўларкин? Яхшигина ҳунарни эгаллашига ҳамма ба-
жонидил ёрдам берган бўларди. Мана, Оқил амаки,
ўзингиз ҳам унга тажрибангизни, иш усулларингизни
ўргатишингиз мумкин...

Оқил амаки бош чайқайди.

— Ўғлимни яхши билмайсизлар, биродарлар. Бу-
нақа иш унга тўғри келмайди. У ҳатто бунга эшитишни
ҳам истамайди!

— Йигит кишига иш қуриб кетмаган-ку, ахир,—
дейди Қосим ака...

— Тўғри, иш топилади. Лекин ҳеч нарсага муҳтож-
лик сезмаса, ҳар қандай йигитнинг ҳам ишга бўйни ёр
беравермайди. Мен энди унга пул бермасликка қарор
қилдим.

Қариялар Оқил амакининг тутган йўриғини маъ-
қуллашади.

— Сиз нима дейсиз,— дея эҳтиёткорлик билан сў-
райди Шокиров тўқувчидан,— ё биз ўғлингиз билан
бир гаплашиб кўрсакмикан?

Шу пайт Оқил амакининг негадир жаҳли чиқади,
ўрмидан ирғиб туриб тўнғиллайди:

— Яна маслаҳатми?.. Сангинжон катта йигит бў-
либ қолганини наҳотки билмайсизлар? Қўлида қоғози
ҳам бор, унда балоғатга етгани ёзиб қўйилибди, ахир.
Мана, сизларда шундай қоғоз борми? «Йўқ», дейсизми?
Бунақада унга қандай қилиб маслаҳат бера оласиз?

Энди Қосим аканинг ҳам жаҳли чиқади:

— Э, билганингизни қилинг, билганингизни қи-
линг!— дейди аччиқланиб қўл силтаганча.— Лекин
бир нарсани унутмаслик керак — ёрлиғи борми-йўқми,
бундан қатъий назар, ҳеч ким ўз ҳолича одам бўлиб
қолавермайди. Ҳа, олим бўлиш осон, одам бўлиш қи-
йин, деган гап бор, ахир.

Чоллар ҳар бири ўз хаёлига берилиб, индамай уста-
хонага қайтишади.

* * *

Орадан бир неча кун ўтди. Сангинжон энди на
отасидан, на онасидан пул оларди. Хўш, буёғи қандоқ
бўлди энди? Эс-ҳушини йиғиб, ўзига иш топиши, ҳеч
бўлмаганда бильярд ўйнашни ташлаши, ресторанлар-
га киришни бас қилиши керак. Ҳамтовоқлари унинг
қарзни қайтаришига кўп ҳам ишонишмайди. Аммо

Сангин ҳамон уйга фақат кечалари келарди. Дарвоқе, бир сафар уйга эрта саҳарда офтоб чиқиш олдидан келди.

Отаси ҳали ухлаб ётарди. Сангин оёқ учида сездирмай ўз жойига ётиб олмоқчи эди, бироқ қаршисида онаси пайдо бўлди. У тун бўйи киприк қоқмай ўғлини кутиб ўтирган эди.

— Болагинам,— деб шивирлади у юраги орзиқиб ва қўлини унга чўзди.

— Уйқум келяпти. Нима ишингиз бор эди?— деб гўлдиради Сангин онасига қарамай. Сўнг оғзини катта очиб, ҳузур қилиб эснади.

— Мен сендан қаерда эдинг деб сўраётганим йўқ-ку, жоним болам. Отанг уйғонмасидан фақат бир нарсани — «ғазна»ни қаерга яширганингни билмоқчи эдим. Сен шунчаки ҳазиллашгандирсан-а, болам?

— Ғазна?— Сангин хохолаб кулиб юборди.— Буши қаранг-а, билмаган эканман, уйимизда худди амрнинг саройидагидек...

Зайнаббиви қўли билан ишора қилиб уни тўхтатди.

— Секинроқ гапир, болам. Отанг уйғониб қолади, сени деб ҳолдан тойди... Нега мени калака қиласан? Ахир, отанг икковимиз ичига чақа солинадиган мушукчани «ғазна» дейишимизни яхши биласан-ку... Қаерда у? Мен бутун уйни тинтиб чиқдим...

— Мушукча?— Сангинжон ўзини гўлликка солди.— Тавба, сиз менинг эъди ёш бола эмаслигимни, чўпчакларга ишонмаслигимни унутиб қўйганга ўхшайсиз. Мушукча ичида тангалар билан қочиб кетди, деб кап-катта одамни ишонтириб бўларканми...

— Ганч мушукча-да, наҳотки унутган бўлсанг, Сангинжон? Йигиб қўйган пулимиз...

— Мушукча эсимда, лекин агар у ростдан ҳам қочиб кетган бўлса, шунгаям ташвишми! Ҳозиргина ўзингиз унга майда чақалар солардик, деб айтдингиз-ку. Мабодо, ичида олтин йўқмиди?

— Унда тўрт юз сўм бор эди, Сангин. Тўрт юз сўмлик қоғоз пуллар... Кўзларинг айтиб турибди — биласан... Сенга қишлик пальтога деб йигиб қўювдим...

— Ие, сиз ҳали мени ўғри гумон қиляпсизми?!— Сангин бутунлай довдираб, кўзлари бежо аланглай бошлади. У отам уйғониб кетмадимикин, деб қўрқа-писа парда орқасига қараб қўйди.— Демак, демак

мушукча ўглингиздан ҳам азиз экан-да! Хўп, майли,— деб пичирлади у дағдағали овозда.— Мен кетганим бўлсин, мен... ўша ганч мушукчангизни ушлаб келганим бўлсин!..— У шундай дея каловланиб хонадан ўтди-да, эшик ортида ғойиб бўлди.

Зайнаббиви ўглининг орқасидан югурмоқчи бўлди, бироқ эрининг овози уни тўхтатиб қолди:

— Қаёққа кетяпсан?

Зайнаб хола пиқиллаб йиғлаб юборди.

— Эшитдингизми! Ҳа, ҳа, мен билмай ўғлимизни ноҳақ ҳафа қилдим, у кетиб қолди...

— Ўзингни бос... Нима бўлди ўзи?

— «Ғазна» йўқолиб қолди... Уни ўғрилар ўмариб кетганга ўхшайди... Мен, мен бўлсам... ўйлабманки...— Зайнаббининг ўпкаси тўлиб, ортиқ гапира олмади.

— Йўқ,— деди Оқил амаки.— Ўғри оладиган бўлса, қимматроқ буюмларни оларди. Мана, сенинг пальтонгни, меникини... Соатни. Айтишга юрагим бетламайди, лекин бу фақат Сангиннинг иши! Мана энди ҳар бир ҳалол одамни даҳшатга соладиган машъум кун келди! Шўримиз қуриди, шўримиз! Ўз ўғлимиз, ўз боламиз ўғриликка қўл урди... Соч-соқолим оқарди, ёшим олтмишдан ошди, лекин бировнинг буюмига кўз олайтирмаган эдим!..

— Бу ҳаммаси унга пул бермай қўйганимизнинг оқибати.

— Нималар деяпсан, эсингни йиғ, Зайнаб! Бир вақтлар турмуш қурганимизда туз-нонсиз ўтирган кунларимиз ҳам бўлган эди. Лекин ҳеч ўғирлик қилдикми? Йўқ, йўқ!

— У ҳали ёш бола, эси йўқ!

— Эҳ, Зайнаб, қанақасига ёш бола бўлсин! У ўз қилмиши учун жавоб беради, ҳа, ҳали жавоб беради! Қонун шундай...

Чол-кампир алламаҳалгача тақдирдан нолиб, буёғига қандай чора кўриш ҳақида бош қотирдилар. Оқил амакининг ишга жўнайдиган пайти бўлиб қолган, аммо ҳамон бир қарорга келолмас эдилар... Наҳотки, милицияга мурожаат этиб, ўғлини ҳам, ўзини ҳам шармандаю шармисор қилса?! Индамай кетавериш эса, ундан ҳам баттар...

Шу пайт кимдир эшикни қаттиқ тепди. Чол-кампир ҳовлига югуриб чиқишди. Усти боши дабдала, кўзла-

ри хира милтиллаган арзандалари гандираклаганча тикка бостириб келарди. У отаси билан онасини ё кўрмасди, ё танимаётган эди... У яна бир неча қадам ташлаб, қоқилиб кетди-да, гуп этиб ерга ағанади... Ота-онаси унга отилишди.

— Сенга нима бўлди, жон болам?— деди онаси йиғлагудек бўлиб.

Оқил амаки жойида қимир этмай турарди. У гаши келиб, ўғлига жирканиб тикилди.

— Қани, Зайнаб,— деди у ниҳоят тилга кириб.— Чўнтақларини қараб кўр-чи, бирон нима қолганмикин?..

Зайнаб хола Сангиннинг шими чўнтагидан бир даста ғижимланган пул топди. Уларнинг орасида сиёҳ томган битта юзталиқ ҳам бор эди.

— Шу, шу,— деб ғудранди Зайнаббиви кўзлари жиққа ёшга тўлиб,— «ғазна»даги пулдан. Эсимда турибди... Энди нима қилдик, отаси?

Оқил амаки ижирганиб, Сангинни ичкарига олиб киришга ёрдамлашди. Сўнг хотинига ҳам қарамай ташқарига йўналди.

Оқил амаки кўпдан буён илк марта ишга овқатланмай жўнади. У кўчада ўтган-кетганларни пайқамай, ён-веридагилар билан салом-алиқ ҳам қилмай одатдагидан илдамроқ кетиб борарди.

— Шармандалиқ, шармандалиқ! Мен буни шундоқ қолдирмайман... Йўл қўймайман!— дея пичирларди унинг лаблари...

* * *

Зайнаббиви хаёлга толди.

Эри ишга кетди, ўғли эса ухлаб ётибди. Унинг юзлари бўздай оппоқ, кўзларининг ости кўкарган... Ахир, унга ачлинмай бўладими! Кечалари ухламайди, кун бўйи шаҳарда санқийди. Бундан чиқди, ниманидир излар экан-да, демак, кўнгли нотинч экан-да...

Зайнаббиви одамлар дарду ҳасратдан ичадилар, деб эшитган эди. Баъзилар ўзини хароб қилишгача бориб етади ёки ақлдан озади. Наҳотки болажони ҳам ақлдан озган бўлса?! Уни ичкиликка, ҳатто ўғрилиқка бошлаган қандай қайғу бўлди экан?

У суюкли жигаргўшасининг юз-кўзларига разм солади. Силлиқ дўнг пешонасига ҳали битта ҳам ажин

тушмаган, қошлари қиз боланикидай ингичка. Бошида эса на қорин тўйгазиш гами, на эртага қандай қилиб кун кечириниш ташвиши бор. Бироқ рангсиз ёноқларидаги қизиллик қаёққа йўқолди экан? Ё Сангинжон бирор муҳтожлик кўрдими? Бўлмаса, нега юзлари худди зolim бой қамчи билан савалагандек момата-лоқ?..

Зайнаббиви ўглининг чеҳрасидан кўз узмай шулар ҳақида ўйлаб ўтирарди. Уйқудаги дилбандининг лаблари гўдакникидай мулойим жилмайиб турарди. Фарзандининг чеҳраси Зайнаббибига шунчалик чиройли, шунчалик ёқимтой ва иссиқ кўриниб кетдики, ўзи ҳам беихтиёр жилмайиб қўйди.

Бироқ шу оғ миясига келган фикрдан юраги шув этиб кетди. У Сангинжоннинг қалбида нималар кечаётганини англади.

Ҳусн — ўглининг ҳаловатини бузаётган, ҳаётини заҳарлаётган нарса мана шу! Ҳа, ҳа! Агар турмушда энг керакли нарса ҳусн деб, чиройига бино қўйса, ўзини бозорга солса, ҳатто сулув қиз ҳам бахтиқаро бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Ҳусн — ўткинчи нарса, ақл эса умр бўйи керак!

Оқил амаки онадан Оқил амаки бўлиб туғилгани йўқ. Уни ҳам болалигида Оқилжон, деб чақиришарди. Ўзи қадди-қомати келишган суҳсурдай йигит бўлса ҳам, бироқ камбағал эди. Бор куч-қуввати, бутун умри бир бурда нон илинжида ўтарди. У йигирма ёшга тўлгунга қадар ўзини бирор марта ҳам ойнада кўрмади. У ўзини биринчи марта ёш Зайнабнинг тиниқ кўзларида кўрди.

Сангинжон отасига тортиб, суҳсурдай йигит бўлиб вояга етди. У ҳуснда эмас, заҳматкашликда отасига тортиганида эди, яхшироқ бўларди. Ёқимтой гўдакни болалигида фақат ота-онаси эмас, балки ҳамма суйиб эр-каларди. Ҳатто кўчадан ўтиб кетаётган йўловчилар ҳам уни қучоқ очиб ёнларига имлашар, сочларини силаб, шўх қилиқлари, бурро сўзларига маҳлиё бўлишар эди.

Бу Зайнаб холага ҳам, Оқил амакига ҳам хуш ёқарди. Улар арзанда ўғиллари билан ғурурланишар, унинг қип-қизил юзларига, ингичка қошларига қараб тўймас эдилар. Айни пайтда, иккови ҳам оқибатда у ўзига бино қўйган худбин бўлиб улғайишини сезмасди. Мана, фарзандлари ҳеч нарсага арзимайдиган, бўшанг,

фақат ҳусни билангина мақтаниб овунадиган кимса бўлиб вояга етди. У ўз ҳуснига бошқаларнинг маҳлиё бўлишига ўрганиб қолди...

Аммо фақат ҳусндан бўлак ҳеч қандай фазилати бўлмаган одамнинг сариқ чақалик қадри борми?

«Йўғ-э? Наҳотки, боламизнинг ҳусндан бўлак мақташга арзигулик ҳеч қандай фазилати бўлмаса? — деб ўйлади Зайнаббири кўнгли чўкиб. — Йўқ, йўқ, бу мумкин эмас!»

Ахир у Сангинжоннинг болалигида меҳрибон ва оққўнғил бўлганини яхши билади-ку. Агар отаси ёки онаси унга бирор иш буюрса, у тархашлик қилмай сўзсиз итоат этарди. Оҳ, у пайтлар аллақачон ўтиб кетди! Энди кап-катта йигитга итоаткор ва меҳрибонлиги учун қойил қолиш жоизмикин?..

Зайнаббири хаёлини бир жойга тўплаб, зўр бериб эслашга уринарди. Сангин бешинчи синфда ўқиб юрганида муаллими уни бинойидек расм чизади, деб мақтаган эди. «Лекин ўғлингизда қунт етишмайди. Чизганларини олиб келиб дарров кўз-кўз қилишни, бутун синф олдида мақтанишни яхши кўради», деган эди у.

Сангин хушчақчақ бола — таниш қизларни доим ҳазил-ҳузул гаплар билан кулдириб юради. Демак, у аҳмоқ эмас.

Бечора Зайнаб хола ўғлидан лоақал бирорта фазилат топишни жуда-жуда истарди.

Ниҳоят, у ўтган йили Сангин ўқиган синф комсомоллари пахта тергани колхозга боришганида ўғли яхши ишлаб, мақтов ёрлиғи олиб келганини эслади. Бундай ёрлиқни саноқли ўқувчиларга — иккита ўғил болага ва битта қизга беришган эди. Уша қизнинг оти нима эди?.. Сангин, мабодо, уни яхши кўриб қолмаганмикин? У шу қиз ёнида юргани учун тиришиб ишлаган ва ҳатто ёрлиқ ҳам олган бўлса ажаб эмас.

«Энди ҳаммасини тушундим! — деб хитоб қилди Зайнаббири... — У муҳаббати рад этилгани туфайли ҳам чекапти. Қиз унда ҳусндан бўлак ҳеч қандай фазилат кўрмагач, рад қилган. Мен бу қизни топишим, Сангиннинг оққўнғил, меҳрибон бола эканлигига уни ишонтиришим керак. Қиз ўғлим билан кўришишни истамаганлиги туфайли у ёмон одамларга қўшилиб, ичкиликка ружу қўйди».

Бу қизга яна нима деса экан? Фақат ўғлим меҳрибон, оққўнгил дейдими? Бу кифоя эмас.

Шу дам Зайнаббиви, ўтган куни бўлса керак, бегона одамлар Сангинжонни мақтаб гапиришганини эслади. Улар Сангинни фақат ҳусни ва оққўнгиллиги учунгина мақташмаган эди.

У ёшликдаги дугонасиникига меҳмондорчиликка борган эди. Қўшни хонада эркаклар баланд овозда суҳбатлашиб ўтиришарди. Зайнаббиви қандайдир кекса бир кишининг ўғли ҳақида айтган гапларини эшитиб қолди:

— Сангинжон ҳали жуда ёш, лекин ҳалитданоқ тажрибали одамларни доғда қолдиради. Унинг кўзлари ўткир, қўллари эпчил.

— Ҳа, — деб тасдиқлади бошқа бир эркак, — ундан зўр бильярдчи чиқиши мумкин. У сабр-тоқатли, тиришқоқ!..

Зайнаб хола шуларни эслаб тағин ўйга чўмди: «Кўзлари ўткир, қўллари эпчил, сабр-тоқатли, тиришқоқ — булар чинакам йигитлик фазилатлари-ку, ахир. Кошкийди, у қиз буни билса!.. Қани эди, унга бу ҳақда сўзлаб беришнинг иложи бўлса!.. Чунки Сангинжонни мизни тўғри йўлга солиш унинг қўлидан келиши мумкин-ку. Фақат у ким, уни қандай қилиб топса бўлади?»

Худди шу пайт Сангинжон уйқусираб бошқа ёнбошига ағдарилди ва кўзларини очмай инграганча алаҳсиради:

— Мунавваражон! Қаёққа қочиб кетяпсан, Мунаввара?!

* * *

Зайнаббиви ишни орқага суриб ўтирмади. У тун бўйи мижжа қоқмай, тонггача ўғлининг бошида ўтириб чиққан бўлса ҳам силласи қуриб ётиб қолмади. «Мунаввара», деган номни эшитган заҳоти ўша қизни ахтариб топишга, унинг юрагига қўя солиб кўришга аҳд қилди.

Зайнаббиви ўғлининг олдидан чиқиб, қўшнисини Саломатбегимнинг уйига йўл олди...

Унинг омади келди. Нон заводининг кекса ишчиси, мулойим чеҳрали ва оққўнгил аёл Саломатбегим уйда экан. У ишга тунги сменада бориши керак эди.

Саломатбегим бирор юмуш билан келган аёллардан

ёрдамини, маслаҳатини ҳеч қачон аямас эди. У Зайнаббининг сўлгин чеҳрасига қараб, қўшнисининг кўнгли ғашлигини пайқади ва дилкашлик билан дедм:

— Утир, Зайнаб, чой ич. Нега хомушсан, тинчликми?

Зайнаббири супанинг лабига ўтириб, пиёлани нари суриб қўйди.

— Шундай,— дея пичирлади Зайнаббири бошини қуйи солиб.

Саломатбегим кулгисини аранг босди.

— Ана кўрдингми, бу шунчаки гап эмас,— деди у.— Кел, аввал яхшилаб ўйлаб кўрайлик, ана ундан кейин Мунаввара билан гапни нимадан бошлашни келишиб оламиз.

* * *

Мунаввара ҳам Сангинжон билан юзкўрмас бўлиб кетганидан изтироб чекарди. Тўғри, у Сангинни унутиш учун папирос ҳам чекмади, ароқ ҳам ичмади, бироқ айрилиққа дош бериш унга ҳам осон эмасди. Мунаввара Сангин билан бўлган узоқ муҳабатларини тез-тез эсларди. Улар ўз севгилари ҳақида сўз очинмас, аммо барибир, келажакни бир-бирларисиз тасаввур қилолмас эдилар. Сангин йўл тараддудини кўраётган бир пайтда, Мунавварани район комсомол комитетига ишга таклиф қилишди. Сангин ҳеч қаёққа кетмади, лекин энди улар камдан-кам учрашадиган бўлиб қолишди.

Гап шундаки, Мунавваранинг ҳар бир ишда маслаҳатгўйи бўлиб қолган онаси ва акаси Сангин ҳақида ёмон гаплар айтишди.

Акаси уни мазах қилди:

— Менинг сенга маслаҳатим шуки, соатингни сот, манави чиройли пальтонгни эса бирорта дугонанга ҳадя қил. Сангинга турмушга чиқсанг, барибир у барча яхши буюмларингни сотиб ичади ёки бильярдда ютқизади...

Мунаввара акасининг пичингларига парво қилмади. Аммо бир сафар висолга келганида Сангиндан ароқ ҳиди анқиётганини, тили ҳам айланмаётганини сезиб қолди.

Бошқа бир сафар Мунаввара ишдан сўнг янги хизматдош ўртоқлари билан кетаётганда Сангинга дуч

келди. Унинг ёнида ҳам янги ошналари бор эди. Улар томоқ йиртиб ашула айтишар, хохолаб кулишар, йўловчиларни туртишар эди. Сангин Мунавварани кўрди-ю, жойида таққа тўхтади, ёноқларига қизиллик югурди. У Мунавваранинг ёнига бормади, ҳатто саломлашмади ҳам. Фақат Мунаввара билан бирга кетаётган район комсомол комитети ходимларига ўқрайиб бошдан-оёқ разм солди.

Мунаввара унинг ёнига бормоқчи бўлди. Бироқ у шартта орқасига бурилди-да, кўчанинг нариги юзига ўтиб кетди.

Шу-шу, ораларига совуқлик тушди. Мунаввара азоб чекарди. Сангин ёдига тушганида беихтиёр уҳ тортиб қўярди. Буни сезиб қолган акаси бир куни онасининг олдида синглисига бундай деди:

— Ким учун оқ тортаётганингни ўйлаб кўр, Мунаввара... Йўқ демай қўя қол, фикру хаёлинг Сангинда эканини мен ҳам, онам ҳам биламиз. Уни эсингдан чиқар — шундай қилганинг маъқул! Ҳуснидан бўлак ҳеч нарсаи бўлмаган йигит кўнгил қўйишга арзимайди. Сангин на ишлайди, на ўқийди. Қартайиб қолган ота-онасининг елкасига миниб олган. Бундай одамдан нафратланиш керак... Мана, ўзинг кўр — кимлар билан ҳамтовоқ бўлиб юрибди. Топиб олгани қиморбозу ароқхўрлар, безорилар. Сангин уларга қўшилиб, ҳадемай жиноят қилишгача бориб етади...

Мунавваранинг онаси ҳам жим қараб турмади. У чиройли эркаклар камдан-кам ҳолларда вафодор эр бўлишини қизининг қулоғига қуя бошлади.

— У сенга хиёнат қилади! — деди у Мунавварага. — Уни ота-онаси талтайтириб юборган, сен унинг кўзига нуқул ношуд бека бўлиб кўринаверасан...

Мунаввара ҳарчанд уринмасин, лекин Сангинни унута олмади. Баъзан унга одамлар Сангинни ноҳақ ёмонлашаётганга ўхшарди. Сангиннинг қанчалик меҳрибон ва оқкўнгил эканини на онаси, на акаси билади. Улар Сангинжоннинг келажак ҳақида қанчалар жўшиб гапиришини ҳам билишмайди. У ёлғиз Мунавваранигина ўз сирларидан воқиф қилган. Рассом бўлиш орзусида эканини фақат унга айтган... У Москвага ёки Ленинградга бориб ўқишга киради...

Унга ишонса бўладими? Албатта, Сангинда қобилият бор — буни муаллимлар ҳам эътироф этишган.

Аммо фақат қобилият билан иш битмайди-ку. Меҳнат-севарлик, бардош ҳам керак. Нега у қуруқ гапдан нари ўтмайди, нега имтиҳон топширгани жўнаб кетмайди? Эҳтимол, иродасиз, кеккайган бўлгани учундир...

Бир куни Мунаввара ишдан қайтаётиб, шаҳар боғи оралаб кетди. Унинг танҳо қолгиси келарди. У дарахтлар орасидан ўриндиқ танлаб, қулайроқ ўрнашиб ўтирди ва кўзларини хиёл юмганча ўз хаёлларига берилди. Ариқдаги сувнинг шилдираши, қушлар нағмаси, майин эсиб турган шабада руҳига осудалик ва хушнудлик бағишларди.

Шу куни Мунаввара жуда толиқди. Район комсомол комитетининг секретари уни гишт заводига юборди. Бу ерда у комсомолларга сиёсий-тарбиявий ишлар планини тузишда ёрдамлашди. Мунаввара истироҳат қилиб ўтираркан, ўзаро ўртоқларча ёрдам қанчалик муҳимлиги, уюшқоқлик одамларни қанчалик жипс-лаштириши тўғрисида ўйлар эди...

Шу пайт кимдир уни чақирди:

— Ҳорма, Мунавваражон. Биз сенинг олдингга кетаётган эдик, яхшиям ўзингни учратиб қолдик.

— Ўзингиз ҳорманг!— деб жавоб берди қиз шошиб ўрнидан тураркан.

Икки кекса аёл унинг олдига яқинлашишди. Қиз улардан бирини яхши танирди — бу кекса ишчи, партия аъзоси Саломатбегим эди. Мунаввара иккинчи аёлни ҳам қаердадир кўргандек эди, бироқ эслай олмади.

— Ўтиринглар, марҳамат,— деди у очиқ чеҳра билан.— Сизларга фойдам тегса қани эди.— Мунаввара шу сўзларни айтаркан, қип-қизариб кетди: у Сангиннинг онасини таниб қолди ва Зайнаббигига таъзим қилди.

* * *

Зайнаб хола гапни дарров бошлай олмади. У Мунавварага ўзининг бўлажак келини сифатида синчиклаб разм солди ва бундай босиқ, хушфёъл, дилкаш қиз ўғлимга яхши йўлдош бўлади, деб ўйлади. Сўнгра миясига ёмон бир фикр келди: «Сангинжон уни деб эҳсуштини йўқотди, ёмон йўлга кириб кетди».

— Кечир, қизим,— деди Зайнаббиги,— сени безовта қилдим. Лекин ўғлим сени яхши кўриб қолгандан

бери отаси икковимизнинг унга кучимиз етмай қолди... Сен эсли-ҳушли қизсан, олдинга нима мақсадда келганимни тушуниб турибсан, албатта...

Мунаввара оҳиста елка қисиб қўйди. Зайнаббиви, қиз гапимни охиригача эшитмай кетиб қолмасин, деб хавотирланиб, тез-тез сўзлай бошлади:

— Ҳали шунақами!— деди ҳазиломуз Саломатбегим кулимсираб.— Менинг қўлимдан ҳатто чой ичгинг ҳам келмаяпти-я!.. Тинчликми ўзи ё чолинг билан уришиб қолдингми?

Зайнаббиви шундай ғамгин қарадики, буни кўриб Саломатбегим ҳазилни бас қилди.

— Биладан, биладан. Ҳойнаҳой, Сангинжонни деб азоб чекапсан. Қани, гапир-чи, балки менинг бирор ёрдамим тегиб қолар...

— Мен Мунаввара деган қизни топишим керак. У Сангинжон билан бирга ўқиган эди шекилли...

Зайнаббиви кўз ёшига эрк бериб, кўнглидаги бор гапни, ўғлининг омадсиз муҳаббатини, уни ёлғиз Мунаввара қутқариб қолиши мумкинлигини қўшнисига тўкиб солди.

— Мен унинг қандай қизлигини билмайман. Балки тили заҳардир, балки енгилтакдир. Лекин шунга яхши биладанки, Сангинжоннинг кўнгли ҳам, жони жаҳонни ҳам унинг қўлида...

— Шошма, шошма-чи!— деб хитоб қилди Саломатбегим.— Чамамда, мушкулингни осон қиладиганга ўхшайман. Мунаввара одобли, эсли-ҳушли қиз. Мактабни тамомлагандан кейин уни райком комсомолга ишга олишди... Сен айтган қиз худди ўша-да! Мен ўғлинг билан икковини бирга кўрувдим... Ҳа, бундай қизни ҳар қанча яхши кўрса арзийди...

Зайнаббиви ҳозироқ район комсомол комитетига отланмоқчи, Мунавварадан Сангинжонни ёмон йўлдан қайтаришини сўраб, ялиниб-ёлвормоқчи бўлди. Бироқ Саломатбегим уни қўйиб юбормади.

— Бирга борамиз,— деди у.— Мен ҳам ёнингда бўламан. Лекин сен аввал чой ич, ўзингни босиб, бари-ни бир бошдан гапириб бер-чи. Ана ундан кейин Мунавварага нима дейишни ўйлаб кўрамиз. Олдин ким айбдор эканини аниқлаб олайлик-да, тўғрими? Шундай ҳам бўлади: яхши кўрган қизи юз ўғиргандан ке-

йин бола фақир эс-ҳушини йўқотиб қўяди, ичкиликка берилиб, ёмон йўлга кириб кетади...

— Ҳа, ҳа, шундай, шундай!— деб маъқуллади Зайнаб биби шоша-пиша.

— Шошма. Бошқача бўлиши ҳам мумкин: йигит ичади, ишламай лақиллаб юради, ёмон одамларга қўшилади. Охир-оқибатда қиз ундан воз кечади...

— Мени тушунгин, қизим! Ахир, келин бўлиш, она бўлиш ҳар бир қизнинг бошида бор. Ҳар бир она ўз боласини деб қайғуради... Мунаввара, ўғлимизни фақат сен халос қила оласан...

— Сангинга бир нима бўлдими?— деб сўради Мунаввара гўё ҳеч нарсадан хабари йўқдай.— Биз мактабда дўст тутинган эдик, битта партада ўтирардик, лекин энди йўлимиз бошқа-бошқа ёққа қараб кетди. Мен уни кўпдан бери кўрганим йўқ. Унга нима бўлди? Ё касалми?

— Оҳ, қизим. Мен дунёда ҳўп яшадим. Кўзларинг мени алдай олмайди — ҳаммасини мендан кўра яхшироқ биласан. Сангинжон билан кўришиб турардинг, бир-бирингиздан кўнглингиз тўқ эди, агар узоқ вақт кўришмасаларинг ўзларингни қўярга жой тополмай қолардиларинг... Бошингни чайқама, биламан...

— Сиз ҳаммасини билмайсиз-да,— деди Мунаввара ўйчанлик билан.— Биз энди кўпдан буён дўст эмасмиз. Менинг гапларим барибир ўғлингизга кор қилмаса керак. У менга қулоқ ҳам солмайди.

— Ахир, нима бўлди ўзи?— деб хитоб қилди муштипар она.— Ўғлимиздан нега юз ўгирдинг?

— Буни ўзидан сўранг!

— У бизга ҳеч нарса айтмайди. Дардини ичига ютиб, ўзини-ўзи қийнайди. Қанча сўрасак ҳам ломим демайди. Агар ҳол-жонига қўймасак, уйдан чиқиб кетади-да, кечаси қайтиб келади...

— Нима қилмасин, фақат ўзига зиён,— деди Мунаввара катталардай фикр юритиб.— Сангин улфатчиликни афзал кўрса мен айбдорманми?..— Шу сонияда қизнинг кўзларида қаҳр учқуни чақнади. У ўзини зўрға босиб, хотиржам оҳангда деди:— Яна қанақа улфатлар денг... Мен у билан муносабатни узишга қарор қилдим...

— Лекин у сенга нима ёмонлик қилди?

— Менга?— Мунаввара додираб қолди.— Менга-

ми?— дея такрорлади у.— Айтарли ҳеч ёмонлик қилгани йўқ. Лекин бирор яхшиликни ҳам қотириб қўйгани йўқ... Умуман, ҳеч нарса қилмайди... Мен ортиқ чидай олмадим. Сиз нега менга таъна қиляпсиз?

Зайнаббири Саломатбегимга кўз қирини ташлади. У аста бош ирғаб қўйди.

— Сенга таъна қилган илойим балога учрасин, қизим!— деди Зайнаббири қичқириб. У ҳаяжонланганидан юзлари бўғриқиб, қўлларини қўярга жой тополмай қолди, кўзларида эса ёш ҳалқаланиб, дарахтлар чаплашиб кетди. Юраги гупиллаб урарди. У фақат Мунавваранинг чарос кўзларини, қуюқ соч толалари тушиб турган чеҳрасинигина равшан кўриб турарди.

— Жон қизим,— деди у ўзини босолмай пиқиллаб йиғлаганча,— мен сендан ёрдам сўраб келдим: менга, унинг қари отасига раҳминг келсин. Юра қол, Сангини қутқар! Садағанг кетай, жон қизим, ундан ранжи-ма. У ҳали йўлини топиб олади. Фақат сен бир оғиз сўз айтсанг кифоя. Нима десанг шуни қилади — ўқи десанг ўқийди, қаерда ишла десанг, ўша ерда ишлайди... У ҳатто сени тушларида эслайди. Сени жонидан ортиқ яхши кўради...

Мунаввара тўзғиган соч толаларини тузатаркан, дафъатан бармоқлари титраётганини сизди. У бутун вужуди титраб ўзини қўлга ололмай қолди. Зайнаббининг изтиробдан салқиган маҳзун чеҳрасини кўриб Мунавваранинг юраги қаттиқ ачишди. У Саломатбегимга нигоҳ ташлади. Саломатбегимнинг юзи жиддий, ҳатто тунд эди. Гарчанд, у ҳали шу пайтгача бир оғиз ҳам сўз қўшмаган бўлса-да, лекин унинг шу ердалиги Мунавварани хавотирга солаётган эди.

— Сиз менга худди айбдор одамга қарагандай қараяпсиз...— дея хитоб қилди қиз.— Менинг қўлимдан ҳеч нарса келмайди, йўқ, йўқ! Агар у жонидан кечса, мен ҳам унга қўшилиб жонимдан кечишим керакми?

Мунаввара ўрнидан турди ва юзини кафтлари билан яширганча кетмоқчи бўлиб бир неча қадам ташлади.

— Қизим!— деб тўхтатиб қолди уни Саломатбегим.— Ўйламасдан иш қилма, ортингга қайт... Қани, мана бу ерга, ёнимга ўтир-да, гапларимга яхшилаб қулоқ сол...

Саломатбегимнинг хотиржам, босиқ овози амр-

фармондай жаранглаб эшитилди. Мунаввара унга таажжубланиб қаради, бироқ сўзини ерда қолдиришга ботинмади.

Саломатбегим гапини дарров бошлай қолмади. У Зайнаббининг елкасига қўлини қўйиб, пичирлади:

— Зайнаб, сен бор гапингни айтиб бўлдинг. Энди уйингга бориб, ўзингни босиб ол. Ҳайтовур, сенга хуш-хабар етказарман.

Зайнаббири ўрнидан зўрға қўзғалди, кетишдан олдин ёш тўла кўзлари билан уларга қаради. Сўнг жимгина хайрлашиб, аста уйга жўнади.

У муюлиш ортида кўздан йўқолгач, Саломатбегим Мунавварага ўгирилди ва дабдурустдан мулойим кулимсираб қўйди.

— Кетгани яхши бўлди, тўғрими, Мунаввара?

Мунаввара бошқа ҳар нарса бўлишини кутса ҳам, ammo бу гапни кутмаган эди. У ҳанг-манг бўлиб қолди.

Саломатбегим бирпас индамай турди-да, сўнг деди:

— Кампирлар баъзан шунақа калтафаҳм бўлишадди... Тавба, ўғлини яхши кўрмаслигингни наҳотки сезмаётган бўлса?

Мунаввара бирдан тутақиб, кескин, деярли дағал оҳангда деди:

— Йўқ, сиз у, ҳеч нарсани сезмаётган! Мен уни яхши кўраман!— Унинг кўзларидан ёш отилиб чиқди.— Яхши кўргангидан нима қилишни, ўзимни қандай қўлга олишни ҳам билмайман.

* * *

Саломатбегим худди шуни кутаётган эди. У одамларнинг кўнглини яхши билади. Суҳбат бошидаёқ Мунавваранинг Зайнаббири, Оқил амаки ва Сангиндан кам қийналмаётганини пайқаган эди. Ниҳоят, қиз дилидагини тилига чиқаргандан кейин Саломатбегим жиддий тус олди. У қизнинг қўлларини илиқ, ғадирбудур кафтлари орасига олди.

— Қўй, йиғлама,— деди у.— Муҳаббатни кўз ёши билан бошлама.

— Нега энди бошлама дейсиз?— деди Мунаввара тагин ажабланиб.— Ҳозиргина Сангин билан муносабатимни уздим, деганимни ўзингиз эшитдингиз-ку. Унинг нимасини яхши кўрай? Яхши кўришга арзи-

майди! Менга яхши муносабатда бўладиганларнинг ҳаммаси шундай дейди.

— Бечора қизим-эй! Сидқидилдан севган киши бунақа гапларга қулоқ солмайди! Сангинжонни ота-онаси эрка ўстирган, у кеккайган, қайсар. Лекин сенинг номингни ҳатто тушларида ҳам тилга оларэкан... Мен унинг айрим ўртоқлари билан гаплашиб билдим, Москвага ўқишга бормаганининг сабаби...

— Мени дебми?!— деб хитоб қилди Мунаввара.— Наҳотки шу рост бўлса? Райком комсомолга ишга кириб, у билан бирга кетмаганим учунми, а?

— Мен сен туфайли дедимми сенга? Йўқ, сени деб эмас, балки сенга қаттиқ кўнгил қўйиб қолгани учун бормаган. Мана, ундан сўраб кўр — ўзига нима бўлаётганини ҳатто тушунтириб ҳам беролмайди. Албатта, у сени яхши кўргандан кейин рашк қилади, йўқотиб қўйишдан қўрқади... Сен ундан юз ўгирганингдан кейин у ўз муҳаббатини енгмоқчи бўлган... Ахир, у қаёқдан билади, балки сен бошқа бировни яхши кўриб қолгандирсан...

Мунаввара Саломатбегимнинг гапларини маҳлиё бўлиб тингларди. Ҳали ҳеч ким у билан бунчалик очиқчасига гаплашмаган эди.

— Нега бундай дейсиз?!— деб хитоб қилди қиз.— Ахир, мен унга қанақасига биринчи бўлиб севги изҳор қила оламан? Ахир Сангиннинг орқасидан югуриб юрмайман-ку. Ишдаги одам бўлсам. Ташвишим бошимдан ошиб ётибди. У-чи? У ҳеч ким эмас!

— Ҳа, у ҳеч ким эмас!— деб тасдиқлади Саломатбегим. Кампир бу сўзларни шунчалик жиддий ва тағдор қилиб айтдики, Мунаввара беихтиёр титраб кетди.— Қани, сен, ёш комсомол ходими, менга айт-чи,— дея гапини давом эттирди Саломатбегим, «у ҳеч ким эмас», деб биз қўл силтайдиган ёшлар шахримизда қаёқдан пайдо бўлиб қолди? Уйлаб жавоб бер.

Саломатбегим қизга таънаомуз қараб турарди. Мунаввара нима дейишни билмасди.

— Индамайсан,— деб гапида давом этди Саломатбегим.— Ундай бўлса, менинг гапларимга қулоқ сол: Сангинни, унинг дайди ўртоқларини Совет ҳукумати-нинг душманлари дейиш мумкинми?

Мунаввара бош чайқади.

— Йўк, йўқ, сивни қарангу.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман. Негаки, улар ҳеч қачон бой бўлишмаган. Ота-оналари ҳам бой, мулкдор ўтмаган. Сангиннинг онасини ўзинг кўрдинг. Отаси эса шаҳарда обрўли кекса ишчи. Ўғли бўлса ҳеч ким эмас. У мактабни тамомлаб, етуклик гувоҳнома-сини олди. Лекин агар, ўз ҳолига ташлаб қўйилса, ҳатто балоғатга етган одам ҳам ёмон йўлга кириб кетиши мумкин. Сангин ҳали кўнглига ёққан ишни топгани йўқ, олий мактабга ўқишга ҳам кирмади. У ўзини эсидан чиқармайдиганларни, уни ўзига барабар кўра-диганларни қидиришга тушди... Онасининг айтишича, у янги ўртоқлари орасида ўзини тиришқоқ, айтганини қиладиган одам сифатида кўрсатибди...

Саломатбегим жилмайиб, Сангиннинг бильярдда катталарни ҳам ютишини сўзлаб берди.

— Мана, сиз, комсомол ходимлари, шундай «мусобақа»ларда бўлиб турасизларми? У ерда тумонат ёшлар йиғилади, ҳатто комсомоллар ҳам бильярд ўйнашади. Аммо бильярд ёнида ўзларининг комсомол эканликларини негадир унутишади. Нега? Чунки у ерда қизиққонлик, қиморбозлик авжига чиқади!..

— Мен буни бутунлай билмаган эканман,— деди Мунаввара таажжубдан кўзлари катта очилиб.

— Қабих, ярамас одамлар йилдан-йилга камайиб боряпти, бироқ бундайлар ҳали ҳам бор. Агар биз битта-яримта ёшни ўз ҳолига ташлаб қўйсак, улар ҳар қанақанги ярамас одамлар таъсирига тушиб қоладилар. Сен буни, оппоқ қизим, ҳеч ўйлаб кўрганмисан, буни биласанми?

Мунаввара нигоҳини ерга қадади. Илгари унинг хаёлига бундай фикрлар келмаган эди. У ёмон одамлар, жиноятчилар борлигини биларди албатта, лекин агар яхши одам ёмон йўлга кириб кетса, у билан борди-келдини бас қилиш керак, деб ўйларди. Онаси ҳам, акаси ҳам унга шундай деб ўргатишган эди. Унинг отаси коммунист эди. Бироқ у урушда ҳалок бўлган, Мунаввара у билан маслаҳатлаша олмас эди.

— Сен Сангинни яхши кўраман, деб айтдинг. Мана, сен ҳам ўз ёгингга ўзинг қовурилиб юрибсан. Тўғри, ҳозир у сенга муносиб эмас. Лекин у ёш йигит, комсомол, ўз ҳолига ташлаб қўйилган мактабдөн ўртоғинг...

Саломатбегим хайрлашаётиб, Мунавварани ўпиб

қўйди. Ёш қизлардай айёрона кулимсираб унинг қулоғига деди:

— Муҳаббатда фақат талаб қилиш керак, деб ўйлама. Уни авайлаш, қўллаш ҳам керак, акс ҳолда, у қанақасига муҳаббат бўлсин.

* * *

Мунаввара кунни қандай кеч қилгани бизга қоронғи. Лекин шуни биламизки, эртаси куни Сангин одатдагидек уйига кеч қайтди. Отаси ухлаб ётарди. Зайнаб-биби ўғлининг қадам ташлашидан унинг кайфияти чоғ эканини пайқади. У энгил одимлар, худди қанот боғлаб учаётганга ўхшар эди. Сангин уйқуга ётишдан олдин, онасининг кўзларига боқди, икки ёноғидан аста суйиб қўйди... Ундан вино ҳиди анқимас, қўллари ҳам қалтирамас эди.

— Ойи, ойи!— дея хитоб қилди у.— Қанчалик хурсандлигимни билсангиз эди! Мени чақиринди, ваъда беришди... У ерда бир қиз ҳам бор эди. Сиз уни танимайсиз...

— Қаёққа чақиринди, нимани ваъда қилишди? Гапир, болам, ҳеч нарсани тушунмай турибман.

— Эртага, ойи, эртага! Ҳозир ухлашим керак.

Эртасига эрталаб Зайнаб-биби эрига нонушта ҳозирлагани ўрнидан турганида Сангин уйда йўқ эди. Бу уни хавотирлантирди. У эрини уйғотмоқчи бўлди, бироқ шаштидан қайтди. Оқил амаки уйғонгандан сўнг Зайнаб-биби ўғли билан бўлган кечаги суҳбатни, Сангиннинг каллайи саҳарлаб уйдан чиқиб кетганини дарров унга гапириб берди.

Ажаб, Оқил амаки ҳайрон ҳам қолмади, хавотирга ҳам тушмади. У бамайлихотир ювиниб, кийинди, соқолини таради. Фақат чой ичгандан кейингина шундай деди:

— Кеча мен сенга ҳеч нарса демовдим, энди ҳаммасини айтиб бераман. Эсингдами, ўша бадбахт тонгда ишни бундай қолдирмайман, чорасини топаман, деган эдим. Нима қилишни билмай бошим қотгач, парторгимиз олдига бордим. У райком комсомолга киришни маслаҳат берди.

— Наҳотки?— деди Зайнаб-биби қўлларини бир-бирига уриб.— Сиз ҳали Мунавваранинг ишхонасига бордингизми?!

— Мунаввара? Мен ҳеч қанақа Мунавварани билмайман.

— Бу Сангинжон яхши кўрадиган қиз-да. Улар бирга ўқишган...

Шундан кейин Зайнаббиви Мунавваранинг қошкўзларини, сочларини, юришларини тасвирлашга киришди.

— Намунча ҳовлиқасан!— деди Оқил амаки койиб.— Ҳамма хотинларга ўхшаб гапга қулоқ солишни билмайсан... Ҳайтовур, Мунавварангни кўрганга ўхшайман. Лекин бир ўзини эмас. У ерда ёшлар талайгина эди... Яхшиси, ҳаммасини бир бошдан эшит... Кеча ишдан сўнг райком комсомолни излашга тушдим. Ахтара-ахтара ниҳоят, навбатчи милиционерга дуч келдим. У қўли билан ишора қилиб кўрсатди. Мен тушунмай:

— Томи яшил иморатми?— деб сўрадим.

— Йўқ,— деди у,— бошқаси, ёнидагиси. Кўряпсизми, у ердан ёшлар чиқиб келишяпти...

Менинг кўзларим узоқни ҳам кўра олади. Ёшларнинг ўзларинигина эмас, балки хушчақчақлик билан кулишларини ҳам кўрдим. Уларнинг орасида эса... Қани, топ-чи, кимни кўриб қолдим? Ўзимизнинг Сангинжонни-да! Унинг ҳам кайфияти чоғ экани чеҳрасидан билиниб турарди. Ёнида бир қиз ҳам бор эди. Сен айтган қиз... Отини унутибман...

— Мунаввара!

— Ҳа, хўп, Мунаввара бўла қолсин. Барибир эмасми? Ёшлар анчагина эди. Уларнинг ҳаммаси яхши дўст, яхши одамлар эканига ишончим комил эди. Кейин: «Хўш, Сангинжонимиз улар билан бирга экан, демак, энди хавотир олмасак ҳам бўлади», деб ўйлаб қолдим. Уйга қайтиш учун ортимга бурилганимни кўрган навбатчи милиционер ҳайрон бўлди:

— Қаёққа кетяпсиз, отахон?

— Энди райкомга бормасам ҳам бўлади,— дедим мен унга.— Уғлим ҳақиқатан ҳам балоғатга етганини ўз кўзим билан кўрдим... Нима дейсан, Зайнаб, милиционер гапимни тушундимикин?

Зайнаббиви оғир тин олди. Бироқ бу дардли тин олиш эмасди. Кампир узоқ вақт елкасида оғир юк кўтариб, ниҳоят манзилга етиб келган, энди нафас ростлашга ҳақли одам каби тин олди.

1949

ҲОФИЗНИНГ УЛИМИ

Оҳ, нақадар ҳаяжон солади юракларга ҳофиз Шивожий — Ҳиндистоннинг шонли куйчиси!

Унинг қўшиқларида булоқлар шилдираши ва момақалдиरोқ садоси, асов тўлқинлар ғалаёни ва булбуллар навоси — барча-барчаси мужассам.

Лаҳордан Бомбайгача, Мультидан Калькуттагача ўлмас дostonларнинг бемисл ижрочиси, тенги йўқ куйчининг шайн-шавкати янграйди. Унинг қўшиғини бир бор эшитган одам ўлгунича мафтун бўлиб қолади, бундай бахт насиб этмаган киши эса умр бўйи армон қилиб ўтади.

Шивожийнинг улкан, олижаноб қалби чексиз оҳанг ва наволар билан тўла, унинг хотираси — афсона ва ривоятлар макони, унинг ўзи эса доно ҳикматлар хазиначисидир.

Ҳофиз Ҳиндистоннинг буюк қудратини куйлайди, Ҳиндистон фарзандларининг беқиёс жасоратини фахр билан шарафлайди!

Ҳиндистонни қўзғолон алангаси чулғаб олган. Деҳли ва Мирутда, Банорас, Лакнав ва Канпурда сипоҳийлар бош кўтардилар — ҳиндлар ва мусулмонлар келгинди босқинчиларга қарши қонли курашга отландилар. Минглаб эзилган шаҳарликлар ва деҳқонлар уларни қўллаб-қувватладилар. Инглиз мустабидлари оёғи остида топталган замин аланга олди.

Шивожийнинг қўшиқлари ҳеч қачон ҳозиргидек — таҳлика, ҳаяжон ва умид билан тўлган 1857 йилнинг ёз кунларидагидек эҳтирос билан янграмаган эди.

Бундан бир ой муқаддам қўзғолончилар Канпур остонасида жасур саркарда Нана-Соҳиб етакчилигида инглиз қўшинларини яксон қилдилар. Ҳатто машҳур қўмондон Уиллер ҳам жанг майдонидан омон чиқолмади: эллик йил мобайнида Ҳиндистонни зир титратган шафқатсиз кекса генералга на тажрибаси, на билими, на ҳарбий санъати ёрдам бера олди. Босқинчилар ўз мулкига айлантириб олган, муқаддас Ганг соҳилида жойлашган Канпур озод этилди. Энди у қўзғолончилар қўлида, шаҳар узра свараж — озодлик ва мустақиллик байроғи мағрур ҳилпирамоқда.

Эртага Нана-Соҳиб сафарга отланади. У ўз қўшинларини Калекуттадан Канпур сари йўл олган инглиз полкларига қарши бошлаб боради. Олдинда ҳаёт-мамот жанги, эҳтимол, сваражнинг муқаддас тақдири ана шу тўқнашувда ҳал бўлар...

Улкан сафар арафасида лашкарбоши катта базм бериб, кунни шод-хуррамлик билан ўтказишга аҳл қилди. Базм чоғи у тенги йўқ Шивожийнинг куй-қўшиқларини тинглаб ором олиш, ҳофиз шу кунларда тўқиган янги дostonни эшитиш тилагини билдирди. Шивожийдан бошқа ҳеч ким қўзғолончиларнинг жанговар руҳини кўтара олмасди, ана шундай мададга эса ҳозир ҳаммадан кўра кўпроқ Нана-Соҳиб ҳам, унинг саркардалари ҳам, жасур жангчилари — ботир сипоҳийлар ҳам муҳтож эдилар!

Шивожий бугун Нана-Соҳибнинг меҳмони.

Муқаддас ҳинд дарёси — буюк Ганг соҳили бўйлаб бир неча чақиримга чўзилган қароргоҳдаги рангбаранг чодирлар жазирама ёз қуёшида ярқираб товланади. Чодирлар атрофида фил ва туялар, сигир ва отлар галаллашиб юради, шотилари лайлак қилиб кўтариб қўйилган аравалар, уйилиб ётган эгар-жабдуқлар, аслаҳа-анжомлар кўзга чалинади, саллалли сипоҳийлар уймалашади. Қўзғолончилар қароргоҳи кўчманчиларнинг улкан қўналғасига ўхшайди.

Қароргоҳ ўртасида лашкарбошининг кўк, қизил, оқ тусдаги чодирлари қад кўтарган. У гўё қушлар тўдасидаги товусдек эътиборни тортади. Чодир узра ол-зангор байроқ ҳилпирайди, ичкаридан эса хуш-хандон қиғчириклар, мусиқа ва қўшиқ овозлари эшитилади.

Чодир гўё қасрни эслатади. У гоёт катта, заррин устунлар билан ажратилган бўямалари кенг-мўл; бў-

сағада девқомат найзабардор; оловдек ёнган гиламлар тўшалган меҳмонхона бўлмасида эса икки юз кишилик базму томоша авжида; эпчил хизматкорлар тилла баркашларда анвойи ноз-неъматлар ташийдилар, парирухсор қизлар эса биллур кўзачалардан май сузадилар... Тўрдаги пастак олтин тахтда Марағҳи ҳукмдорининг вориси, жасур ва мард лашкарбоши, қирқ яшар Нана-Соҳиб ўтирибди. Унинг икки ёнидан аъёнлар, маслаҳатчи ва маҳрамлари жой олганлар.

Бурчакдаги гилам тўшалган тўртбурчак супачада эса созандалар ўртасида ўтирган сочлари узун, соқоли кузалган чол — ҳофиз Шивожий янги достонини куйламоқда.

Қанчалар ҳаяжон, қанчалар эҳтирос билан куйларди шавкатли ҳофиз!

— Чириди, узилди асрий зулм кишанлари!— дея куйларди Шивожий.— Қуллар бош кўтардилар. Яшанин свараж — яшасин озодлик! Инглиз Ҳиндистонни макр билан олган эди, куч билан эмас: шер тулкининг тузоғига илинган эди. Энди у тузоқдан қутулди!— дея овозини баландлатди ҳофиз.— Унинг қаҳри даҳшатли, қалтира, қақша, эй босқинчи мустабид! Инглиз нифоқ солмоққа уринади, сотқинларни сотиб олади, ватан хоинларини кўзига тўтиё қилмоқ бўлиб излайди. Аммо бу гал энди миржафарлар чиқмайди, энди ҳеч қачон Плесси такрорланмайди!— деб хитоё қилди ҳофиз.— Чунки Деҳлида исёнчиларнинг шавкатли сардори Бҳотхони бор, Лакнава — олим ва жувонмард Аҳмадшоҳ, Жҳансийда — Ҳиндистоннинг мард қизи Лакшми Бай бор, Оллоҳободда шижоатли Лаёқат Алихон, Канпурда инглизларнинг даҳшатли кушандаси музаффар Нана-Соҳиб бор! Свараж байроғи остида ҳиндлар ва мусулмонлар елкама-елка туриб жанг қилмоқдалар, ҳиндлар ва мусулмонлар биродарлардир. Бор бўлсин Ҳиндистон халқларининг қардошлиги, манғу бор бўлсин свараж! Сен ўлимга маҳкумсан, манғуру, жирканч ёв! Гангдан тортиб Жамнагача поёнсиз олов денгизи чайқалаётир, у сенинг кулингни кўкка совуражак! Сотқинлар чиқар, деб кўз тутма, макқор, беномус инглиз! Ҳиндистон — юртига жонини тиккан мардлар ватанидир!..

Шивожийнинг янги достони ана шундай эди.

Ҳади ҳаяжон ва олқиш садолари тиниб улгурмас-

дан бўсағада чангга ботган ягриндор сипоҳий пайдо бўлди. Сипоҳий ярадор бошини кир латта билан боғлаб, қон юқи кийимлари устидан белига калта қилич, ханжар ва тўппонча тақиб олган эди. У жанггоҳнинг олдинги маррасидан келмоқда эди.

— Зоти олийлари!— деди у Нафа-Соҳибга таъзим қилиб.— Мени ҳузурингизга бошлиғим юборди. Фотиҳпур яқинида инглизларнинг разведкачи отряди пайдо бўлди. Биз уларга қарши жанг бошладик ва тўрттасини асирга олдик. Улардан бири...— Сипоҳий шундай дея Шивожийга ялт этиб қаради-да, айтиши шарт бўлган гапининг давомини айтишга мажоли етмагандек жимиб қолди.

— Улардан бири?— деб сўради Нана-Соҳиб.

— Ҳа, зоти олийлари, мен уни ўзим билан олиб келганман,— деб жавоб қайтарди сипоҳий.— У инглиз эмас, ҳинд.

— Ҳинд?

— Ҳа, зоти олийлари. Унинг отига ўқ тегиб йиқилди, шунда тутиб олдик. Агар ижозат этилса, мен уни олиб кираман.

Ижозат бўлгач, сипоҳий асирни чодирга олиб кирди.

Катта-катта кўзларида қўрқув қотиб қолган асир — мундири йиртилиб, сочлари тўзғиб кетган, яланг оёқ, чиройли, хушқомат йигит остона ҳатлаб ичкари кириши билан Шивожий сакраб ўрнидан турди, даҳшат тўла овоз билан:

— Шендип!— деб хитоб қилди-да, унга қараб юрди.

Асир шу заҳоти кафтлари билан юзини бекитди. У отасининг кўзига қараёлмади, афтидан, қиттай бўлса ҳам виждони бор экан.

Ҳа, инглиз ҳарбий мундири кийган бу асир йигит Шивожийнинг яккаю ёлғиз ўғли эди.

У Калькуттада, инглиз коллежида ўқирди. Нима сабабдандир ёзги таътилда Канпурга — отасининг ҳузурига келмаган эди.

Энди ҳаммаси кундек равшан: у сарбозликка ёлланган эди...

Шондип дафъатан ўзгарди, буғдойранг юзи бир зумда бўзарди, оёқ-қўли бир лаҳзада бўшашиб кетди. Туртина-суртина бурчакка қараб судралди, устунга суянганча ерга тиз чўкди.

Нана-Соҳиб ва меҳмонлар ҳофизга қарамасликка тиришар эдилар.

Шивожий мағрур бошини эгиб, ҳеч нарсани илғамаётган нурсиз кўзларини ерга тикди.

«Сотқинлар чиқар, деб кўз тутма, маккор, беномус инглиз! — гўё кимдир уни мазах қилаётгандек боя ўзи қўйлаган дostonдаги шу сўзлар заҳарли таъна каби қўлоғи остида янграр эди.

Ҳофиз марҳум рафиқасини кўз олдига келтириб, хаёлан у билан сўзлашмоққа тутинди:

«Оҳ, Радҳа, ёдингдами, ёлғиз ўғлимизга қандай ширин орзу-умидлар боғлаган эдик, қандай режалар тузган эдик!.. Айрилиқ азоби ҳамон юрагимни ўртайди, Радҳа, аммо мени афв эт — айни дақиқада мен сен ўғлимизнинг бу беномус кирдикорини кўрмай вафот этганингдан ҳатто севинмоқдаман ҳам. Сен бошимизга тушажак бу иснодни гўё аввалдан сезгандек бу қора кунларни кўрмаслик учун ҳаётдан тезроқ кўз юмишга шошилган экансан. Энди мен нима қилай, Радҳа, ўлимдан оғир бу шармисорликка қандай қилиб чидай? Оҳ, мен ҳам сен билан бирга ўлиб кета қолсам бўлмасмиди?»

Бу вақтда эса қўзғолон раҳбарлари Шондипни сўроқ қилишарди. Унинг вужуди сезилар-сезилмас титрар, оёғида базўр турар эди. Шафқат ва мурувватдан буткул умид узиб, у ҳаёт билан хаёлан видолашиб қўйган, шу сабабли ҳам Нана-Соҳибнинг сўроқларига ростини айтар эди. Ҳа, у ўз ихтиёри билан сарбозликка кирди. Жангларда жасорат кўрсатса, ғалабадан сўнг унга юксак мартаба ва катта маош, фаровон, шоду хуррам турмуш ваъда этдилар. Калькуттада қисқа муддатли сержантлар курсини тугатди. Кеча разведкага ҳам ўзи ижозат сўраб отланди. Ҳа, Канпурга генерал Хавелок тиш-тирноғигача қуролланган фалонча қўшин билан бостириб келмоқда, унинг қўшинида мунча сувори ва пиёда аскар, мунча тўп ва замбараклар бор...

Сўроқ тугади. Нана-Соҳиб Хавелокка қарши ҳозироқ ҳужумга отланишга қарор қилди.

—Эртага кеч бўлади, шу туннинг ўзидаёқ йўлга чиқиш керак — деди у ва ҳарбий аъёнларга қўшинларни жангга тайёрлашини буюрди.

Аъёнлар шоша-пиша ҳодирни тарк этдилар.

Сўнг сардор рўпарасида ҳануз маҳзун қиёфада турган Шондипга тикилди. Нана-Соҳиб Шивожийга ялт этиб қаради-да, бошини қуйи солди, қўлларини кўксида қовуштирганча ёқут кўзли узук қадалган бармоғини силаган кўйи ўйга чўмди. Меҳмонлар сардорнинг хоин устидан чиқаражак ҳукмини кутиб чурқ этмай туришарди. Нана-Соҳиб ҳозир одилона ўлим жазосини буюрмоғи лозим, аммо Шивожийнинг кўз олдида ёлғиз фарзандини ўлимга маҳкум этиш оғир, чунки у ҳофизни яхши кўрар, унга сидқидилдан ачинар эди, буни ҳамма тушуниб турарди; бахтиқаро ота эс-ҳушидан айрилаёзди, унинг кекса қалби жаллод қиличи ўғлининг бўғзига қадалганда дош бера олармиди?..

Ниҳоят, Нана-Соҳиб тилга кирди.

— Асир душман ҳақида бизга қимматли ва тўғри маълумотлар берди,— деди у оҳиста.— Шу сабабли мен унинг ростгўйлиги, шунингдек, ёшлигини инобатга олиб афв этаман.

Сардорнинг феъл-атворига хилоф бу кутилмаган ҳукм ҳаммани ҳайратга солди.

Аммо шу пайт Шивожий ўрнидан сапчиб туриб қичқирди:

— Йўқ! Пешво, сен уни афв этганинг билан, мен афв этмайман! Хоиннинг жазоси — ўлим! Менинг ҳукмим — ҳукм, менинг сўзим — сўз! Бу хусусда сендан афзаллигим шуки, пешво, мен унга ҳаёт берган эдим, ўзим тортиқ қилган нарсани тортиб олишга ҳаққим бор.

Ҳофиз шундай дея гандираклаб олға юрди, қоқшол бўлиб қолган қўли билан ёнидаги жангчилардан бирининг қинидан дудама ханжарини суғуриб олди-да, ўғлига яқинлашди:

— Ўз фарзандини ўлдирмоқ — гуноҳ, хоинни ўлдирмоқ — савоб! — деб хитоб қилди у. — Агар хоин ўғилни, ватан хиёнатчисини ўлдириш гуноҳ бўлса, афв эт мени, о, Шива! — дея инграб юборди у ва бор кучи билан ўғлининг кўксига ханжар санчди.

Шондип чурқ этмай унинг оёқлари остига қулаб тушди.

Шивожий қўлидаги қонга беланган ханжар билан бўсағага отилди ва ақлдан озгандек чодирдан югуриб чиқди.

— Харр-харр Маҳадев!— деб ҳайқирди у исёнчиларнинг жанговар шиорини такрорлаганча. У чодирдан-чодирга бош уриб югурар, сипоҳийлар, отлар, фил ва туялар, сигир ва араваларни оралаб ўтиб, қўлларини тўлғай-тўлғай фарёд солар эди. — Харр-харр Маҳадев! Ҳиндистон! Ҳиндистон! Сотқинларга ўлим! Мен Шивожийман, бас етар энди қўшиқлар! Эй, Ганг, қани, ўт ол, ён! Харр-харр Маҳадев!

У жазирама қуёш тиги остида ҳолдан тойгунча фарёд солиб югурди. Ҳеч кимса уни тўхтатмади. Ҳатто фил ва туялар, от ва сигирлар ҳам унинг ортидан ҳайрон бўлиб, безовталиқ билан қараб қолардилар.

Ниҳоят, у мадордан кетиб йиқилди.

Тўрт томондан сипоҳийлар югуриб келиб, унинг тепасида тўпландилар. Ҳофиз юзтубан ер тишлаб ётар, бармоқлари орасидан соҳилнинг намхуш қуми сирғалиб тушар, ўнг қўлида эса жон талвасада маҳкам чангаллаб олган ханжарининг дастаси кўзга чалинаётган эди.

...Одатга кўра Шивожийнинг жасадини куйдириб, хокини муқаддас Ганг тўлқинларига сочиб юбордилар, ўн икки тўпдан бирваракайига ўн икки марта ўқ узилди — қўзғолончилар шавкатли ҳофиз билан мард жангчи билан видолашгандек видолашдилар.

1973

ХАТ ТАШУВЧИ ХУРРАМ

I

1942 йил ёзининг охирларида, Сталинград жанги авж олган бир пайтда ўқчи полкларининг бирида юз берган воқеага тақдир тақозоси билан гувоҳ бўлдим.

Тун ярмидан оққанда мен ғужанак бўлиб полк командирининг ертўласида ухлаб қолибман. Бехосдан мени подполковник Калашников туртиб уйғотди.

— Капитан, тур ўрнингдан, нариги тарафдан сенинг ҳамқишлоғинг келибди,— деди у хириллаб.

Мен зўр-базўр кўзимни очдим-да, ғашим келиб:

— Сенинг бу «меҳмондўстлигингни» аввалроқ билганимда, худо ҳаққи, бу ерга икки дунёда қадам босмаган бўлардим!— дедим тўнғиллаб.

— Ана холос, яхшиликка ёмонлик деб шунни айтадилар-да, мен уни хурсанд қилмоқчи бўлсаму, у бўлса мендан жаҳли чиқяпти-я.

Кўзимни ишқалаб, эснаб, керишдим-да, ўрнимдан турдим. Полк командири соқоли ўсган-ўсмаганлигини текширмоқчи бўлгандек кафти билан юзи ва иягини силаркан, кулиб қўйди.

— Бўла қол, бўла қол, агар уйқуга тўймаган бўлсанг, урушдан сўнг ҳаммасини битта қилиб мириқиб ухлайсан.

Унинг бир неча кундан буён мижжа қоқмаганини билганим учун мен:

— Сен ўшанда ҳам ухламайсан, бошқаларни ҳам ухлагани қўймайсан,— дедим.

Калашников полк мудофаасининг биринчи кунидан бошлаб Сталинградда жанг қилаётган эди. Полк жанг

чилари ва офицерларининг қаҳрамонлиги, жасорати бутун фронтга маълум эди. Гитлерчилар уларга қарши бор-йўғи бир полк жанг қилаётганлигига ишонмасдилар, шунинг учун улар ҳар кеча мунтазам равишда разведкачилар ва айғоқчилар юбориб турардилар.

Калашниковдан ҳамшаҳарим ҳақидаги гапни эшитгач, мен навбатдаги асирга тушган айғоқчи ҳақида гап кетаётган бўлса керак, деб ўйладим.

— «Ҳамшаҳарим» қаерда, нега энди у нариги тарафдан бўларкан? — деб сўрадим.

— Иккинчи батальонда, — деди Калашников.

— Менга ҳамшаҳар эканлигини қаердан билишибди?

— Ўзи айтибди. Ўнгитларнинг гапига қараганда на тожикка, на ўзбекка ўхшармиш.

— Кимга ўхшар экан?

— Немисларга ўхшайди, дейишяпти. Русчани яхши билмас экан.

— Ие, ундай бўлса, менга қандай алоқаси бор?

— Бу душманнинг навбатдаги ҳийласи эмасмикин, деб қўрқаман, — хаёл суриб деди Калашников. — Нима бўлганидаям бориш керак. Юр, немислар қандай қилиб тожик яратганликларини кўриб қўяйлик, — дея жилмайди.

Биз иккинчи батальон командири ертўласига тушимиз биланоқ қўлбола жинчироқнинг хира шуъласида асирга кўзим тушди. У бошини қуйи солганча бурчакда ўтирарди; бизнинг товушимизни эшитиши билан ўрнидан сапчиб турди.

Унинг қулоқ ва ияги бинт билан боғланганди. Унинг кулча юзи оқ-сарик эди. Юзини сарғиш қалин тук босиб кетганди. Қовоғи ва лаби шишган, кулранг кўзлари қалин малла сочлари остидан маъюс боқарди. У ҳақиқатан ҳам тожик ёки ўзбекка қараганда кўпроқ немисга ўхшарди.

— Сен Германиянинг қайси еридансан? — деб сўрадим ундан фронтда расм бўлган рус-немис «шева»сида.

У кулиб қўйди, назаримда унинг кўзлари анча жонланиб қолгандай эди. У нимадир деб гўлдиради — лекин ҳеч ким унинг нима деяётганига тушунмади. Афтидан, жароҳати оғриб, аниқ-таниқ гапиришга қўймаётганди.

Мен унинг кулимсираши-ю, кўзларининг ўйнаб ту-

ришини кўрдиму, очиғини айтсам, ҳатто гангиб қолдим. Назаримда унда асирларга хос бўлмаган нимадир бор эди. Мен кўрган асирлар ўзларини бундай тутмас эдилар. Бир лаҳза менга у қайсидир танишимга жуда-жуда ўхшайдигандек туюлди... мен уни қаердадир кўргандек эдим... ҳа, яқиндан кўргандек эдим...

Шу пайт полк командири комбат ва икки солдатдан асирни қўлга олиш тафсилотлари ҳақида сўраб турганди. Асир бўлса гўё ҳеч нарса бўлмагандек ёнида турган хат ташувчиларнинг дағал сумкасидан қалам билан қоғоз олди-да, нимадир ёза бошлади.

— Мана, ўртоқ подполковник, ўзингиз кўринг,— деди асирни қўлга туширишда иштирок этган солдатлардан бири ва асирдан сумкани олиб, унга босилган фашист тамғасини кўрсатди:— Узингиз айтинг-чи, бу немисларнинг сумкаси-йўқми?

— Немисларники,— тасдиқлади Калашников.

— Сумка-ку, немисларники, лекин хатлар бизники.

— Ҳайлашимча, бизнинг бирон қисмимизда бу хатлар унинг қўлига тушиб қолгану кейин у мамлакат ичкарасидаги одамларимизнинг жанговар руҳи қай тарзда эканлигини билишлари учун уни ўз одамлари олдига олиб кетаётган бўлса керак,— қўшимча қилди иккинчи жангчи.

— У қаерда ярадор бўлибди?— сўради полк командири.

— Минага дуч келиб қолдим, деб зўрға гапирди,— деди биринчи солдат қўлида сумкани ушлаб тураркан.

— Қайси қисмдан эканлигини сўрадингларми?

— Ҳа, сўрадик,— жавоб қайтарди батальон командири стол устида ётган қоғозларни Калашниковга узатаркан.

Асир ёзишдан тўхтади. У қоғозни икки буклади, кейин яна ниманидир ёзиб, менга узатди. Мен тожик тилида ёзилган хатни кўриб, қотиб қолдим. Қоғозда менинг ҳарбий унвоним ва энг муҳими, исм ва фамилиям ёзилганди. Узингиз бир тасаввур қилиб кўринг-а, исм билан фамилиям аниқ ёзилган-а!

Аъзойи-баданимни совуқ тер босди. Қоғозни очаётганимда қўлларим қалтирай бошлади. Ёзувни ўқир эканман, кўзларимга ишонмасдим: мана буни кутилмаган ҳодиса деса бўлади. Рўпарамда болаликдаги дўстим, маҳалламизнинг йигити, тенгдошим Хуррам

ўтирарди! Унинг отасини Истам ёки оддийгина қилиб мешкобчи, деб аташарди, чунки у водопровод ўтказгунларига қадар мешкобчи бўлиб ишлаганди ва ўзининг сўзи билан айтганда «ташналарга савоб иш қилаётганди». Водопровод ўтказганларидан кейин ҳам сув ташиб юрди, лекин энди у мешини челақларга алмаштирганди. Шу билан бирга маҳалламизнинг қоровули ҳам эди. Узоқ кечаларда шақилдоғини шақиллатиб, кишилар осойишталиги ва мол-мулкларини нияти қора кишилардан сақларди.

Хуррам ҳар бир ишда отасига ёрдам берарди. Ёлғиз ўғил, халқ ибораси билан айтганда, худди отасининг ўзи эди. Меҳнаткаш ва меҳрибон, хушчақчақ, ғайратли Хуррамни бутун маҳалла танирди.

Еттинчи синфгача у билан ёнма-ён бир партада ўтирганмиз... Кейин у қаттиқ бетоб бўлди-ю, мендан икки йил орқада қолиб кетди. Мен ўнинчи синфни битириб, ўқишни давом эттириш мақсадида бошқа шаҳарга кетаётганимда у мени кузатгани келди. У чинданам менга ҳаваси келаётганини яширмай маънос хўрсиниб:

— Эҳ, дўстим, агар шу лаънати касалга чалинмаганимда эди... — дея олди, холос.

Ҳа, чиндан ҳам касал бўлмаганида, биз бирга бўлардик: биз умр бўйи бирга бўлишга аҳд қилгандик, бир хил касбни эгаллашни ҳавас қилардик.

Ушандан буён орадан қарийб ўн йил ўтганди. Мен институтни тугатгач, ўша шаҳарнинг ўзида ишга қолдим. Эшитишимга қараганда, Хуррам ўқишдан яна икки-уч йил қолиб кетибди-ю, почтага ишга кириб, кечки мактабда ўқишини давом эттирибди.

Мана, ҳозир бўлса Хуррам шундоққина қаршимда ўтирибди, унга нима бўлгани, қандай қилиб нариги томонга ўтиб қолгани маълум эмасди...

Хатида у ўзини танитиб, иягим жароҳатлангани сабабли гапиришим қийин, бўлмаса ўз одамларимизга қандай асирга тушганимни дарров гапириб берардимиз азобдан қутулардим, деб ёзибди.

Мен уни қўллаб-қувватлаб, ҳамма тафсилотни аниқроқ билмоқчи бўлдим, лекин шу пайт подполковник Калашников батальон командири берган қоғозни майда-майда қилиб йиртиб ташлаётганини кўрдиму норози оҳангда:

— Менимча, сиз гап нималигини суриштирамай, пашшадан фил ясамоқчи бўляпсиз...— деган гапини эшитдим.

Командирнинг бу сўзидан дадилланиб.

— Нима воқеа юз берди? Нима гап ўзи, Хуррам?— дея унга юзландим.

Хуррамнинг кўзларида ёш томчилари йилтиллади.

Комбат эса Калашниковнинг олдида ўзини оқламоқчи бўлиб:

— Уртоқ подполковник, у хатда кўрсатган қисм бу атрофда йўқ. Биз текшириб кўрдик...— деди.

Билмадим, подполковник комбатнинг сўзига эътибор қилгани, йўқми, у энди мен билан Хуррамдан кўзини узмасди.

— Хўш, капитан, тўғри айтган эканманми?— сўради у мendan.

— Ҳа, қисман тўғри,— деб жавоб бердим Хуррамга қараб туриб.

— Ҳақиқатан ҳам ҳамқишлоғинг эканми?

— Ҳамқишлоғимгина эмас, қўшним, хатто синфдошим ҳам.

Ҳамма таажжубланиб бизга тикилишди. Ертўла жимжит бўлиб қолди. Снаряд гильзасига солиб қўйилган пиликнинг ёниб чирсиллаши эшитиларди, холос.

— Хўш, у душман томонида нима қилган экан?— сўради батальон командири.

Мен билмайман, дегандек елкамни қисиб қўйдим.

Хуррам ғазабдан кўзларини чақчайтириб, комбатга ўгириларкан, гапиришга халақит бераётган бинтни иягидан бармоқлари билан суриб, рус тилида узуқюлуқ гапира бошлади:

— Мен сизга айтдим, яна қайтариб айтаман: мен манави ота-оналару ака-сингиллардан келган хатларни солдатларимизга олиб кетаётган эдим.

— Қизиқ, бизнинг солдатларимиз немислар томонида нима қилишаётганикин-а?— деб сўради комбат жаҳли чиқиб.

— Немислар билан жанг қилишяпти,— хотиржамлик билан жавоб қилди Хуррам.

Афтидан, жароҳати қаттиқ оғриди шекилли, бирдан юзи буришиб, қўли билан иягини ушлади-ю, бўғиқ ингради.

Подполковник Хуррамни зудлик билан санитария қисмига олиб боришни буюрди.

Ҳозир бўлганларнинг ҳаммасини, айниқса, подполковник Калашниковни душман ортига тушиб қолган бўлинма қандай бўлинма эканлиги, қандай қилиб у ерга бориб қолгани жуда-жуда қизиқтирарди. Афсуски, Хуррамнинг жароҳати у билан гаплашишга сира имконият бермасди.

Тонг ёришаётганди. Калашниковни дивизия командири чақиртириб қолди. Калашников кетаётиб:

— Мен унинг қайси қисмдан эканлигини аниқлаб келаман,— деди.

Калашников почта сумкасидаги хатларни ўқиб чиқиб, уларнинг адресларини ён дафтарчасига ёзиб олишга улгурган эди.

Биз унинг ортидан чиқдик. Мен икки солдат билан бирга Хуррамни санитария қисмига кузатиб қўйдим. У сумкасини беришни хоҳламай, ўзи кўтариб борарди.

Мен гоҳ завқланиб, гоҳ ҳайратланиб, уни кузата бошладим: у санитария қисмига сумкани шахсан ўзи топширгани ҳақида тилхат олди-да, уни синчиклаб ўқиб чиққач, навбатчи сумкани шкафга солиб, қулфлаб қўйгунга қадар ундан кўзини узмади.

Бир неча дақиқадан сўнг санитария қисми бўйича навбатчи малла сочи жингалак қиз— дивизия штабидан қўнғироқ қилиб, мени сўраётганликларини айтди. Мен трубкани олдим. Подполковник Калашников гапирмоқда эди.

— Капитан, физиллаб штабга етиб кел, ҳамқишлоғингнинг ғаройиб одам эканлигини билиб оласан...

II

Дивизия штаби чўзилиб кетган тепалик этагида, пана жойдаги бир неча блиндажга жойлашган эди. Мен Калашниковни қисм алоқа бошлиғи, майор Заки Мавлонов блиндажидан топдим. Мавлонов асли қозғистонлик эди, илгари армия штабининг командирозкаси билан бу ерга келганимда уни икки-уч марта кўргандим.

— Кел, ошна, киравер, — деди Заки истиқболимга ўрнидан туриб, қўлимни маҳкам қисаркан.

— Хўш, ҳамқишлоғим қанақа одам экан? — сўра-

дим мен, қўпол ишланган стол ёнига ўтирганимиздан кейин.

— Яхши йигит, — жилмайди Мавлонов. — Мен уни, капитан, ахир салкам бир йилдан буён танийман. У менинг алоқа взводимда хизмат қилган. Доим олдинги маррага бориб келарди. Уч маротаба яраланиб, яна қайтиб келди... Йўқ, тўрт марта экан. Тўртинчи марта оғир ярадор бўлди, энди тирик қолмаса керак, деб ўйлагандик. У бўлса яна қайтиб келди. Кейин уни енгилроқ ишга, дала почтасига ишга ўтказдик. У алоқачи бўлган вақтида ҳам бир марта немисларнинг орқа томонига тушиб қолиб, эмаклаб қайтиб келаётганида ўзимизникиларнинг қўлига «асир» тушиб қолган эди.

— Демак, менинг разведкачиларим уни немис деб бекорга айтишмабди-да? — деди подполковник Калашников. Унинг овозида ўз солдатларини ҳимоя қилмоқчи бўлаётгани яққол сезилиб турарди, чунки улар Хуррамга нисбатан, очиғини айтганда, яхши муносабатда бўлмаган эдилар.

— У ҳақиқатан ҳам европалikka ўхшайди, — деди кулиб Мавлонов. — Хоҳласангиз, унинг қандай қилиб «асир» тушиб қолганини гапириб бераман.

— Қани, қани...

— Бир куни душманнинг телефон орқали бўладиган гап-сўзларини эшитиб, уни назорат қилиш ҳақида буйруқ олдик. Уч киши тахлаб, керакли аппаратлар билан душман ортига юбордик. Улардан бири сенинг ҳамқишлоғинг эди, капитан. Фрицларни алдаш мақсадида уларга немис формасини кийгазиб қўйдик. Хуррам бу кийимда худди немиснинг ўзи бўлди-қўйди. Шу пайт тўсатдан пайдо бўлган дивизия штабининг бошлиғи бизни роса койиди ва бу «тил»ни зудлик билан штабга олиб боришни менга топширди. Хўш, қалай? — кулиб қўйди Мавлонов.

Майор менга бир қараб қўйди-да, дик этиб ўрнидан турди ва ёстиғи остидаги папка, қоғозлар орасидан ҳар хил суратлар солинган бир пакетни топди, ичидаги суратлардан бирини олиб, мен билан Калашниковга узатди. Суратда немис дала формасини кийган уч солдат бўлиб, Хуррам улар ўртасида эди. Танимаган одам уни ҳеч тожик деб ўйламасди.

— Улар мана шу кийимда душман ортида тўрт кечаю кундуз юриб, топшириқни аъло даражада бажар-

дилар, — гапида давом этди Мавлонов. — Шулар туфайли биз деярли бир ойгача немисларнинг гапларини эшитиб, ҳамма режаларию ўйларидан бохабар бўлиб турдик.

— Хўш, бу жасоратлари учун уларни тақдирлаш-
димми?

Майор мийиғида кулиб қўйди.

— Гап шундаки, биз Хуррамдан ажраб қолай дедик, — деди у.

— Ие, қандай қилиб?

— Қандай бўларди... У билан бирга кетган икки жангчи тўртинчи куни миналарга дуч келиб, ҳалок бўлишди. Хуррам оёғидан яраланди. Бешинчи куни кечқурун ёмғир ёғди. Хуррам йўлдан адашиб, худди бугунгидек қўшни қисм разведкачилари қўлига тушиб қолган. Уни фриц деб ўйлашибди-да, боғлаб, ўз окопларига олиб келишибди. Хуррам уларни ҳақорат қилган. Шундай қаттиқ ҳақорат қилганки, жангчилар чидай олмай, улардан бири отиб қўйишига сал қолибди. Яхшики, унинг бахтига офицерлардан бири келиб қолиб, уни бизнинг штабга жўнатишни буюрган. Шундай қилиб, у «асир»га тушиб қолган... Лекин жуда ботир, жасур йигит! — завқ-шавқ билан деди Мавлонов. — Немисларнинг ортига тўрт марта бориб келган, топшириқларни аъло даражада бажарган. Қизил Юлдуз ордени ва «Жасурлиги учун» медали билан мукофотланган.

— Хўш, ҳозир у дала почтасида хизмат қилаётган бўлса, қандай қилиб душман ортига тушиб қолибди?.. — дея сўрадим.

— Майор худди шунни эрталабдан буён аниқлабди-да, — деди подполковник Калашников.

— Бир неча кун аввал немисларни ҳайдаб, муҳим позицияларни қўлга киритган группамизга хатларни олиб кетаётган экан, — тушунтирди Мавлонов ва менинг: «Хуррам қайси қисмда хизмат қилади?» — деган саволимга жавобан: «Бу қисм ўтган ойда қўшни армия ихтиёрига берилганди», деб қўшиб қўйди.

Мен Хуррамдан хурсанд бўлдим у қани энди тезроқ уни кўриб, ҳикоянинг давомини ўз оғзидан эшитсам, деб типирчилаб қолдим. У душман ортида уч кунни қандай ўтказган экан-а? Нега у хатларни ўз эгаларига топширмадийкин? Наҳотки у ўзининг кимлиги

ва қаердан келаётганлигини дурустроқ тушунтириб беролмаган бўлса?

Бу саволларга на Калашников, на Мавлонов, табиийки, жавоб беролмасдилар.

Фақат Хуррамнинг ўзи бу саволларга батафсил жавоб бериши мумкин эди.

Ш

Шуни ҳам айтиш керакки, Хуррам болаликдаги дўстим бўлганлиги учунгина эмас, балки хизмат бурчим ҳам тақозо этганлиги учун мен бу воқеага қизиқиб қолган эдим. Армия штабининг вакили сифатида мен ҳамма нарсани аниқ билишим шарт эди.

То Хуррамни даволагунларича дивизияда бир неча кун ушланиб қолишимга тўғри келди. Бу кунларни мен полк, батальонлар ва окоплардаги жангчилар орасида ўтказдим.

Ниҳоят, орадан тўрт кун ўтгач, санитария қисмига жўнадим. Хуррам бу ердан жуфтакни ростлаб қолганини эшитдим ҳаманг бўлиб қолдим. Врач ва ҳамширалар бир овоздан: у майор Мавлоновни рўқач қилиб, тузуккина даволанмасдан ҳам чиқиб кетди, дейишди.

—Қаёққа кетди? — деб сўрадим улардан.

—Ким билади...

Мен энди жўнамоқчи бўлиб тургандимки, бўсағада Хуррамни санитария қисмига қабул қилиб олган малла сочи жингалак ҳамширани кўриб қолдим.

—Хатни олдингизми? — деб сўради у мендан.

—Қандай хатни?

—Ўша ўртоғингиз қолдирган хатни-да...

—Йўқ.

Қиз хатни қидириб топди. Мен шоша-пиша учбурчак қилиб тахланган мактубни очдим.

Хуррам қуйидаги сўзларни ёзганди:

«Ўртоқ капитан, узр, сизни кутиб туrolмадим. Одамлар уйларида хат-хабар олишга кўзлари тўрт бўлиб ўтирганликларини ҳисобга олиб, қайси йўл билан бўлса ҳам «асир»ликдан қутулиб, хатларни ўз эгаларига етказишга шошилдим. Агар иложини топсангиз, хат ёзинг: Дала почтаси, 1237/2 «И». Салом билан ҳамқишлоғингиз Хуррамтой».

Хатни ўқиб, хурсанд бўлиб кетдим. У менга яна болалик чоғларимни эслатди. Бу ёшлик қандай беғубор, шод-хуррам, хушчақчақ ўтган эди-я! Биз ўйнамаган ўйин йўқ эди! Биз «уруш-уруш» ҳам ўйнардик. Тахта, шох ва хипчинлардан от, милтиқ, тўппонча ва қилич ясаб, эртадан кечгача «босмачи»лар ортидан қувганимиз қувган эди. Хуррам бизнинг пулемётчимиз эди. У уйдан отасининг шақилдоғини билдирмай олиб чиқарди-да, худди пулемётдан шиғаб отаётгандек дам узун, дам қисқа шақиллатарди, «пулемёт»нинг тариллашини эшитган «босмачилар» ўз-ўзидан тумга-рақай бўлиб қочардилар.

Ҳа, ўша онлар бахтли, осуда дамлар эди... Биз ўша пайтларда ҳақиқатан ҳам Хуррамни «Хуррамтой» деб атаганимизни эсладим, чунки у касал бўлгунга қадар ўт-олов, бақувват ва чидамли эди... Худди гижингланган тойнинг ўзгинаси эди.

Қани энди у, қаёққа ғойиб бўлдийкин? Майор Мавлоновни олдига бориш керак, у ҳойнаҳой Хуррамнинг қаердалигини билса керак.

Аmmo Мавлоновни топа олмадим. У олдинги маррага кетган экан. Подполковник Калашниковни ҳам тоқолмадим.

Ниҳоят, армия штабига қайтиб, ўша ерда Хуррам қолдирган адрес бўйича унинг қисмини аниқлашга қарор қилдим. Шу адрес бўйича дунёнинг нариги бошидан бўлса ҳам топиб оламан.

Бир ҳафтадан кейин унинг олдига бориш имконияти туғилди. Дала почтаси аҳоли ташлаб чиқиб кетган вайроналар орасида жойлашган эди. Мен ғиштдан ишланган ертўлага тушдим ва катта қийшиқ стол устида энгашиб, хатларни саралаётган баланд бўйли старшинани кўрдим.

— Мен армия штабиданман, — дедим унга гувоҳномамни узатиб: — Истамов Хуррамни излаб келгандим.

- У диққат билан ҳужжатни ўқиб чиқиб, кейин деди:
  - Истамов почтани олиб кетган.
  - Кўпгами?
  - Ким билади дейсиз.
  - Кечқурун қайтиб келса керак ахир?
  - Эртага қайтиб келса ҳам хўп гап.
  - Узоқ жойга кетганми?

— Ҳа, узоққа. Унинг одати шундай: хатларни шахсан ўз эгаларининг қўлига топширмагунча қайтиб келмайди.

Хатларнинг тилга олиниши старшина билан гаплашиб, баъзи бир нарсаларни билиб олишимга ёрдам берди.

— У ўзининг шу одати сабабли йўқ бўлиб кетишига оз қолганини сўзлаб бермадимми?

— Биладан. Олти-етти кун дом-дараксиз бўлиб кетди. Сўнг яна қайтиб келди-да, хатларни ўз эгаларига элтиб топширди.

— Топширганига анча бўлдимми?

— Бундан икки кун аввал. Бу йигитнинг жони темирдан, тошдан ҳам қаттиқ экан.

— Биз у билан бир маҳалладанмиз, — қўшиб қўйдим мен.

Старшина жилмайди-ю, менга қараб, ўтиришга таклиф этди.

Мен ўтирдим.

— Дўстинг хўп ажойиб йигит-да, — гапида давом этди старшина. — Бир қарасанг дунёда ундан қувноқ одам йўқ, эртасига қарасанг қовоқ-тумшугини осиб, хўмрайиб олади. «Ҳа, сенга нима бўлди, ука?» — деб сўрадим бир куни. Ишонасизми, кўзларидан ёш чиқиб кетди. «Эй, ўртоқ старшина, хат ташувчилик касбини орзу қилмаса ҳам бўлади. Бугун яна бир неча киши нобуд бўлибди... Энди улар бу оламда йўқ. Бугун шундай оғир кунки...»

Старшина шундай деди-ю, чуқур сўлиш олди.

Биз жим бўлиб қолдик...

— Хуррам ёшликда ҳам кўнгилчан эди, — дедим.

— Ҳа, у яхши йигит... Биз ҳозир у билан ака-укадек бўлиб кетганмиз. Бу ёруғ оламда бир ўзим қолдим. Бир яшар ўғилчамни ҳам, хотиним билан онамни ҳам — ҳаммаларини фашистлар қириб ташлашди...

— Сиз қаердан бўласиз?

— Гомелданман. Аввал партизанлик қилдим, сўнг оғир ярадор бўлдим. Катта ерга жўнатишди, госпиталдан кейин эса хат сараловчи қилиб бу ерга юборишди...

Старшина чой дамлаб, нон билан димлама гўшт чиқазди. У менга шу ерда тунаб, Хуррамни кутишни таклиф қилди. Рози бўлдим.

Бироқ Хуррам эртасига келмади.

— Қизиқ бўлди-ку, яна у беш-олти кун йўқ бўлиб кетса-я?— сабрсизлик билан сўрадим старшинадан.

Старшина кулиб қўйди:

— Ҳечқиси йўқ, капитан, сизга ўхшаган бошлиқлар бизларни кўргани бир йилда бир марта ё келади, ё келмайди. Ушандаям ваъда берган бўлса келади.

— Афсуски, сиз бизнинг армиямизда эмассиз-да, бўлмаса ҳар куни келавериб жонингизга тегардим, — дедим унга.

— Нима бўпти? Бизнинг хизматимиз кўзга ташланмайдиган бўлсаям, лекин худди худони йўқлагандай солдатдан тортиб генералгача ҳаммасининг кўзи йўлимизга тўрт бўлиб туради.

Старшина ҳақ гапни гапирганди. Менинг ўзим ҳам эртадан-кечгача почтальонларнинг йўлига кўзи тўрт бўлганларнинг бириман. Автоматини бир елкасига, оғир сумкасини эса иккинчи елкасига осиб олган ҳарбий почтальон блиндажимизда пайдо бўлсаю менга қараб: «Ўртоқ капитан, сизга хат бор!» — деса, қувончшодликдан ўзимни қаерга қўйишимни билмай уни қучоқлаб, юзидан ўпиб олгим келарди. Старшина худди худони йўқлагандек, деб жуда тўғри айтди.

— Ҳа, айтганингиздек кутамиз!

Шу пайт тўсатдан Хуррам келиб қолди. У мени кўргач, кўзларига ишонмай бир дақиқа донг қотиб қолди, сўнг шиддат билан елкасидаги сумкасини итқитиб, автоматини бир чеккага қўйди-да, менга қараб югурди. Биз қучоқлашиб кўришдик.

— Ҳалиям бинт боғлаб юрибсанми?— сўрадим ундан.

— Э, қўявер, — Хуррам қўлини силкитаркан, ҳазиллашиб қўшиб қўйди: — Янги яра ёпишмагунча, эскиси тузалмайди.

Мен яна бир кун қолдим. Старшина билан Хуррам бор будини стол устига олиб қўйди. Лекин ҳаммасидан ҳам мен учун энг муҳими Хуррамни кўриб, унинг овозини эшитиш эди. Мен уни болалик йилларимиздагидек Хуррамтой, дедим. У ҳали ҳам тойдек шўх, товонидан ўт чақнаб турарди.

— Қани, тойчоқ, қандай қилиб «асир»га тушиб қолганлигингни сўзлаб бер-чи.

— Э, гапираман десам, бунинг тарихи узоқ.

— Сен қисқароқ қилиб сўзлаб бер,— деди сўрида ётган старшина.

— Қисқаси шуки,— деди Хуррам,— хатларни қисмларга элтиб бериш керак эди. Бордим, бироқ қисм жойида йўқ — янги маррага ўтишган экан. Мен улар ортидан кетдим. Бир ярим-икки километр юрганимдан сўнг, қоронғи туша бошлади. Ҳечқиси йўқ, кўпи кетиб, ози қолди, дедим ўзимга-ўзим. Бирдан қандайдир овозларни эшитиб қолдим. Назаримда немисчалаб гаплашишаётганга ўхшади. Яқинроқ бордим — ҳақиқатан ҳам уч-тўрт немис солдати окопда ўтириб олиб овқатланишаётган экан.

— Сен фрицларга, мана, шахсан Хуррамтойнинг ўзи ҳузурингизга меҳмонга келди, деб айтмадингми? — деб ҳазиллашдим мен.

— Йўқ, тилим танглайимга ёпишиб қолди. Тезроқ орқага қайтиш керак, деб ўйладим. Сумка билан автомат — гўё икки тоғ елкамда тургандек ерга босарди, оёғимдаги ботинкам эса, гўё тегирмон тошига ўхшарди... Ниҳоят қандайдир бир ташландиқ ертўлани топдим. У ерга тушиб нафасимни ростладим-да, буёғига нима қилиш кераклиги тўғрисида ўйлай бошладим.

— Кейин қандай қарорга келдинг?

— Кетиш керак, деб ўйладим. Ертўладан эмаклар чикдим-да, жануби-шарқ тарафга юрдим — яна немисларга дуч келдим. Кейин шарқ тарафга йўл солдим, яна немислар. Шимоли-шарққа юрсам, яна ўшалар. Тамоман ҳолдан тойдим. Ниҳоят, қандайдир чўпон горига кириб қолибман. Сумкамни бошим остига қўйиб уйқуга кетдим. Худди пар тўшақда ётгандек маза қилиб ухлабман...

— Ҳали яхши туш ҳам кўрдим, дерсан?

— Бўлмасам-чи! Тушимда соҳибжамол бир қизга уйланибман... Йўқ, чиндан ҳам қиз шунчалик гўзал эдики, ҳозир ҳам кўз олдимда турибди.

— Балки, Хуррамтой, шунақа қиз бирон ерда кўзлари тўрт бўлиб, кутаётгандир? — сўрадим мен.

— Майли, кутаверсин, ўртоқ капитан,— деди старшина ётган жойидан.— Унинг ҳар соч толасига қирқта қиз осилса арзийди.

Хуррам кулиб қўйди.

— Қирқта бўлмасаям, биттаси бор. У шу яқин-ора-

да, узоқда эмас, ҳамшира. Мен унга онасидан келган хатларни элтиб бериб тураман.

— Узинг-чи, унга хат ёзмайсанми?

— Эй, оғайни-ей, ниманиям ёзардим? Гап кўпу, лекин қоғозга туширолмаيمان-да. Қоғозга сиғмайди.

— Ҳар гал оз-оздан ёз.

— Йўқ, оғайни, ҳозир индамайман, кўз қиримни ташлаб юрибман, холос. Уруш тугади дегунча юрагим-да борини тўкиб соламан.

— Э, Хуррамтой-ей, дунё тургунча яшагину, лекин уруш тамом бўлгунча, уни биронта шоввоз илиб кетса нима қиласан, а?

Хуррам хушчақчақлик билан кўзини қисиб қўйди.

— Бу ёғидан кўнглинг тўқ бўлсин, оғайни, соҳиб-жамол қалбининг калити менинг қўлимда. Старшина-нинг гапига қараганда бир кун кўринмай қолсам, ўн марталаб келиб, сўраб кетаркан.

Старшина кулиб юборди.

— Сен, ука, гапни «асир»ликдан бошлаб, муҳаббат билан яқунладинг-ку...— деди у.

Хуррам хижолат тортди.

— Гапинг тўғри, кечир, дўстим, хаёлимдан кўтарилди... Хулласи калом, эртасига ҳам тунгача ғордан чиқмай ётдим. Немислар мени топиб олишмаганига ўзим ҳам ҳайронман. Лекин иккинчи кеча ҳам қуршовдан чиқишнинг иложи бўлмади. Қоронғиликда минага дуч келиб қолдим, мана изи,— Хуррам боғланган иягини кўрсатди....— Узим жароҳатимни боғладиму эмаклаб, тезроқ у ердан жўнаб қолдим. Оғриққа сира чидаб бўлмасди... Учинчи куни нима бўлса бўлар дедиму йўлга тушдим. Узоқ йўл босдим. Шундай отишмага дуч келдимки, шу ерда куним битаркан-да, деб ўйладим. Қимир этмай ётавердим. Қанча ётганимни билмайман, фақат тўсатдан шивир-шивирни эшитиб қолдим. Мен зудлик билан бир чуқурга тушиб, беркиниб олдим. Бир-икки дақиқадан сўнг қарасам, икки фашист ёнимдан ўтиб кетаётган экан. Автоматлари отишга шай эди, улар нима ҳақдадир шивирлашиб гаплашиб боришарди. Сўнг кутилмаганда шарқ тарафдан ўқ овозлари эшитилиб қолди. Немислар олдинга ташланиб, автоматларидан ота бошладилар. Бизнинг разведкачилар билан отишаётган бўлса керак, деб ўйладим. Нима қилиш керак? Беркинган жойимдан бо-

шимни чиқардим-да, немисларни нишонга олдим, улар яна ўт очишлари билан орқаларидан шиғаб ўқ уздим. Худди ўт ўргандек ер тишлатдим. Орадан бир оз вақт ўтгач, русча гапларни эшитдим. Бизникилар пайдо бўлишди. Улар икки киши бўлиб, ниқоб халат билан каска кийиб олишганди. Мен ётган жойимдан чиқдим. «Салом, ўртоқлар!» дедиму...

— Уша ерда қўлга тушдингми?

— Ҳа. Автоматимни тортиб олиб, олдиларига солиб ҳайдашди. Ўзимизникиларнинг қўлига тушганимдан суюниб, улар билан ади-бади айтишиб ўтирмадим, устимдан кулишларига парво қилмай кетавердим. Ертўлага, ўзларининг взвод командирлари олдига олиб келдилар, у бўлса совет формасини кийиб олган немис разведкачисини қўлга туширдик, деб ҳаммаёққа жар солиб телефон қила бошлади... Қолгани ўзингга маълум.

...Шу кеча биз мижжа қоқмадик. Тонг отганида машина почта олиб келди. Хуррамнинг сумкаси яна хатларга тўлди.

— Ҳа-я, бу немис сумкасини қаердан олгансан? — сўрадим яна мен.

— Старшина совға қилган. Партизанлик қилиб юрганида қўлга туширган экан. Сумкам йиртилиб кетгани учун у шу сумкани берувди. Яхши сумка, пишиқ ишланган.

— Тутавер, тутавер, — деди старшина. — Фақат эҳтиёт бўл, «ўзимизникилар»нинг қўлига асирликка тушиб қолмагин тағин.

— Бу «асир»ликнинг менга нафи тегди, — қувноқлик билан деди Хуррам.

— Яна қанақа нафини гапиряпсан? — сўради старшина.

— Кўриб турганингдек, дўстимни топдим...

Хайрлашадиган вақт ҳам етиб келди.

Биз бир-биримизни қучоқлаб, ўпишдик. Хуррам елкасидаги автоматини тўғрилаб қўйди-да, иккинчи елкасига оғир сумкасини осиб, олдинги маррага қараб кетди...

ИНСОН ҲАҚИДА ҚУШИҚ

Ҳад-ҳудудсиз мовий денгиз тинмай тўлқинланади. Бешикланаётган қудратли тўлқинлар бир-бирини қувиб, оппоқ, шўр кўпик сочиб, ваҳимали гумбурлаб серқоя қирғоққа урилади... Орқага чекиниб, азалий ниятига етиш — бу улкан харсангларни емириш, уни майда-майда бўлақларга бўлиб юбориш учун яна газаб, шиддат билан олдинга интилади.

Денгиз гирдоби ичидан худди унинг кўксини найза каби тешиб чиққандай қоп-қора қоятош кўтарилиб турарди. У гўё денгизнинг бошқа қирғоғини кўрмоқчи бўлгандай ярқироқ, мағрур бошини юқорига, кўк бағрига чўзганди. Қоянинг ёнгинасида вулқон бўлиб, унинг кратеридан ингичка тутун чўзилиб чиқарди. Вулқон аллақачон ўзининг қайноқ ёшлигини унутган, қариб-чириганидан, аҳён-аҳёнда чолга ўхшаб ҳарсиллаб қўярди.

Унинг ёнидаги тоғ ортида ям-яшил водий ястаниб ётибди. Ана шу гўзал манзара сўнмас қуёш нурида чўмиларди.

Бирдан денгиз гирдобидан гулдураган овоз янграйди.

— Мен, Сув, ҳаммангиздан кучлиман. Ҳа, худди шундай! Агар мен бўлмасам, ҳаётнинг ўзи ҳам бўлмасди. Водий ўз гўзаллиги-ю, роҳат-фароғати билан менинг олдимда қарздор. Мен туфайлигина одамлар, ҳайвонлар ва қушлар яшаб юрибдилар. Мен саҳрони гуллаб-яшнаган воҳага айлантирдим. Ерга оби ҳаёт бахш этган менман. Мен, Сув, ҳаммасидан гўзалроқ-

ман! Ҳа, худди шундай! Мен ўзимнинг шаффоф мовий-лигим билан машҳурман. Ҳатто мана шу қингир-қийшиқ, беўхшов тоғ чўққилари ҳам менда акс этиб, чирой касб этадилар. Жазирама саҳрода бир қултум муздай сувдан қимматлироқ нарса бормикин? Эй, қоя! Қани, бўйнингга ол-чи, жаннат водийда оқиб ётган дарё гўзал эмасми, кумушдек товланиб, дов-дарахтлар, майсаларга чирой бахш этган ўша эмасми? Наҳотки мен яратган дарё ва чашмалардан бўлак ажойиброқ нарса бўлса? Мен, Сув, ҳаммасидан қудратлироқман! Ҳа, худди шундай! Ер юзидан шаҳарлар, водийлар, тоғларни ювиб кетиш ҳам қўлимдан келади! Тоғлар бағрини ёриб, сел оқиздириб, яшин сингари тезоқар дарёлар пайдо қиламан. Эй, ер, сени ичингни кемирган мёнман! Мен булутларга айланиб, Қуёшни тўсиб, ҳаммани ёруғликни кўриш бахтидан бенасиб этишим ҳам мумкин! Мен дуч келганни ўзимнинг довулларим, пўртаналарим билан ларзага сола оламан.

Кеккайган, манман денгиз завқ-шавққа тўлиб, секин-аста ҳовридан туша бошлади, унинг тўлқинлари босилиб, қирғоққа бориб уриларкан, энди оҳиста чўлпилларди.

Шунда осмонни қора тутун қоплади, вулқон кратеридан гумбурлаб чиққан овоздан тоғлар ларзага келди.

—Сув! Сен тўғри айтдинг — сенсиз ҳаёт йўқ. Лекин бир ўйлаб кўр-чи, нима сени ушлаб турибди-ю, нима сенга ҳаёт бағишляпти? Сени елкангдан залвар билан босиб турган мен эмасми? Бу дунёда мандан, Ердан бойроқ яна ким бор? Йўқ, йўқ, йўқ! Ичим олтин ва кумушга тўлиб ётибди, мен қимматбаҳо жинслар за тошлардан тоғлар пайдо қилдим; менинг оловли бағримда конлар жилоланиб, қайнаб ётибди. Шундай эмасми? О, Сув! Сендан мен, Ер кучлироқман! Мен дунёдаги бор жонзотни озиқлантираман, мен барча тирик жоннинг бешигиман, мен мўъжизакорман! Эҳ, Сув, Сув! Сен ўзингча, бир дона буғдойдан бўлиқ бошоқ етиштироласанми? Инсон, ердаги барча махлуқот менда юрадилар, мен уларга озиқ бераман, улар менинг кўксимга уйлар қурадилар! Сен бу гўзал водийни яратган мен, дея керилгандинг. Аммо сен мени эсингдан чиқардинг! Кишиларнинг ўткир қуролларига кўксини тутиб, дарахтлар, буталарни гуллаиб,

гуркиратиб қўйган мен эмасми? Хўш, бунга нима дейсан энди, Сув?! Мен ҳам Ер, ғазабда сендан қолишмайман, сендан даҳшатлироқман! Менинг отилиб чиқишларим, ўпирилишларимдан қандай қўрқанингни бир эслагин-а! Харсанларни иргитиб отиб ўзанингни тўсиб, янги ўзандан оқишга сени мажбур этган мен эмасми? Сен булутга айланганигда йўлингга кўндаланг туриб олиб, алам ёшларингни тўкишга мажбур этаман — шундан кейин сен кўксимда ўсган гуллар ва дарахтларни кўз ёшларинг билан суғорасан... Мен ҳаммани бевош юрагимнинг дукиллаши билан даҳшатга соламан. Сендан кўра бойроқ, кучлироқ ва даҳшатлироқ эканлигимни энди билдингми?!

Бироқ тоғ ҳам жимиб қолди, ундан чиқаётган йўғон, қуюқ қора тутун тарқаб, аранг кўзга чалинадиган бўлиб қолди.

Сукунат ҳукм сура бошлади. Сув сукут сақлаб, эринчоқлик билан қирғоққа уриларди.

Ногаҳон ғарбдан шиддат билан ваҳимали увлаш кучайиб кела бошлади. Вулқон нафасини ютиб, қўрқувдан тутун чиқармай қўйди; денгиз бир титраб, гўё юзини ажин босгандай жимирлай бошлади.

— Гув-в-в! Эй, Ер, қора Ер! Мени унутдингми? Гув-в-в! Сен ҳам, Сув, сен ҳам менинг тўғримда бир оғиз ҳам гапирмадингми? Эҳтимол, сенинг ҳам эсинг оғиб қолгандир? Бу мен, Шамолман! Бу мен, эй Сув, сени безовта қилиб, ўз эрким билан сенда тўлқинлар кўтариб, довуллар қўзғатган. Қани, Ер, айт-чи, чексиз саҳроларни супуриб, емириб, бархан ва култепаларга айлантирган ким?! Мен! Ҳаммаёқни куйдириб, ажал ҳайдаб келувчи қум уюрларига айланадиган нарса, бу мен! Мен даҳшатли кучман, ҳалокатли кучман! Лекин тантилигим ҳам чексиз! Ўсимликлар Қуёшнинг ўткир найзасидан бош эгган, қушлар чуғурини ва сайроғини бас қилиб, инларига уриб кетган дим ва жазирамада жонга малҳам бўлувчи енгил, майин шабададан бошқа яна нима бор? Сизлар тирикликнинг ибтидосимиз, деб мақтанаяпсиз. Қани, жавоб беринг-чи, бирор кимса бирон лаҳза нафассиз яшай олармикин? Шундай. Гув-в-в... Шамол жим бўлди-да, елиб кетди.

Денгиз тинчланди, ердан кўтарилган чанг босилди, вулқон тепасида эса яна тутун кўринди.

— Ха-ха-ха! — хохолади Қуёш. — Ҳой, маҳмадона-

лар! Ўз шоҳларинг, ҳукмдорларингни тилга олмасликка қандай ҳадларинг сиғди? Ҳаммангиз ахир мен туфайли мавжудсиз-ку. Ҳой, Сув, мен бўлмасам сен ўйноқлаб, товланиб, ярақлаб турармидинг? Сен шунчаки муз тоғига айланардинг қолардинг! Ха-ха-ха! Муз тоғи!

Денгиз эҳтиром билан жим турарди.

— Эй, Ер! Ер, болагинам! Ўзингга ортиқча бино қўй-мадингмикан? Сен дарахтларинг, майса, чечакларинг билан мақтаняпсан. Аммо улар меники; менинг шарофатимдангина ўсиб, гуллаб, муаттар ҳид таратадилар-ку. Сен инсон ва ҳайвонларни кафтингда кўтаришинг, уларга нон, ризқ-рўз улашининг билан фахрланасан. Аммо агарда мен, менинг нурларим ва иссиғим бўлмаганда, улар ҳеч қачон бу зим-зиё зулматда ўсиб-улғаймасдилар. Шунчалик мақтаётган юрагингчи? Ахир у ҳали совиб улгурмаган вужудимнинг бир бўлаги эмасми?! Мен сендаги барча ғаройиботларнинг, улар қандай шакл ва рангда кўринмасин — музликми, яшнаётган ўтлоқми, жазирама чўлми, кўзни мафтун этадиган гулшанларми ёки боғларми, ям-яшил қирларми ёхуд чиқиб бўлмайдиган қояларми — ҳаммасини ана шундай қилиб яратганман. Шунинг учун бекорга ғурурланма!

Вулқон тепасидаги тутун деярли тарқаб кетди. Ер ўсал бўлганидан индамай қолди.

— Қани, Шамол, энди сенинг навбатинг! Сени ҳам мен яратганман! Мен сени иссиқ ва муздай, кучли ва ожиз қиламан, бутун ер юзини айланиб чиқишга сени мен юбораман! Сув, Ер ва Шамол, менга қулоқ тутишлар. Бундан буён шу эсларингда бўлсинки, сизларни мен бунёд этганман! Сизларнинг кунларинг менсиз ўтмайди! Бу мен, Қуёшман, маҳлиё этувчи боғлару ажойиб водийлар, чексиз саҳролару бепоён денгизлар, тезоқар дарёлар ва мангу қорлар, вайрон этувчи бўронлару майин шабаданинг яратувчиси! Ха-ха-ха!

Шундан кейин ўзини мақтаб димоғи шишган Қуёш янада равшанроқ чарақлади, Сув, Ер, Шамол эса, унинг нурлари остида итоаткорона бош эгдилар.

Шунда водийда гуллаб ётган дарахтлар ортидан Инсон чиқиб келди. У кафти билан пешонасидаги терни сидираркан, Қуёшга қичқирди:

— Эй, Қуёш!

Кўзга кўринмас Шамолга қарата айтди:

—Эй, Шамол! Ҳой, сен ҳам, Ер!

Денгизга томон қадам ташлади:

—Сен ҳам, Сув!

Улар таажжуб билан Инсонга тикилдилар.

— Энди мен гапираман!— давом этди у.— Мен Инсонман, сизнинг баҳсингизни эшитиб, ҳақиқатни қарор топтирмақчиман.

—Сув! Сен тўғри айтдинг — сен ҳаммага кераксан. Мен сенсиз яшолмайман, ишлолмайман. Сен менинг далам ва боғларимни суғорасан, тўғри, бу ҳақиқатни инкор этмайман. Ер! Сен ҳам ёлгон айтмадинг — сен хазиналарга бойсан, елкаларингда мени олиб юрасан, ўткир меҳнат қуролимга фидойилик билан чидайсан! Шамол, сен ҳам нотўғри сўзламадинг — сен менга хизмат қиласан, майин, муздай эсиб, мени эркалайсан. О, оламни ёритувчи Қуёш! Сен ҳам ҳақсан, сен ҳақиқатан ҳаёт пойдеворисан.

Денгиз қаноат ҳосил қилиб, чайқала бошлади.

Кўҳна вулқон ўзини ростлаб, ўчиб қолган чилимни буруқсатди.

Шамол қувноқ ҳуштак чалиб, эса бошлади.

Қуёш мамнунлик билан чарақлади.

—Ҳа, — яна Инсоннинг овози янгради. — Ҳаммангиз ҳам ҳақ гапни айтдингиз! Шундай бўлса-да, ҳаммангиз ҳам ҳақиқатни билиб қўйишингиз керак, мен ҳаммангиздан қудратлироқман.

—Нима?! — қичқириб юборди Қуёш.

—Қандай қилиб?! — чийиллади Шамол.

—О?! — дея олди холос вулқон.

—Бу, бу... — ғазабдан чайқалди денгиз.

Инсон жилмайди.

—Мен Инсон, эркин Инсон, ҳаммангиздан кучлироқман ва буні ҳозир сизга исбот қиламан.

У бир оз сукут сақлади.

—Сув! Жавоб бер: наҳотки мен истаган томонга оқмасанг? Сени ёруғлик беришга, станокларимни ҳаракатга келтиришга мажбур этаётган мен эмасми?

—Э-ҳа, — шивирлади денгиз.

—Мен ўз қўлларим билан денгиз ва кўллар бунёд қиламан, дарё ўзанини керакли томонга йўналтираман. Сенинг сувларинг билан далаларни суғораман, қудратли насослар билан Ер бағрини юмшатаман. Мен

сенинг бўрон ва довуллариингни жиловладим, сенинг қаҳрли стихиянг мени тўхтатолмади.

— Ҳа, ҳа, — деб унинг гапини маъқуллади денгиз.

Инсон Ерга юзланди.

— Ер! Мен, Инсонман, ичингга кириб, хазина-ларингни чиқариб оляпман. Сенга ишлов бериб, ҳосил ундирияпман, сени қайта қуриб, ўзгартирияпман. Шундай эмасми ахир?

— Шундай... — хириллади вулқон.

Инсон кўзга кўринмас Шамолни чақирди.

— Шамол!

— Гув-в-в! — садо берди Шамол.

— Сен менга Ернинг энг қаттиқ қатламларини ёриб ўтишимга ёрдам бердинг. Сен чўлларда мен қурган парракли миноралар билан учрашгансан.

— Мен тез-тез уларга ёпирилиб турардим, — гулди-раб деди Шамол.

— «Ёпирилдим» эмиш! Йўқ, сен менинг тегирмон-ларимда ишлаб уларни айлантиргансан! Мен, Инсон, сени бўйсундирдим. Сен менинг қулимсан!

Шамол жимиб қолди.

Инсон бошини кўтариб, Қуёшга қаради.

— Қуёш! Сен табиатнинг ҳокимиман, деб жар сол-япсан. Сен қандай қилиб ҳоким бўласан? Мен сенинг нурларингни дастгоҳларим ва аппаратларим билан жиловлаб оляпман-ку. Мен сенинг энергиянгдан эз-гулик йўлида фойдаланяпман. Сен, йил фасллари менга тобе, деб таъкидлаяпсан. Шуни билки, совуқ ва қорларда ҳам мен гуллар ва мевалар етиштирияпман, қайноқ сувдан сенинг музларингдан ҳам совуқроқ музлар яратяпман!

Мен Инсон, дўстларим ва биродарларим билан энгилмасдирман! Мен эркин Инсонман ва шунинг учун ҳаммадан кучлироқман!

— Ҳа, худди шундай! — тан олди Қуёш.

— Ҳаммаси тўғри! — бу гапга қўшилди Шамол.

— Чин ҳақиқат! — Уларнинг кетидан такроп-лади Ер.

— Ҳақиқат, ҳақиқат, ҳақиқат! — чайқалди денгиз.

ЛОЛА САЙЛИ

Мабодо сиз Ленинободга борган бўлсангиз, унда Сирдарё шаҳарни шимол томонидан айланиб ўтишини, нариги томонидан эса дашт бошланиб, Мўғул тоғи этакларигача тақалиб боришини биласиз. Тоғ унчалик баланд эмас. Тоғда на музликлар, на тошқин шаршаралар, на дарахтзорлар бор. Баҳорда тоғ ёнбағирларини илк майсалар қоплайди, улар орасидан ранг-баранг доғга ўхшаб гуллар ажралиб туради. Ана ўшанда шаҳарликлар Мўғул тоғига бойчечаклар, кейинроқ эса лола ва нордон равочхўрликка чиқишади: равоч бу ерда жуда кўп. Кўпинча тоққа ўғил болалар чиқишини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади.

Эсимда, ҳали бола эканлигимизда, апрелнинг бошида ўртоғим Юсуф билан Мўғул тоғига лолага чиқишга келишиб олдик. Бир кун тайёргарлик кўриб, эртасига тонг қоронғисидан йўлга тушдик.

Кўприкдан ўтгач, шишаларимизни дарё сувига тўлдириб олдик-да, даштдан кетавердик.

Ҳаво салқин эди. Майин тонг шабадаси эсиб турарди. Мен совуқдан қалтирардим.

—Офтоб чиқса, кун исиб кетади, — менга далда берди бақалоқ Юсуф. У совуқни писанд қилмасди. Юсуф ҳатто қўйлаги тугмаларини қадаб ҳам олмаганди.

Мен беихтиёр унинг семизлигига ҳасад қилиб, қорнига бир урдим.

—Вой-бў, семизлигингни-я!

—Нима, сенга ўхшаб қилтириқ бўлайми? — жавоб қайтарди Юсуф ва елкаси билан мени туртиб қўйди.

Шу билан олиша кетдик.

— Исидингми, йўқми? — сўради Юсуф пешонасидаги терларни сидириб ташлар экан.

Мен албатта исидим, аммо кўп ўтмай, яна совқота бошладим. Шамол эсмоқда, аллақачон тонг отган бўлишига қарамасдан қуёш ҳалигача тоғ ортидан бош кўтармаган эди. Биз хавотирланиб булутли осмонга қараб-қараб қўярдик, кетаверсакмикин ё йўқми, дея ўйлар эдик. Нима бўлганда ҳам мен ўн бир ёшда, Юсуф эса ўн иккида эдик.

—Балки қайта қолармиз, Ҳошим, фақат шарманда бўламиз-да, — мулоҳаза қилиб деди Юсуф. — Болалар устимиздан кулишадиган бўлишди.

— Ҳавони қара-я!.. — хўрсиндим унга жавобан.
— Ҳар куни очиқ бўлиб турарди, бугун бўлса худди аксига олгандай... Балки очилиб кетар-а?

— Нима бўлса бўлар! — мен қўл силтадим. — Кетдик! Ахир бизни бўри емас!

— Балки қайта қолармиз-а?..

— Юракдан худо берган экан-ку! — масхара қилдим мен. — Энди сўзингдан қайтмоқчимисан?

— Ким? Мен-а? Кетдик!..

Даштни қоплаб ётган майсалар шамол ҳар гувуллаганда бир чайқаларди. Онда-сонда лолақизгалдоқлар ерга эгилиб ётарди. Дашт чечаклари, ўтларининг иси ақиқиб турарди. Гоҳо-гоҳо оёғимиз остидан чигиртка учиб чиқар, баъзан эса калтакесак югуриб ўтиб қолар ва шу заҳоти кўздан ғойиб бўлар эди. Уни пайқаш қийин эди, ранги ерга ўхшарди.

— Ҳошим, қарагин! — бирдан тўхтаб қолиб бақирди Юсуф.

Унинг оёқлари остида қандайдир қушнинг тилкапора бўлган, қонга бўялган патлари, панжалари ва боши ётарди.

— Вой жонивор-ей!.. Тулки ё бўрининг чангалига тушган бўлса керак-да.

— Қирғовул бу, — ишонч билан деди Юсуф. — аммо бу атрофда бўрилар йўқ.

Биз энди жим кета бошладик. Шўринг қурғур қирғовулнинг ўлими бизни тўлқинлантириб юборган эди.

— Табиатда доимо яшаш учун аёвсиз кураш борарди, — бирдан ўқитувчимизни мазах қилиб деди Юсуф.

Мен кулиб юбордим. Биз кулишиб, лақиллашиб чопа кетдик.

Кўп ўтмай тоғ этагига етиб бориб, юқорига тирмашиб чиқа бошладик. Дашт ортда қолди. Шамол майсаларни тебратганидан, у худди ўзимиз киноларда кўрган кенг, чексиз денгизга ўхшарди.

Биз юқорига кўтарила-кўтарила, охири дарага етиб бордик. Бу ерда шамол эсмаётган эди. Атрофда қушлар чуғурлашарди. Гоҳ-гоҳ қирғовулларнинг таҳликали қанот қоқиши эшитилиб қоларди. Ўтлар бу ерда, дарада даштдагидан қалинроқ бўлиб, тиззамизгача чиқарди. Оёқларимиз шудрингдан ҳўл бўлиб кетди. Ёнбағирларни қоплаб ётган тоза, шаҳардагига ўхшаб чанг қўнмаган ўт-ўланлар эътиборимизни жалб

қилмоқда эди. Бу ерда ҳаво ҳам бошқача — соф, бахридилни очадиган эди. Енгил нафас ола бошладик. Биз рўпарамиздаги тоғ гўзаллигига маҳлиё бўлиб, қўрқувни унутдик.

Бироқ қувончимиз узоққа чўзилмади. Қаердандир, рўпарамиздан жаҳл билан ириллаб бир ит чиқиб қолди. Кўзлари қонга тўлган, бўйнидаги жунлари хурпайган эди. Агар қулоқлари кесилганини демаса, уни бўри деб ўйлаш мумкин эди.

Мен Юсуфга қардим. Унинг ранги оппоқ, сеҳрлаб қўйилгандай яқинлашиб келаётган махлуққа бақрайиб қараб турарди.

— Унга тош отайми?— дея шивирладим мен.

Юсуф бош чайқади.

— Гапингни қара-ю! Қимирламай, кўзига тикилиб туравер. Бўлмасам, абжағимизни чиқаради.

— Юсуф, қочайлик, тезроқ қочайлик!

У қўлимдан ушлаб олди.

— Жойингдан қимирлама, аҳмоқ! Биров бир нарса деганда қулоқ солсанг-чи!

Билмадим, Юсуф ҳақмиди-ноҳақмиди, аммо ит биздан бир неча қадам нарида тўхтади-да, худди бировни чақираётгандай вовиллай бошлади. Энди итнинг бўйнидаги жунлари ётган, унча ғазаб билан вовилламас эди. Мен бир оз ўзимга келиб, чўнтагимдан бир бурда нон олдим-да, итга узатдим.

— Ма, ол!

Ит яна ириллаб, бир четга сакради-да, яна қаттиқ вовиллай кетди. Тиззаларим қўрқувдан букилиб, қалт-қалт қиларди.

— Қимирлама, деяпман!— деди пишиллаб Юсуф.

Биз жойимиздан қимирламадик. Ит тинмай вовиллайверди. Бу ҳол анчагача чўзилди.

— Жойингга бор, Қора!— кимнингдир бақириги эшитилди.

Туртиб чиққан қоя ортидан баланд бўйли бир киши чиқиб келди. Ит шу заҳоти жим бўлиб, думини ликиллатганича эгасининг олдига югуриб борди.

Ҳалиги киши узун чўпон таёғига таяниб турарди. Елкасида милтиқ осиглиқ. Бошида четлари қайтариб тикилган тулки мўйнали қирғизча тумоқ. Эғнидаги қора чопони ерга тегиб турибди, белини энли офицерча камар билан танғиганди. Чопони тагидан ҳарбий гим-

настёркасининг ёқаси кўриниб турарди. Бизга дуч келган бу одамнинг юзи офтобдан қорайиб кетганди. Қисиб кўзлари бизга нохушлик билан тикиларди.

— Бу ерда нима қилиб юрибсизлар?— деди у тожикчалаб, бизни синчиклаб кўздан кечиргач, аммо талаффузидан тожик эмаслиги аниқ эди.

Биз унга эсанкираб, нима дейишни билмай қараб турардик.

— Мен сизлардан бу ерда нима қилиб юрибсизлар, деб сўраяпман,— жаҳл билан қайтарди чўпон.— Нега буюққа чиқдинглар?

«Нима, бу тоғ сеникимиди?»— деб ичимда жаҳлим чиқди ва тўсатдан дадиллашиб, қўполлик билан дедим:

— Лола тергани келдик.

— Лола тергани...— чўзиб деди чўпон.— Ҳали оғизларидан она сути кетмагану тоққа чиқишибди-я! Бир кор-қол бўлса, лоланглар чиқиб қолади-ку!.. Қора!— У итни чақирди-да, бир нималар деб минғирлаб жўнади.

— Заҳарлигини-ю,— деди узоқ сукутдан сўнг Юсуф нам пешонасини артаркан.— Тожикка ўхшамайди...

— Тўғри, қирғиз,— дедим-да, шу заҳоти сўрадим:— Наҳотки ҳамма қирғизлар шунақа жаҳлдор бўлишса?

— Қирғизлар ҳам ҳар хил бўлади-да,— билағонлик билан жавоб берди Юсуф. У ҳеч қачон ўзининг устунлигига шубҳа қилмас, ўзини мендан ақллироқ, кўп нарсани биладиган деб ҳисобларди.— Холамникида қирғизлар туришганди, жуда яхши одамлар эди.

Биз олдинга юрдик. Юсуф бир неча қадам юргач, кулиб юборди.

— Итдан роса қўрқдик-а, тўғрими?

Кўп ўтмай биз кенг жарга чиқиб қолдик. Жарнинг нариги томонида оқ ўтов кўриниб турар ва ёнида қўйлар ўтлаб юрарди. Тутун кўкка ўрларди. Ўтов олдида тўқ рангли кўйлак кийиб олган бир бола бочкага ўхшаган бир ниманинг дастасидан ушлаб айлантирарди.

— Сарёғ оляпти,— тушунтирди Юсуф, буни ўзим кўриб турган бўлсам ҳам.

Қора чопонли киши қўйлар орасида энгашиб, бир қўйнинг қорнини ушлаб кўрмоқда эди.

— Анави одам-ку.

— Қўйсанг-чи ўшани. Юр, кетдик бу ердан, Юсуф!

Биз чўпон билан унинг лаънати итига қайта дуч келмаслик учун жарликни айланиб ўтмоқчи бўлдик. Биз кетаётган сўқмоқ борган сари торайиб бормоқда эди. Тоғлар эса тобора тик кўтарилар эди. Бир-биридан гўзал манзараларга дуч келар эдик. Қувонганимиздан анчагина йўл босиб қўйган бўлсак ҳам сира чарчоқни сезмасдик. Атроф жимжит эди. Ўз оёқларимизнинг товуши-ю, оёқларимиз тагидан сирғалиб думалаётган қумларнинг ғижирлашидан бошқа ҳеч нима — на қушларнинг овози, на қирғовулларнинг қанот қоқиши эшитиларди.

— Лола,— дея Юсуф қичқириб, югуриб кетди.

Юсуф доимо ҳамма нарсани мендан олдин пайқайди! Мана, ҳозир ҳам лола биринчи бўлиб унга топилди. Мен қип-қизил лоланинг ўртоғим қопчиғида ғойиб бўлишини ҳасад билан кузатдим. Бироқ шу пайт нарида қип-қизариб турган доғга кўзим тушиб қолди-ю, ҳовлиқиб қичқирганимча ўша ёққа чопдим. Лолани узарканман, олисда, тик қияликда майсалар орасида пойандоз сингари чўзилиб, чаман бўлиб очилиб ётган гулларга кўзим тушиб қолди. Шунча лола-я, сариқ, қизил!

— Буёққа, Юсуф, буёққа!— деб қичқирдим юқорига тирмашарканман.

Лолаларни шоша-пиша узарканмиз, тоғ чўққисига кўтарилиб, нариги томонидан туша бошлаганимизни сезмай қолибмиз.

— Бўлди энди,— деди ниҳоят Юсуф.— Лолаларни солишга жой ҳам қолмади.

— Нима, қайтамизми?— сўрадим мен, қопчигимнинг оғирлигини сезиб.

— Нима деб ўйловдинг? Бу ерда нима қиламиз? Тўхта, олдин бирор нарса еб олайлик. Ана, қарагин, булоқ бор экан.

Қийшиқ тоғ арчаси тагида тиниқ булоқ бор эди. Биз булоқ бўйига ўтириб, тамадди қила бошладик. Нонни совуқ сувга ботириб, икки лунжимизни шиширганча нон кавшай бошладик. Қоринни тўйдириб олгач, бу ерга уй қурса, жуда соз бўлишини айтдим. Юсуф, одатдагидай эътироз билдирди. У, бу ерда одам тезда зерикиб қолади, бунинг устига бозор, магазинлар бўлмаса, қандай қилиб яшаб бўларди, деди.

Баҳслашиб, вақт қандай ўтганини ҳам сезмай қолибмиз. Шу пайт бирдан шамол гувуллади. Осмонни қора булутлар қоплай бошлади, Юсуф ўрнидан ҳовлиқиб турди.

— Мана кўрасан, ҳозир жала қуяди!— деб хитоб қилди у.

Мени қўрқув босди. Бу ерда ёмғирдан яширинадиган ҳеч қандай пана жой йўқ эди, ёмғирда пастга тушиш эса жуда хавфли бўлиб, сирпаниб кетиш ҳеч гал эмасди. Бир фалокатга учраш қийин эканми? Тез йиғиштириниб, ёнбағирликдан пастга қараб чопдик. Осмон ҳар лаҳзада қорайиб бормоқда эди. Шамол борган сари қутуриб, бизни қуварди.

Ҳаво совиб кетди. Чақмоқ чақиб, ёруғи бир лаҳза кўзимизни олди ва шу ондаёқ тепамизда момақалдироқ даҳшат билан гумбурлади. Оёғимиз остидаги ер тиграрди. Шамол момақалдироқ билан чақмоқдан руҳлангандай, ғазаб билан ҳуштагини чала бошлади. У бизни олдинга ҳайдаб борарди. Мен йиқилиб тушдим, чуқур жарга қулашимга сал қолди.

— Ю-су-уф!— мен қўрққанымдан дод солдим, аммо шамол фарёдими босиб, бошқа томонга учираб кетди.

Худди шу пайт пешонамга оғир бир томчи келиб тушди. Ёмғир ёға бошлади.

Ёмғир жалага айланди. Бир неча дақиқада ич-ичимизгача ивиб кетдик. Жала ўтларни ерга қапиштириб ташлади. Утлар сирғанчиқ эди. Чақмоқ ялт этганда биз панасида беркиниш мумкин бўлган, осилиб турган бир қояни кўриб, ўша томонга чопдик. Аммо бу ерда ҳам жаладан қочиб қутулолмадик. Сув қоя ёриқлари орасидан сизиб, шариллаб устимизга қуйила бошлади. Сел бизни дарага оқизиб кетмоқчидай таҳдид соларди. Қулоқни кар қилгудай гумбурлаган овоз эшитилди. Бир неча катта-катта тош бошпанамиз ёнидан сакраб-сакраб пастга тушиб кетди. Биз даҳшатдан қотиб қолдик.

Бувам оятни такрорлагандек мен ҳам ҳадеб: «Илоё йиқилиб тушмайлик-да! Илоё сирғалиб кетмайлик-да!»— дея такрорлар эдим.

Ёмғир эса тинмай қуймоқда эди. Биз музлаб, шилтаи шалаббо бўлиб, совуқдан дийдирар эдик. Бу қанча вақт давом этди, билмайман. Фақат панжаларимнинг акашак бўлиб қолгани ёдимда, холос. Биз энди қуту-

лишдан умидимизни узиб қўйгандик, бироқ ёмғир шариллаши ичидан бировнинг овозини эшитдим. Аввалига менга шундай туюлгандир, деб ўйладим. Йўқ, қичқириқ яна янгради. Сўнг итнинг вовиллагани эшитилди.

Биз итнинг вовиллашидан теримизга сиғмай кетдик!

— Юсуф! Юсуфжон! Эшитяпсанми? — ўзимда йўқ бақирдим мен.

— Оҳо-ҳо-ҳой! — қичқирди Юсуф.

Кейин биз шариллаётган ёмғирда каттакон итни кўриб қолдик. Ит қаттиқ вовиллаб бизга қараб ташланди, аммо биз энди ундан қўрқмай қўйгандик. Майли, у бизни қопа қолсин, нима бўпти! Энди биз қутқарилган эдик! Қоялар ортидан бояги қирғиз чўпон чиқиб келди. Чопони устидан брезент плаш кийиб олган, қўлида эса ўша таёғи бор эди. Ит бир унга, бир бизга ташланиб, қувончини баён этарди. Ақлли, ёқимтой, яхши ит! Чўпон индамай сувдонини олиб, қопқоғига қандайдир тиниқ суюқликдан қўйди-да, навбатма-навбат бизга ичирди. Мен оғзим ачишиб, жизиллаётганини сездим. Бир лаҳзадан сўнг танимга қандайдир хўш ёқадиган иссиқлик ёйилиб, менга қайта жон киргандай бўлди. Шундан сўнг чўпон бизга:

— Қани энди кетимдан юринглар! — дея буюрди.

Кўп ўтмай ичидаги ўчоғида кўмир лангиллаб ётган ўтов олдидан чиқиб қолдик.

— Кийимларингни қуритиб олинглар!

Чўпон бошқа ҳеч нарса демай, қайтиб кетди.

Биз кийимларимизни қуритиш учун осиб қўйдик. Ўтовга бир бола кириб келди, биз унинг эрталаб сарёғ олаётганини кўрган эдик.

— Қўлга тушдингларми? — кулди у, — жуда қўрққандирсизлар-а?

— Йў-ў-ўқ, — қизариб жавоб қайтарди Юсуф. — Нимадан қўрқардик?

— Оббо азаматлар-эй! Биз амаким билан роса қўрқдик.

— Сизлар-а? — дедим мен ҳайрон бўлиб. — Нега?

— Бўлмасам-чи! Сизлар ўзингларга нима бўлишини билмайсизлар, амаким эса биладилар! Тошларнинг қандай юмалаб тушишини эшитяпсизларми?

Ҳақиқатан ҳам нафақат момақалдироқ гумбурларди, атрофни кўчкининг гумбурлаши босиб кетганди.

— Исминглар нима? — сўради ўтовнинг кичкина хўжайини.

Биз айтдик.

— Меники эса Миртемир. Қани, ўтиринглар.

У олдимизга дастурхон ёзиб, нон билан пишлоқ, бир товоқда пишган гўшт ва қатиқ келтириб қўйди. Биз ютоқиб ўзимизни овқатга урдик.

Кечқурун, ёмғир тўхтагач, Миртемир, амакиси ва унинг вафодор ити бизни то даштгача кузатиб қўйишди. Чўпон қўлимизни худди катталарнинг қўлини қисгандай қисиб қўйди.

— Оқ йўл! — деди у хотиржамлик билан.

— Раҳмат сизларга, ҳаммаси учун раҳмат! — дея биз хитоб қилдик ва даштдан одим отиб кетдик.

Бир оз юргандан сўнг орқамизга ўгирилдик. Чўпон таёғига таянганича кетимиздан қараб турарди. Кечки ғира-ширада у бизга девдай кўринарди. Миртемир қўлларини силкитарди. Қора эса унинг ёнига чўнқайиб ўтирарди.

— Хайр! — қичқирдим мен.

— Хайр! — жавобан Миртемирнинг овози эшитилди.

Биз хайрлашиб, қўлимизни силкий-силкий, йўлимизга равона бўлдик.

Биз гарчи уйда тоза кўрадиганимизни кўришимизни фаҳмласак-да, юрагимиз қувонч ва меҳр билан тўлиқ эди.

Фақат катта бўлганимдан сўнггина ўша пайтдаги шодлигимиз сабабини англадим, инсон ҳаётидаги энг катта қувонч — бу яхши одам билан учрашув экан.

ДАЪВО

1

Паҳлавон кишини анча олисдан таниса бўлади. Чунки бундай одамлар, одатда гавдали, қомати келишган бўлиб, янада савлатли кўриниш учун улар ўзларига хос «тус» ҳам берадилар. Масалан, бир хиллари шоп мўйлов қўйиб, атрофдагиларнинг кўнглига ваҳима солсалар, бошқа бир хиллари шундай паҳлавонона юришни ўрганадиларки, катта-катта қадам ташлаганларида ер гурсиллаб, аста қимирлайди. Учинчилари эса юрганда лопиллайдиган катта қорним ҳарифимнинг эсини чиқариб юборади, деб ўйлайди. Аслини олганда бундай қорин кураш пайтида эгасига ёрдам беришдан кўра, зарар етказиши ҳаммага маълум.

Лекин Аҳмадбек бу хилдаги полвонлардан мутлақо фарқ қилади. Бирон нотаниш киши уни кўриб қолгудай бўлса, бир неча йилдан буён катта водийнинг дастлабки паҳлавони номини шу одам олиб келётганига асло ишонмайди. Бу гапдан, Аҳмадбек нимжон, кўримсиз йигит деган хулоса чиқармаслик керак. У тўладан келган, бўйи ўртадан баландроқ, йўғон қўллари узун, бўй-бастига қараб тўши, пешонаси ҳам кенг. Аммо унинг бу жуссаси паҳлавонлик нишонаси бўлолмасди. Бунинг устига Аҳмадбекнинг мўйловчаси ҳам ингичка, сийрак, билинар-билинемас. Эгасининг бепарволиги туфайли мўйлов юқоригами, пастгами, ўнггами ё чапгами — қайси томонга бураб қўйилганини ҳам билиб бўлмайди. Юришларида ҳар қалай салобат ва вазминлик сезилса-да, паҳлавонларнинг мағрурона юришларига асло ўхшамасди.

Баъзи одамлар Аҳмадбекни муғомбир, у ўзини атайлаб шунақа содда кўрсатиб, ҳарифини кураш майдонида гафлатда қолдиради, яъни уни чалғитиб, сўнг бехосдан кўтариб, ерга уради, дейишади.

Баъзилар эса, агар Аҳмад полвоннинг омади юришишида унинг муғомбирлиги иш берган бўлса, нега унинг бу хислатини кўпдан бери яхши билган бошқа полвонлар ундан йиқиладилар? Йўқ, муғомбирлик бошқа-ю, моҳир курашчиларнинг ўзларига хос усуллари бошқа. Биронта ҳақиқий полвон муғомбирлик билан обрў топган эмас, дейишади.

Ростини айтганда, тожикча курашнинг ўзига хос жиҳатлари бор. Бунда ҳам чаққонлик, ҳам белу билан бақувват бўлиши лозим. Кучли бўлсангизу кураш ҳадисини билмасангиз сизнинг ярим кучингизга эга бўлган бошқа бир чаққонроқ одам сиз майдон ўртасига етиб бормасингиздан кўтариб ерга уради. Аммо оламдаги энг чаққон жониворлардан ҳам эпчил бўлсангизу белу биланнинг қувватидан ўз вақтида, усталик билан фойдалана олмасангиз, яна қуруққа чопиб қолаверасиз.

Аҳмадбекни унинг ҳарифлари куч билан ҳам, ҳийла билан ҳам енголмасдилар. Бир даврада қарасангиз, у курашнинг етмиш етти ҳийлаю найрангини сув қилиб ичиб юборган эпчил ҳарифига қарши қимирлатиб бўлмайдиган, ярмидан кўпи, йўғон томирли танаси ерга кўмилган жувоз кундадай мустаҳкам тураверади. Серҳаракат ҳарифи бўлса, янги жувозга қўшилган, ҳали совитилмаган маст отдай Аҳмадбекнинг атрофида чопиб айланиб чарчаб, охири қачон ва қандай елкаси ерга текканини ўзи билмай қолади.

Бошқа бир сафар эса, Аҳмад полвон девқомат ҳарифини ажойиб ҳийла-усуллар билан майдонда айлан-тириб чоптириб, мадорини бутунлай қуритади, ниҳоят курашнинг қонуний ҳийлаларидан бирини ишга солиб, ғалаба қозонади.

Лекин халойиқ Аҳмадбекнинг кураш тушишида, унинг ғалабасида, ҳатто яшаш тарзида қандайдир ғайритабиий бир нима бор, деб биладилар ва ҳар хил хулосалар чиқарадилар. Масалан, «Аҳмадбек худо назар қилган киши. Ҳа, азиз-авлиёлар назар қилган», дейишади. Ер юзида қанча полвон бўлса, ҳаммаси машқ қилади: ё ўзига тенг куч ва оғирликка эга бўл-

ган кишилар билан гоҳо-гоҳо курашга тушади, ё топ кўтаради, ёки бошқа машқлар билан шуғулланади. Аммо одамлар Аҳмадбекнинг машқ қилаётганини ҳали бирон жойда кўрганлари йўқ. Чунки у, раҳматли дадасининг қанотига кириб, ота-бобосининг касби — деҳқончилик билан шуғулланарди, ер ҳайдаш, ғалла, сабзавот экиш, боғларни парваришлаш, ариқ кавлаш каби ишлардан бошқасини билмасди. Шунга қарамай, у кураш майдонига тушганида ҳарифи қанчалик машқ қилган бўлмасин, у бир марта, жуда зўр бўлса, икки марта кўтариб ташлашига чидаш берарди.

Чиндан ҳам унинг оддий деҳқончилик юмушларининг ўзи полвонлик машқидай бир гап. Бригада бошлиғи Оқтоғ ёнбағирларидаги ерларни ҳайдашни ҳар кузда Аҳмадбекка топширади. Чунки бошқа одам тоғ ёнбағрида ҳайдаш уёқда турсин, кичик бир боғ шузоқни бемалол кўтариб юролмайди. Аҳмадбек омочни ҳам ўзига мослаб ясайди. Унинг омочини ўзидан бошқа киши тиркашга ҳам илолмайди, бир марзадан иккинчи марзага элтиб ҳам қўя олмайди.

Айтишларича, бир куни Аҳмадбек Оқтоғ ёнбағрига ўхшаган юриши қийин бўлган ерда қўш ҳайдаётган экан. Шу пайт район марказидан одам келиб, тушдан сўнг марказда кураш бўлишини, бу курашга унинг бориши шарт эканини айтибди. Аҳмадбек, эртагача бу жойни ҳайдаб бўламан, деб бошлиқларга ваъда берганман, шунинг учун боролмайман, дебди. Хабарчи изига қайтибди. Аммо бир соатдан сўнг Деҳан бололик бир деҳқон билан физкультура ташкилотининг раиси яна келипти. Физкультурачиларнинг раиси кечгача Аҳмадбекнинг ўрнига ишлаб турсин, деб шу деҳқонни колхоз катталаридан сўраб олиб келганини айтипти.

Аҳмадбек ноилож жўнабди. Аммо унинг ўрнига келган деҳқон бир чойнак чой ичганча вақт ўтмасдан жарликка юмалаб, дарахт кундасига қаттиқ урилиб, елкасини жароҳатлабди.

Аҳмад полвоннинг тўрт йиллик урушдан соғ-саломат қайтиб келиши ҳам анча шов-шувларга сабаб бўлган эди. Ахир тоғли Дарвознинг бошидан-охиригача урушда битта ёки иккита фарзандидан ажралмаган, ёки чўлоқ, майриқ бўлиб қайтмаган хонадон йўқ эди. Аҳмадбек эса қандай кетган бўлса, ўшандай соғ-саломат қайтиб келди. Фақат бир марта душманнинг

узоққа отувчи тўпи ўқи яқингинасида портлабди. У дарров ўзини ерга ташлабди, шунда снаряд устига тахминан қирқ-эллик замбил тупроқни кўтариб отибди. Ўртоқлари уни тупроқ тагидан тортиб олибди. Шундан кейин у бир ойгача ҳеч нарсани эшитмай юрибди. Доимо боши ғувилларди, баъзида иккала қулоғи барабар шанғилларди. Врачлар ё ўртоқлари гапирса, Аҳмадбек уларнинг оғизлари қимирлаётганини кўрарди-ю, қулоғига «гум-гум-гум», «бам-бам-бам» деган садолар кирарди, холос.

Аҳмадбек бир ойдан кейин сафга қайтибди.

У жанг воқеаларини муболағасиз, оддий ҳикоя қилиб берганида ҳамшаҳарлари унга диққат ва эҳтиром билан қулоқ солишарди. Кўпчилик Аҳмадбекнинг ўзига айтмаса ҳам ичида ё унинг йўқлигида бир-бирларига «бу худо назар қилган киши», дер эди.

2

Ўша кун и Аҳмадбекнинг таъби хира, хаёли паршон эди. Янги чиққан полвон ҳангоматалаб Муҳаммадмурод туфайли бир неча маъракадан хаёли қочиб, дили сиёҳ бўлиб қайтди.

У тушдан кейин икки-учта ҳамқишлоғи билан бирга тўйга бориш мақсадида кўчага чиқди. Кутилмаганда у орқадан Муҳаммадмурод номини олиб чақираётганини эшитиб қолди. Аҳмадбек орқасига қаради. Ўш полвон тахминан тўрт пуд келадиган қопни чап қўлтиғига қисиб бемалол кўтариб келарди. Қопдаги нарса унлиги аниқ, енги, шимининг бир томони оппоқ эди.

Йигит Аҳмадбекнинг олдига етиб келиб, қопчиқни ерга қўйиш ўрнига, аввал бўш қўлини кўкрагига қўйиб, таъзим қилди, кейин Аҳмадбекнинг узатган қўлини ушлаб, қисди.

— Соғ-саломатмисиз? Бардам-бақувватмисиз? Кўринмайсиз? Қачондан бери кўрмайман? Тўй эгаси «шу унни уйга элтиб беринг», деб илтимос қилди. Сиз ҳам ўша ерга боряпсизми? Кетдик, бирга борамиз,— деди Муҳаммадмурод тўтидек, гапларни чалакам-чатти қаторлаштириб, Аҳмадбекнинг қўлини панжалари орасида қисди. Ёш йигит борган сари унинг қўлини қаттиқроқ қисарди.

Аҳмад ака куч синашиш нияти йўқлигидан қўлини

тутиб, жим тураверди. У юраги сал сиқилаётган бўлса ҳам ёш паҳлавоннинг саволларига очиқ чеҳра билан жавоб берар ва қўлини унинг чангалидан чиқариб олишга ҳаракат қилар эди.

Агар бу хилват кўчада бирон киши уларнинг ҳолаҳвол сўрашиб, қўл сиқишишларини кўриб қолгудай бўлса, ёш паҳлавон устозига шогирдларга хос миннатдорчилик билдирипти, деб ўйларди. Аммо «шогирд» устозининг қўлини ҳали-бери қўйиб юбормоқчи эмасди.

Аҳмад паҳлавоннинг димоғига ароқ ҳиди урилди. У қаршилиқ кўрсатмаса, ёш йигитнинг сиқувидан қўлининг тирноқлари кўчиб, бармоқларининг бўғимлари эзилиши ҳеч гап эмаслиги сезилиб турарди. Шунинг учун вазиятини ўзгартириб, йигитга тикилди ва оёқларини ерга тираб, қўлини бир силтади-ю, кафтини ёзди. Энди уларнинг панжалари бир-бирига бир хилда ёпишиб турарди.

Муҳаммадмуроднинг юзи бир учиб қўйди. Унинг ярим юмилган кўзларида адоват учқуни чақнади. У машҳур полвоннинг қўлини яна сиқиб олмоқчи бўлди. Аммо шу пайт Аҳмадбек бўш қўлини унинг елкасига қўйиб, мулойимлик билан деди:

— Ҳеч бўлмаса юкингни ерга қўйсанг бўлармиди...

Аҳмадбекнинг гап оҳангида қандайдир таъна бор эди. Гўё у бу оламда одоб деган нарса ҳам бор-ку, демоқчи эди. Ҳурмат-эҳтиромга лойиқ одам билан қўлтиғига қоп қистириб олиб сўрашмайдилар.

Муҳаммадмурод қопни ерга қўйди. Лекин қоп таги нотекис бўлса керак, бир тарафга қийшайди. Муҳаммадмурод уни қимирлатиб, тўғрилади, кейин қоп секин-аста иккинчи томонга қийшайди. Шунда Аҳмад ака оғзига ип боғланган қопни шартта чап қўли билан кўтарди-да, уй деворига суяб қўйди.

Йигит унинг ҳаракатини кўрди-ю, лабини тишлаб, «ҳм», деб заҳарханда қилди.

— Ўғлим,— деди Аҳмад ака Муҳаммадмуроднинг кўзларига тик боқиб.

У ўзининг ёши катталигини ҳисобга олиб, ёш полвонга насиҳат қилмоқчи, «бошқа ичкилик ичмагин», демоқчи бўлди. Ичкиликни бир хил одамлар хурсандчилик учун ичадилар, баъзилар эса, очиқ гап, ўзларини кучлироқ, донороқ кўрсатиш учун ичадилар, Муҳаммадмурод полвон, яхши полвон. Шундай экан, у

жиҳатдан ҳам, бу жиҳатдан ҳам ичкилик ичишига ҳожат йўқ.

Аҳмадбек дилидаги ана шу гапни Муҳаммадмуродга айтмоқчи, унга сидқидилдан яхшилик қилмоқчи бўлди. Аммо кўзлари унинг кўзларига тушиб, гапи оғзида қолди. Унинг кўзларида кин ва адоват ифодаси равшан сезилиб турарди.

Аҳмадбек бундан олдин ҳам бир-икки марта бу йигит сиртдан уни эъзозлаб, икки букилиб таъзим қилиб, салом берса-да, юрагида нимагадир унга нисбатан рашк-адоват сақлаб юрарди. Айниқса, ҳозир ширакайф бўлгани учун кек-адовати кўзга яққол ташланарди.

Аҳмадбекнинг кайфияти бирдан ўзгарди. Кўнглини қоронғилик босди. Гўё, ҳозир кўз ўнгида бир фалокат юз бериб, осойишта турмуши остин-устун бўлиб кетадигандай эди.

3

Аҳмадбек тўйга Салим муаллим билан борди. Улар болаликдан бир жойда катта бўлишган. Ҳамқишлоқ дўсти Салим Фарм билим юртида ўқиб, аввал ўқитувчи, кейин яна бир неча йил сиртдан ўқиб, мактаб директори бўлган, сўнграқ қишлоқ Совети раислигига кўтарилган бўлса ҳам у Аҳмадбек билан ёшликдаги дўстлигини узмаган эди.

Уларни айвон тўрига, қишлоқнинг обрўли мўйсафидлари қаторига ўтказиб, олдиларига қанд-қурс, мева-чева, нон-чој келтириб қўйишди.

Тўйнинг асосий қисми кундуз кунни тугаб, ҳозир мўътабар ҳисобланган меҳмонлар қолишганди. Булар тўйнинг охиригача кечаси соат бир-иккигача гурунглашиб, хурсандчилик қилиб ўтиришадиган одамлар эди.

Катта тут тагидаги супада тахминан йигирматача киши: давра юқорироғида агроном, муаллимлар, мол доктори ва уларнинг ёнларида колхоз идораси атрофида ўралашиб юрадиган, қишлоқ активи ҳисобланган ёшлар ўтиришарди. Шу давранинг бир чеккасида ўтирган Муҳаммадмурод Душанбада ва бошқа шаҳарларда кўрган мусобақалари тўғрисида гапирарди.

Ёшларнинг тўйида ичкилик бўлиши турган гап.

Аmmo мўйсафидларнинг ҳурматини қилиб бўлса керак, ичкиликни чойнакларда олиб келиб, пиёлаларга қуйиб ичардилар. Ичкилик таъсиридан ёшларнинг гап-сўзлари тобора қаттиқроқ эшитиларди.

Шу қишлоқ ва юқори қишлоқнинг икки-учта ҳаваскор ашулачилари навбат билан ўртага чиқиб, рубобу доира ё дўмбира чалиб, ашула айтишарди. Улар кейинги йилларда расм бўлган услубда: шаҳар эстрада артистларига тақлид қилиб, уёқ-буёққа юриб, ҳовли саҳнида секин-аста қадам ташлаб санъатларини намойиш қилардилар.

Ҳозир Аҳмадбекнинг қулоғига куй-қўшиқлар кирмасди. «Вақт ўтиши билан киши кўп нарсага бепарво бўлиб қоларкан», деб дилидан ўтказди у. Ўн йил ё бундан беш-олти йил олдин ҳам бировдан ранжиса, ўзига-ўзи сабабини суриштириб, таскин топарди. Ахир беш панжа баробар эмас-ку, дерди ўз-ўзига ва қуйидаги машҳур зарбулмасални эсларди:

Нокас ҳаммадан тўрға чиқса, айб эмасдир,
Чунки хас сув устида, гавҳар эса остидадир.

Ҳа, бундан бир неча йил олдин унинг кайфияти дарров ўзгарарди. Ҳозир бундай эмас. Бирор кишидан дили оғриси, гоҳида бир ҳафтагача хаёли қочиб, ичидан зил кетиб юради.

Бу Муҳаммадмуродга яна нима керак? Атроф қишлоқдагиларнинг ҳаммасидан ғолиб келди. Ҳар учала районнинг физкультура ва спорт бўлими катталаридан раҳматнома, яъни ёрлиқлар олди. Бир неча марта Душанбага, бир марта қайси бир қўшни республикага, афтидан, Фрунзе шаҳрига бўлса керак, юбордилар. Шунча ҳурмат-эҳтиром етарли эмасми? Йўқ. У Аҳмадбекни ҳам йиқитмоқчи! Катта йиғинга олиб чиқиб, халқнинг кўзи олдида йиқитмоқчи.

Мана, тўрт йил бўлди. Аҳмадбек биров билан курашга тушгани йўқ. Энди буни ўзига эп кўрмайди. Кураш тушиш ёшларга ярашади. Унинг ёши, вазнидаги полвонлар аллақачон қатордан чиқиб кетган: ё ўлган, ё узоқ-яқинга кетиб қолишган. Курашнинг ҳам ўзига хос қонун-қоидаси, одоби бор.

Ё қонуну қоида деб ўтирмасдан бу бевош йиғитчанинг кўзини сал очиб қўйсинми? Ўтган йили икки

марта жуда қулай пайти келган эди. Лекин биринчиси унча қулай деб бўлмасди. Аҳмадбек касалхонадан келаётганди, оғирлашиб қолган бемор хотини туфайли таъби хира эди. Район марказидаги спорт майдонида кураш тушишаётганди. Муҳаммадмурод уришқоқ хўрозга ўхшаб майдон атрофини айланиб юрарди: танасига ёпишиб турган трикотаж шалвори ни тиззасигача қайтариб қўйганди. √ майдондан юмшоқ майса устига оёқ яланг керилиб қадам ташларди. Калта яктагининг икки томони шишиб, хўроз қаноти га ўхшаб кўринарди. Ҳар замонда бошидаги дўпписини олиб, букларди-да терлаган юзини елпиб талабгорлик билан уёқ-буёққа қараб қўярди.

Аҳмадбек бир дақиқа йўлидан тўхтаб, одамлар орқасидан майдонга қаради. Шу пайт Муҳаммадмуроднинг кўзи ҳам унга тушди-ю, юришдан тўхтаб, Аҳмадбекка хиёл эгилиб салом берди, сўнг ғурур билан бошини кўтариб, унинг юзига узоқ маъноли тикилди. Маълум бўлишича, у бир неча кишини енгиб, янги курашчи излаб, майдонда айланаётган экан. Аммо бирон киши журъат қилиб, у билан курашишга чиқмасди.

— Балли, азамат, ҳорма энди!— деди Аҳмадбек баланд овоз билан ва йўлига қараб кетди.

Иккинчи марта уни шу майдонга Салим муаллим судраб келди. Улар кўриниши билан физкультура комитетининг раиси майдоннинг бир четида турган скамейкани одамлардан бўшатиб, икковини ўтказди. Октябрь байрами арафаси эди. Районнинг ҳамма жойларидан келган ўттиз нафарча ёшлар мусобақалашарди. Судьялар ғолибларга транзистор, соат, кийимлик ва бошқа хил совғалар берарди.

Муҳаммадмурод чиқиб, майдоннинг охириги ғолибини йиқитди. Яна районнинг узоқ чеккаларидан келган талабгорлардан бир-иккитасини ҳам енгди, сўнг майдон атрофини айлана бошлади. У худди пойгага чоптириш учун махсус боқувга қўйилиб, арпа билан парвариш қилинган ва мусобақа арафасида қозиқ атрофида типирчилаётган от сингари оғир-оғир нафас олиб, давра айланарди. Яқинроқ келганида томошабинлар унинг нафас олишини, қадам қўяётганида ернинг қимирлашини бемалол сезар эдилар. Муҳаммадмурод одати бўйича, дўпписини олиб, елпинар

эди. Гоҳо, чидамли қалин матодан тикилган калта яктагини елкасидан курагигача тушириб, қўлини белига қўйиб юрарди. Шунда ёш полвоннинг боши билан бўйинлари бир хилда экани яққол кўринарди. Елкаси билан билаклари туташган жойда мушаклари иккита ҳандалакдай кўтарилиб турарди. Қўл-оёғи, бўйни ва сержун кўкрагининг мушаклари ҳар бир ҳаракатидан ўйинга тушарди. Унинг юзидаги тер доналари кечқурунги қуёшнинг қизғиш шуъласида олмос зарраларига ўхшаб ярақларди.

Бошқа ҳариф чиқмади. Муҳаммадмурод скамейканинг рўпарасидаги алвон ёпилган стол олдига келиб тўхтади. Стол ёнида физкультура комитетининг раиси ва бошқа судьялар ўтирарди. Муҳаммадмурод эгилиб, уларга бир нима деди. Физкультура комитетининг раиси ҳам пичирлаб, елкасини қисди.

Аҳмадбек Салим муаллим билан қизғин суҳбатлашиб ўтирарди. Кутилмаганда кимдир қулоғи тагида: «Аҳмадбек ака!» — деб чақирди. Бу физкультура комитетининг раиси эди. У орқадан келиб, икковининг орасига бош суқиб турарди.

— Аҳмад ака, — такрорлади комитет раиси, — Муҳаммадмурод сизни «Энди ҳеч курашга тушмайдиларми?» — деб сўраяпти.

Аҳмадбек қулоғигача қизариб кетди. Муҳаммадмуроднинг пичирлаб гапиришидан мақсади шу экан. Муомаласига қараганда ақл-идрокли йигит кўринарди-ю, аммо... Хайр, ҳар кимнинг яхшилиги ҳам, ёмонлиги ҳам ўзидан, дейдилар. Унинг майдонга чиқишдан бошқа иложи йўқ эди.

Аммо Салим муаллим уни елкасидан босиб, туришга қўймади ва комитет раисига қараб:

— Тўрт йил тўляпти, Аҳмад курашга тушгани йўқ. Ўзинг яхши биласанку, яна сўрайсанми? Тавба, мабодо, ўзинг шу бугун осмондан тушганинг йўқми?

Комитет раиси «кечирасиз-кечирасиз», деб яна бир нималарни гўлдиради-да, келган жойига қайтиб кетди. Кўп ўтмай у кураш тамом бўлганинч эълон қилди, ҳамма тарқалди.

Аҳмаднинг эсида аниқ турипти. Ўшанда Муҳаммадмурод бир тўда йигитлар қуршовида олдидан ўтиб кетди-ю, атайлаб унга назар ташламади. Унга қўл

соати ва чопон мукофот берган эдилар. У атрофдагиларга баланд овоз билан:

— Ҳар сафар соат беришади. Соат сотадиган магазин очайми дейман!— деди.

Аҳмадбек йўлда хаёл суриб борарди, Салим муаллим дўстининг кўнглини очиш учун унга ҳазил-ҳузил қиларди.

— Мунча тажанглик қиласан? Неварали бўлдинг ҳалиям кўнглинг курашга тушишни қўмсайдими? Ке, бўлмаса, мен билан курашга туш.

— Сен билан?

— Ҳа, нима? Ёшликда ҳар куни курашга тушганимиз эсингдан чиқдими? Назаримда бир-икки марта сени йиқитган эдим шекилли.

Аҳмадбек беихтиёр кулиб юборди ва ҳазил қилиб жавоб берди:

— Тўғри, болаликда кураш тушардик. Лекин сен ҳозир жамоа раиссан, яъни қишлоғимизда Совет ҳукуматисан. Мен ҳукумат билан куч синашганларнинг оқибати нима бўлганини кўп кўрганман...

4

Шўрва аллақачон ичилган эди. Ёш созандалар қўшиқ айтишарди. Ҳазилкаш одамлар бир-бирларига аския айтишиб, хушчақчақлик қилишарди.

Айвонда ўтирганлар кўпроқ ўз хотираларидан гаплашарди. Ёшлар даврасида эса суҳбат мавзуси ҳар минутда ўзгарарди. Улар ичида Муҳаммадмуроднинг йўғон овози ажралиб турарди.

— Ажойиб йигит,— Муҳаммадмурод томонга ишора қилиб деди Салим муаллим.— Сен билан, албатта, курашга тушмоқчи.

— Ҳа,— деди Аҳмадбек.

— Юриш-туриши менга ёқмайди. Эртага у билан, албатта, гаплашаман.

— Нима дейсан?

— Узим биламан.

Аҳмадбек дўстининг айтмоқчи бўлган гапини сезиб қолди. Нима бўлганда ҳам Аҳмадбек умр бўйи деҳқон эди. Аксарият, деҳқоннинг кўнгли содда бўлади. Орадан шунча вақт ўтди-ю, дўсти унинг тўғрисида қандай фикрда эканини энди тушунди. Ҳа, у: «Аҳмад

полвоннинг энди фақат номи қолди», деб ўйларди. Шунинг учун у ўтган йили район марказида, Октябрь байрами арафасида комитет раисига ўзи жавоб берган ва Аҳмадбекни майдонга тушишга қўймаган эди. Шунинг учун у Муҳаммадмурод билан гаплашиб, бундан буён Аҳмадбекка тирғилма, деб тушунтириб қўймоқчи. Яхшики, Аҳмадбек бугун пешинда тор кўчада бўлган воқеани айтмаган экан, бўлмаса Салим дарҳол Муҳаммадмуродни бир чеккага, ҳатто қишлоқ Совети идорасига чақириб, танобини тортиб қўярди. Шундай қилса, анча шармандалик бўларди-да.

— Салим,— дўстига мурожаат қилди Аҳмад ака паст овозда, ёнидаги одамлар эшитиб қолмаслиги учун.— Сенга бир гап айтмоқчиман.

— Қулоғим сенда.

— Менинг қайнимни биласанми? Ҳа, қассобни. Шу йигитнинг бир хосияти бор: қўйми, молми ё бузоқми сўймоқчи бўлсанг, аввал унга бир кўрсат. Қўй бўлса, бўйни думбасининг жунидан ушлаб, даст кўтариб, ерга қўяди-ю, сўнг баданини ушлаб кўради. Сигир ё бузоқ бўлса, тўшини, биқинининг остини тортиб кўради, бирон жойидан ушлаб, сал итаради. Кейин: «Молингиз шунча гўшт, шунча ёғ қилади», деб айтади. Мол сўйилганидан кейин ҳафсала қилиб, ёғу гўштини тортиб кўрсанг, бир кило ортиқ ҳам чиқмайди, кам ҳам.

— Бунақа одамни мен ҳам биламан. Нарзи тегирмончи ҳам қопни кўтариб кўради-ю, қанча юк борлигини дарров айтиб беради.

— Баракалла!

— Хўш, сен нима демоқчисан?

— Мен курашга тушиб юрган пайтимда ҳарифмининг қанчалик куч-қуввати борлигини бир кўришда сезардим.

— Ҳозир-чи?

Аҳмадбек бир дам жим турди-ю, жавоб берди:

— Ҳозир ҳам.

— Бўлмаса нега унинг адабини бериб қўймайсан?— Салим муаллим яна йигитлар ўтирган супага ишора қилди.

— Бахил экан. Шу чоққача айтишга тилим бормасди. Бахил, ҳали йигирмага боргани йўқ, аммо ба-

хил! Учрашиб қолганимизда, башарасида ўйнаб турган кек, нафратни кўраману кўнглим қора бўлади.

— Ажойиб одамсан-да, Аҳмад.

— Демоқчиманки, мену сенга ўхшаган ёши бир жойга бориб қолган киши вақт ўтиши билан бирон нарсанинг таъсирига... нима десам... бемаъни муҳитга тушиб қолиб, бахиллик иллатига учраса, қўл силтаб қўя қоласан. Аммо йигирма ёшли болани кўрсанг-чи, нима қиласан? Ахир бу инсофсизлик-ку! Кейинги кунларда рўбарў келса, кўзларига зеҳн соламан. Ишонсанг агар, одамлар чаросга, наргисга, яна аллақанча гўзал нарсаларга ўхшатадиган қора кўзлар менинг назаримда ари ёки чаённинг ништарига ўхшайди.

— Рост, кўзлари қандайдир жуда бежо...—Салим мувофиқ сўз тополмасдан бир лаҳза чайналиб қолди ва ниҳоят деди:

— Ўтакангни ёради. Лекин сен ҳам ғалатисан-да! Ахир одамлар ҳар хил бўлади-ку! Нима, сенингча, ҳамма Наврўз полвондай танти, инсофли бўлиши керакми?..

— Билмадим. Кўнглимдаги бор гапни сенга айтиб тушунтиролмайман.

Палов олиб келишди. Аҳмадбек пичоғини ғилофидан чиқариб, гўштни тўғрашга киришди. Шу пайт тўй эгасининг катта ўғли битта چاپати кўтариб келди. چاپати устида сергўшт илик бор эди.

— Аҳмадбек тоғамга,— деди бола, у бунақа хизматни биринчи марта бажараётган бўлса керак, бир оз уялди.

— Ким берди?— сўради Салим муаллим унинг қўлидан چاپати билан суякни олаётиб.

— Муҳаммадмурод ака,— деди бола ва дарҳол айвондан пастга тушиб кетди.

Дўстлар бир-бирига маъноли қараб қўйишди.

5

Шом еган ой тоғдан юқорига кўтарилиб, дашт, далаларни нурда чўмилтираётган эди. Хирмон атрофида сочилиб ётган сомон, хаслар унинг шуъласида сайқал берилган қаҳраболардек ялтирарди. Чигирткалар ҳазин чирилларди, уларнинг кўнгилга тегувчи бир хилдаги чир-чири қишлоқ четидаги тўйхонадан

келаётган доира, рубоб садоларига қўшилиб, Аҳмадбекнинг қулоғига нохуш эшитиларди.

Қоровул чол ғалла янчадиган машина ёнидаги сим каравотда тинчгина ухларди. Аҳмадбек икки ҳафтадан буён кундузи шу ерда ишларди. Баъзи вақтларда ишдан кейин ҳам йўли шу томонга тушгудай бўлса, хирмонга келиб, мўйсафид билан бир-икки соат чақчақлашиб, чой ичиб кетарди.

У мўйсафиднинг ухлаётганини кўриб, кундузи атрофдаги деҳқонлар келиб қалин соясида роҳат қилиб дам оладиган катта чинор тагига ўтирди. У бир оз шу ерда — осмони кенг, очиқ далада ўтириб, юрагидаги губорни чиқармоқчи эди. Хирмоннинг қандайдир хосияти бўлса керак, деҳқоннинг юраги ғам-аламга тўлиб-тошса ҳам бу жойда бирон соат ўтирар-ўтирмас ҳаммасини унутади, кўнгли ёзилади.

Лекин бугун оғир ўй-хаёллар нега Аҳмадбекнинг миясидан кетмаяпти? Муҳаммадмуроднинг бемаъни қўл сиқиб кўришиши, совуқ нигоҳи ва тўйхонада ғараз ва юзсизлик билан кўпчилик олдида иликли суяк юбориши шунча қилса ҳам кўз олдидан нари кетмасди.

Ёшлик ғурури, полвонлик ва шуҳрат завқи бу боланинг бошини айлантириб қўйибди, деб кўнглидан ўтказди Аҳмад ака. Салим рост айтади, ҳар кимнинг ўзига яраша феъл-атвори бор, ҳар ким ёшлигини кўнглига қараб ўтказади.

Ёшлик давридаги баъзи лавҳалар Аҳмадбекнинг кўз ўнгида гавдаланди. Наврўз полвон билан суҳбагини эслади.

Уша пайтда Наврўз полвон ўз диёрида анча машҳур бўлиб, унинг номини Дарвоздаги барча ёшу қари биларди. Аҳмадбек ўшанда ҳали ёш полвон эди-ю, лекин кетма-кет эришаётган ғалабаларининг овозаси қўшни музофотлардаги полвонларнинг қулоғига ҳам етган эди. Тўғри, янги чиққан полвоннинг номи аввал машҳур паҳлавонларнинг қулоғига етади, сўнг унинг мухлисларига, деган нақл бор халқ орасида. Аҳмадбекнинг тезда шуҳрат қозонишининг сабаби бор, албатта. Уша вақтда Помирнинг катта йўли қурилиши авжида эди. У дастлабки ғаллабани қурувчилар йиғилишида қўлга киритди.

Йўлда бўлган воқеанинг тезда тарқалиши табиий,

айниқса, катта Помир йўлида. Бу қурилишда Тожикистоннинг ҳамма жойидан минглаб одамлар келиб ишларди, кураш йўл қурувчиларнинг кўнглини пойтахтдан келган артистлар концертидай хурсанд қиларди.

Бир куни туш пайтида Аҳмадбек тўсатдан оқсаб қолган отини етаклаб, Деҳаи Боло қишлоғига мол докторининг олдига бораётган эди. От юришга қийналаётган бўлса ҳам у нисбатан кенг ва текис йўлни қўйиб, Ванжоб соҳилидаги сўқмоқни танлади. У иллатчи борича одамларга дуч келмасликни истарди. Чунки йўлда учраган танишлари Аҳмадбекдан жийрон қачон ва нима сабабдан чўлоқ бўлганини суриштиради. Ё фалон ердан фалон гиёҳни топиб, келичада янчиб, отнинг оёғига боғланг, ёки фалон булоқ сувида жайронни узоқроқ тутиб туриш керак ва шунга ўхшаган гапларни қилишади...

Аҳмадбек кета туриб, сўқмоқ муюлишларидан бирида тўхтаб қолди. От тумшуғини орқадан унинг елкасига тегизди-да, иссиқ нафаси билан бўйинини қитиқлаб, гўё нимага тўсатдан тўхтаб қолдик, деб сўрамоқчи бўлди. Аммо хўжайинидан жавоб ололмади, ўзи ҳеч нарсага тушунмай сўқмоқ четидаги ўтларни чимдий бошлади.

Олдинда, тахминан ўттиз қадамча нарида, булоқ бўйидаги ёнғоқ тагида бир одам белбоғини ерга ёзиб, номоз ўқирди. У ёлғизоёқ йўлга тикилиб, муроқибага кетганди. Удум бўйича унинг олдидан ўтиш мумкин эмасди. Аҳмад отнинг тизгинини бир бутага боғлади-да, кутиб, тош устига ўтирди.

Бир оздан сўнг булоқ томондан товуш эшитилди: — Ҳой иним, буёққа кел.

Нотаниш эркак белбоғини кўкат устига ёзиб, унга сафар халтасидан ёғли кулча, ўрик, тухум олиб қўйди, кейин новча, барваста қоматини ростлади. Аҳмадбек унинг полвон эканини дарров сезди.

Ҳол-аҳвол сўрашишди.

— Шу қишлоқданмисан? — нотаниш одам Аҳмадбек келган томонни кўрсатиб сўради.

— Ҳа.

— Олдимда бир оз ўтирсанг яхши бўларди, иним. Ёлғиз томоғимдан нон ўтмайди.

Нотаниш киши жилмайиб очиқ чеҳра билан ку-

либ гапирди. Аҳмадбек вақти тигиз бўлса-да, унинг таклифини рад этолмади.

Икковлари «дастурхон»га ўтириб, ширин ёғли кулчани шундоқ олдиларидан оқиб, сўқмоқни кесиб ўтиб, Ванжобга қуйилаётган булоқ сувига ботириб ея бошладилар.

Аҳмадбек отни ёнғоқ танасига боғлаган эди, жийрон жароҳатланган оёғини хиёл ерга тегизиб, бутун оғирлигини бошқа уч оёғига солганича, аҳён-аҳёнда сабрсизлик билан пишқирар, боштини силки-тар ва эгасига қараб-қараб қўяр эди.

Нотаниш киши Аҳмадбекдан колхоз раисининг исмини сўради. У жавоб берди. Сўнг қишлоқдаги уч-тўртта мўсафиднинг соғлигини сўради. Аҳмадбек билганича жавоб қайтарди.

— Бир неча йил олдин қишлоқларингда меҳмон бўлганман,— деди нотаниш киши,— қишлоқнинг об-ҳавоси яхши, халқи ҳам хушфеъл, одамдўст. — Яна битта кулчани сувга ҳўллаб, еди-ю, сўради: — Аҳмадбекни танийсанми?

— Қайси Аҳмадбекни? — деб сўради-ю, бирдан ҳаяжонланиб, нафаси тиқилиб қолди.

— Қишлоқларингда нечта Аҳмадбек бор?

— Катта ёшдагилардан битта,— деди у ва ўз хатосини сезиб, қизариб кетди. Хайриятки, бу пайт нотаниш киши халтасининг оғзини очиб, нимадир изларди, унга қарамасди.

— Мен ана шу Аҳмадбекни айтяпман. Полвонни.

— Яхши, соғ-саломат юрибди.

— Айтишларича, анча зўр, эпчил эмиш...

— Ҳа, зўр, лекин ҳали ёш,— деди Аҳмадбек нима дейишини билмай. У ўзи тўғрисида худди бошқа одам ҳақида гапирётгандек гапиргани учун хижолат чекаётганди...

— Эҳ, полвонлик — ёшликдан-да!

— Билмадим.

— Сен ҳам полвонсан, иним, жуссангдан маълум. Исминг нима?

Суҳбат беихтиёр бошқача тус олганидан Аҳмадбек ёлғон гапирган эди. Ёлғон гапирмаган бўлса-да, тўғри гапни ҳам айтолмасди. Агар энди номини айтса, нотаниш киши ундан ранжийди. Агар бошқа номни айтса, ёлғончилик ботқоғига баттар ботиб кетади.

— Мен ҳам баъзида кураш тушаман, — деди Аҳмадбек ва ишқилиб исмимни яна сўраб қолмасин-да, деб ичидан илтижо қиларди.

— Аҳмад полвон билан майдонга тушганми-сан?

— Ҳа, бир-икки марта.

— Йиқитдингми?

— Икковимиз баробар.

— Ростданми? — таажжубланиб хитоб қилди у ва сакраб жойидан турди.

Аҳмад ҳам турди. Нотаниш киши унинг афт-башарасига тикилди, кейин бошидан-оёғигача ва оёғидан-бошигача синчиклаб кўз югуртирди-да, яна очиқ чеҳра билан кулиб деди:

— Кел, иним, икковимиз бир курашга тушамиз.

— Ие, қандай бўларкин?.. — чайналиб эътироз билдирди Аҳмадбек ва оти томон қараб қўйди.

— Ҳечқиси йўқ, кўп вақт кетмайди, — мийиғида кулиб деди нотаниш киши. У, эҳтимол, ҳеч ким қилмаган ва ҳеч ким эшитмаган ишни ўйлаб топиб, бегона жойда, нотаниш бир йўловчини курашга таклиф қилаётгани учун ўз-ўзидан кулаётгандир.

— Шу ерда... Қандай бўларкин?..

— Бўлаверади, бекорчиликда эрмак, деганларидай, буям бир гап-да, — деди у ва чўнқайиб, шоша-пиша дастурхонга фотиҳа ўқиди.

Аҳмадбек ҳам дарров чўнқайиб, қўлини юзига тортди.

— Сенинг белбоғинг йўқ экан, — деди у ва дастурхон қилиб ёзган рўмолидаги нон ушоқларини булоқ сувига қоқиб, уни тахлади-да, белига боғлади, кейин бир чеккада ўроғлиқ турган чопон ичидан сариқ шойи қийиғини олиб, чаққонлик билан бураб Аҳмадбекнинг қўлига берди.

— Ма, боғла.

Аҳмадбек таажжубланиб, нотаниш эркакка қараб турарди.

— Ие, ғалати йигит экансан-ку, — деди у ва яқин келиб, қийиғни Аҳмадбекнинг белидан ўтказди. У рўмол учларини боғламоқчи бўлган эди, Аҳмадбек, хайр, майли, ҳозир ўзим...» деб рўмолни боғлади.

Суҳбат ва номаълум кишининг кулиб турган чеҳраси аввал бошданоқ Аҳмадбекда яхши таассурот қолдирган эди. Уч-тўрт оғиз яхши гап ва ҳазили билан дарров ўзига ром қилиб оладиган бундай одамни у ҳеч учратмаган эди.

Улар курашга тушишди. Аҳмадбек ҳарифи майдонларда куч синашган кишиларидан анча бақувват эканини дарров пайқади. Нотаниш киши ҳам бу бола-нинг оддийгина кўриниши кишини чалғитишини сизди шекилли. Аҳмадбек ҳали ҳунарини кўрсатмай полвоннинг усулларига жавобан ўзини ҳимоя қилаётган бўлса ҳам нотаниш киши унинг бошдан-оёқ чандир эканини билди.

—Сабр қил, —деди нотаниш киши. Аҳмадбек унинг белини қўйворганидан сўнг, у гапини давом эттирди:

—Кел, этикларимизни ечиб, юқорироққа чиқамиз. Булоқ устида текис жой бор экан.

Уларнинг кураши янги майдончада чорак соат ҳам давом этмади. Бу одамнинг феъл-атвори Аҳмадбекка маъқул келдими ё унинг жиғига тегишни истамадими, ёки ярим йўлдаги хилват ерда кутилмаган бу мусобақадан ҳали ўзига келмаганмиди, ҳар қалай, бор куч-қуввати, маҳоратини сарфламасди. У, аслида бу нотаниш одамнинг сўзи ерда қолмасин, деб шу ажойиб майдонга чиқди ва анча пихини ёрган полвоннинг ҳийла-найрангидан ғафлатда қолмасликка, йиқилмасликка ҳаракат қиларди. Аммо курашнинг чўзилиши жонига теккан нотаниш киши Аҳмадбекнинг белидан қаттиқ олдинга тортиб, сёғидан олиш мақсадида, чап оёғи билан унинг ўнг тиззасига қаттиқ урган эди, Аҳмадбекнинг жаҳли чиқди.

Агар шу пайт унинг қомати тик бўлганида эди, шубҳасиз, орқасига гумбурлаб қулаб тушарди. Хайриятки, у сал олдинга энгашган бўлиб, ҳарифи зарбасидан ўнг томонга бир тебранди-ю, дарҳол ўзини ўнглаб олди. Сўнг жаҳл билан бир пишқириб, яна қандайдир овоз чиқариб, ҳарифининг белбоғини муштумига қаттиқроқ ўради ва уни азод осмонга кўтарди... ногоҳ кўзи нотаниш одамнинг юзига тушди-ю, уни қайтиб ерга қўйди.

Нотаниш кишининг чеҳрасида табассум ва тааж-жуб ифодаси кезарди...

Аҳмад кечкурун мол докторининг олдидан қайтиб келганида, ҳовлида кўпгина одам ўтирган эди. Раҳматли дадаси ҳамқишлоқларини меҳмон қилаётган экан. Кимдир дарров отнинг жоловини унинг қўлидан олиб, бостирмага, охури ёнига боғлади.

Унинг қўлига ялтираб турган қизил оғир танга беришди.

— Бу нима? — сўради у ҳайратланиб.

— Тилла. Наврўз полвон сенга бериб кетди.

Дадаси ва меҳмонлар бир-бирларининг сўзларини бўлиб, шоша-пиша гапиришарди. Уларнинг узук-юлуқ гапларидан Аҳмадбек ўша сўқмоқда уни кураш тушишга мажбур этган одам Наврўз полвон эканини билди.

У қишлоққа келиб, колхоз идораси олдидан Аҳмадбекнинг ҳовлисига одам юборипти. Юборган одами қайтиб келиб: «Аҳмадбек чўлоқ отини етаклаб, Деҳай Болога, мол доктори олдига кетган экан», депти. Шундан кейин Наврўз полвон унинг дадасининг олдига келиб, унга шу тангани бериб: «Ўғлингизни йўлда кўрдим, дуо қилинг, яхши полвон бўлади», дебди.

...Бир йилдан кейин Наврўз полвон ҳамма қатори урушга кетди. Аммо дастлабки ойда, баъзиларнинг айтишича, биринчи ҳафтада ҳалок бўлган. Ундан эсдалик қолган тилла танга, бу яқин-атрофдаги заргарларнинг айтишича, тоза Кашмир тилласи экан, унинг бир томонига зарб этилган ғалати ёзув ҳам қадимий Кашмир ёзуви экан.

Аҳмадбекнинг хотини эри фронтга кетганидан сўнг бу тиллани яхши одамдан ёдгорлик, деб тахминан икки йил сақлади, аммо қишлоқ ўқитувчилари билан комсомоллари фронтга ёрдам, деб колхозчиларнинг уйдан жун, тери ва ҳар хил кийимликлар йиғиб юрганларида, «эрим соғ-саломат келса, мен учун минг тилла», деб тангани ўқитувчиларга бериб юборди.

Аҳмадбек Наврўз полвон билан курашга тушганини ўша кунни ҳам, ундан кейин ҳам ҳеч кимга гапирмади. Аксинча ўша воқеа ёдига тушса, нега ёш болага ўхшаб, ўзимдан катта, машҳур полвондан исмиمنى яширдим-а? — деб хижолат тортиб қизарарди. Кураш

қиссасини Наврӯз полвоннинг ўзи гапириб берганди. У бу воқеани бир неча жойда айтиб, охирида қўшиб қўярди: «Ҳеч қайсимиз йиқитганимиз йўқ. Аммо мен Аҳмад полвонни ғолиб деб биламан. Худо шоҳид, у мени меҳмон ва мусофир сифатида ҳурмат қилди...»

Кейин одамлар бу қиссага қўшиб-чатиб, ўзларича ҳикоя қилардилар. Ҳикоя оғиздан-оғизга ўтиб, қадимий бир дostonга ўхшаб кетган эди.

7

Шабада кучайиб, хирмонга ялпиз ҳиди ва Ванжобнинг шовуллашини олиб келарди. Тўйхонадан энди фақат битта ҳофизнинг овози эшитиларди. Бошқа машшоқлар уйларига кетишган бўлса керак. Тўй бошланишида бир-икки марта навбат теккан бу ашулачи энди ўзини хон, кўланкасини майдон биллиб, жони борича ҳунарини кўрсатаётган бўлса ажаб эмас.

Садага суяниб ўтирган Аҳмад полвон оёқ шарпасини эшитиб, олдинга қаради. Қишлоқ томондан кимдир келарди. У ариқ ёқалаб келаркан, хипчин билан ўтларни «ширт-ширт» уриб, учириб юборарди. Ой тоғ устидан анча юқори кўтарилиб, нурлари равшанлашган бўлса ҳам келаётган кишини таниш қийин эди.

Аҳмадбек унинг қадам ташлашига зеҳн солиб, юраги «шиғ» этиб кетди. Ҳа, бу Муҳаммадмурод эди.

Ҳозир, шу фурсат, шу жой жуда қулай, ўзи ҳам, шубҳасиз, мени излаб келяпти,— деб кўнглидан ўтказди Аҳмадбек,— энди нима қилдим? Наҳотки, кураш тушишга тўғри келса? Садқайи кураш кетсин, бу кўнгли қорага? Бўлмаса, нима қилсин?

Муҳаммадмурод бирпас сада соясига тикилиб туриб, Аҳмадбекнинг қорасини кўрди, уни таниб, деди:

—Аҳмадбек ака, шу ердасиз?

Полвон ҳеч нима демади. У хаёлга чўмган эди. Афтидан, унга ҳали ҳам Аҳмад полвон эканини кўрсатиб, кўнглини тинчитиб қўйиши лозим. Лекин кураш тушмаслиги керак. Наҳотки бошқа иложи йўқ?

—Энди биз сизнинг оёғингиз остидаги тупроқмиз. Лекин кундузи районда ёки шу ерда майдонга чиқмадингизми, демак, бирон хилват жойда тушарсиз, деб ўйладим, шундай эмасми, Аҳмад ака? Лекин кечирасиз. Мен оёғингиз остидаги тупроқман, кечирасиз...

Муҳаммадмурод белбоғини ечиб, қайтадан маҳкам

боғлаб олди. Тасодифан Аҳмадбекнинг миясига ни-
мага шу олдинроқ эсимга келмади-я, деган фикр кел-
ди. Бундан йигирма-йигирма беш йил олдин «мен
билан кураш тушасан», деб жон-қолига қўймаган бит-
та-яримта шилқим полвончалардан шу йўл билан қу-
тулиб қоларди.

—Хўп, хўп, — деди Аҳмадбек, — гапни чўзишнинг
ҳожати йўқ. Мақсадингни анчадан бери билиб юриб-
ман...

— Лекин кечирасиз, ака,— Муҳаммадмурод унинг
сўзини бўлиб, алжий бошлаган эди, Аҳмадбек шартта
шундай деди:

—Қулоқ сол. Сен билан кураш тушаман. Орқамдан
излаб келган бўлсанг, шу ерда, ҳозир тушаман. Аммо
битта шартим бор.

—Мингта шартингиз бўлса ҳам бош устига, жоним
билан.

—Ҳозир биттасини бажаргин.

— Бош устига, дедим-ку! Айтинг, ака, айтинг,
жонидан.

—Мени ўрнимдан турғизиб қўй.

—Сизними? Жойингизданми? Ҳозир-да!

Муҳаммадмурод бир қадам олдинга юрди. Аҳмад-
бек ўнг қўлини узатди. У иккала оёғини дўнгликка
тираб, садага суяниб ўтирарди. «Ё пирим, шарманда
қилма» деб назарида оғир дақиқаларда ҳамиша
мададкор бўлган қандайдир сирли кучга илтижо
қилди у.

Муҳаммадмурод унинг қўлидан тортди, аммо жо-
йидан қимирлата олмади.

—Турмаяпсиз-ку!— таажжубланиб деди Муҳам-
мадмурод.

— Айтдим-ку, турғиз, деб.

— Ҳа-а,— деди ҳарифининг мақсадини энди ту-
шунгандай.— Икки қўллаб мумкинми?

— Ихтиёринг.

Муҳаммадмурод бир қўли билан кафтидан ва ик-
кинчиси билан Аҳмадбекнинг билагидан ушлаб, оёғини
ерга қаттиқ тираб бор кучи билан тортди. Назарида
Аҳмадбекнинг ўнг кифти салгина қимирлади, холос.
Бошқа жойи лоақал қилт ҳам этмади.

Аммо бу Аҳмадбекнинг ўзи учун ҳам осон имтиҳон
эмасди. Муҳаммадмурод иккинчи марта кучанаётга-

нида, назарида қорайиб турган сада бир томонга қийшайгандай бўлди-ю, кўз олдида минглаб қизил, қора ҳалқачалар пайдо бўлиб, рақсга тушди.

Муҳаммадмурод иккинчи марта ҳам бирон натижага эришолмай бирдан ғазабланиб бақирди:

— Бу фирром, бузуқи ўйин! Сен тур, мен ўтираман, қимирлата олсанг қойил қоламан.

Аҳмадбек заҳарханда қилиб жойидан турди. Қоровул Муҳаммадмуроднинг ғалвасидан уйғониб: «Бу ерда ким бор? Ким бу?» — деб ҳассасини дўқиллатиб келди.

— Назар ака, бу мен, Аҳмадман, — мўйсафиднинг кўнглини тинчитди полвон ва энгашиб, Муҳаммадмуродга деди:

— Оёғингни анави дўнгликка тира.

Муҳаммадмурод яхши жойлашиб олди. Бир-икки йўталиб қўйди, томоғини қириб, қўлини Аҳмадбекка узатди. Аҳмадбек унинг қишлоқ кўчасидаги бугунги бемаъни қилиғини эслади-ю, қўлини маҳкам сиқди, атайлаб секин-аста, озгина-озгина олдинга тортиб, уни ердан ва сада танасидан ажратиб, сёғига турғизди.

— Аҳмад, бу ким яна? Бу ерда нима қиляпсизлар? — деди уларнинг олдига етиб келган қоровул.

Муҳаммадмурод мутлақо ҳушёр тортган эди.

— Яна бир марта, ака, илтимос, — деди у. Унинг анча мулойимлашиб қолган гап оҳангидан илтимос қилаётгани сезилиб турарди.

Аҳмадбек иккинчи марта гўё сомон солинган қопни оғзидан ушлаб, бир томонга итқитгандай ёш полвонни шартта тортди-ю, олдидан дикиллатиб ўтказиб, нариги томонга итариб юборди.

Муҳаммадмурод икки-уч қадам нарига бориб тўхтади. У бутунлай ўзгарган эди. У беҳуда чираниб юрганидан ғазаби қайнаб, пишиллаб нафас олар, тишларини гичирлатар эди. Агар кундузи бўлганида унинг қон тўлган кўзлари кек, адоватдан ёниб турганини бемалол кўриш мумкин эди. Муҳаммадмурод сада соясидан чиққанидан кейин кекса қоровул уни дарров танидида, фиғони чиқиб, койиди:

— Илоё, бўйнинг узилсин, ношукур банда. Сен, худо беҳабар, бошқа одам топилмадимики, Аҳмадбекнинг ёқасидан олибсан? Ҳе, отаннинг гўрига, муттаҳам...

Шу пайт шундай воқеа юз бердики, мўйсафиднинг капалаги учиб, гапи оғзида қолди.

— Йўқ!!— бор кучи билан бақирди Муҳаммадмурод.

У шунчалик қаттиқ бақирдики, овози чексиз саҳродаги барча товушларни босиб, Ванжоб ирмоқларининг нариги соҳили, Тегакўҳ тоғ этакларигача бориб етди, қайта-қайта акс садо бериб, тоғу дараларда янгради.— Йўқ!!!— яна бақирди ёш полвон.— Сен мен билан ҳалол кураш тушасан!

У шундай деди-ю, бир сакраб Аҳмадбекнинг олдига келди ва унинг белбоғига чанг солди. Аммо у иккинчи қўлини полвоннинг белбоғидан ўтказгунча бўлмади Аҳмадбек чаққонлик билан чап бериб, Муҳаммадмуроднинг белидан ушлади ва оғир, охирги вазни даст кўтармоқчи бўлган кучли штангачидай бир тиззаси билан сал энкайди-ю, ёш полвоннинг ҳайбатли гавдасини бошидан юқорига кўтарди. Кўтарди-ю, ёш полвоннинг улкан гавдасини боши устида чириллатиб айлантира бошлади.

Аҳмадбек уни айлантираркан, секин-аста хирмонга яқинлашди. Муҳаммадмуроднинг узун қўл-оёқлари худди отаси ўйнатаётган болаларникидай ҳавода силкинарди.

Кекса қоровул бу манзарани кўриб, ҳайратдан оғзи очилиб қолди. У ҳассасини бир неча марта оқ соқолигача кўтариб, нимадир демоқчи бўлди. Аммо айтолмади, сўнг ҳассасини оёғи остига дўқиллатиб урди-да, бақириб деди:

— Аҳмад, илоё бошинг дард кўрмасин. Бу бетамизнинг жазоси шу.

Аҳмадбек яқинроқдаги сомон уюми олдига бориб, Муҳаммадмуродни унинг ўртасига отиб юборди.

Кейин сада тагига қайтди-ю, худди бир нима қидираётгандай, ҳайратланиб атрофга қаради. Назарида, шу атрофда бир неча киши баробар қаттиқ ҳуштак чалаётганга ўхшади. У жойида туриб, қулоғини маҳкам беркитди, шундан сўнг атрофда эмас, миясида нимадир ғувиллаётганини ҳис қилди. У бундан йигирма тўрт йил олдин урушда тупроқ остида қолганида мияси мана шунақа ғувиллаган эди.

У зўриққанымдан ўзимни-ўзим яна шу балога гирифтор қилдимми, деб қаттиқ қўрқди. Аммо, хайрият,

юрагининг гуп-гуп уриши секин-аста босилиши билан миясидаги ҳуштак садолари — ғувиллаши ҳам бутунлай тиниб қолди.

— Ма, совуқ чой, ичиб ол!

Мўйсафид қора чойдишни унга узатди. Аҳмадбек чойдиш оғзидан бир-икки қултум чой ичиб, сомон уюми томонга қаради.

— У қаерга кетди?

— Илашган сомонларни итдай қоқиб, пастга қараб кетди. У менга неварга жиян бўлади. Ўзинг биласан, Аҳмад, лекин мен сендан миннатдорман. Бопладинг. Такасалтанг!— У соҳил томонга қараб уни койиди, кейин ҳассасини дўққилатиб узоқлашди.

Энди аҳён-аҳёнда битта-яримта чигиртка гўё истамаётгандек ҳафсаласизлик билан чирилларди. Тўйхона томондан ҳам овоз эшитилмасди. Ялпиз, янчилган буғдой, сомон ҳидлари Аҳмадбекнинг димоғига хуш ёқарди.

У мўйсафид билан хайрлашмоқчи бўлиб, хирмон атрофини айланиб, ғалла янчадиган машина орқасига ўтди. Аммо мўйсафид кўринмади. Кўнглида: «Хайр, эрталаб яна кўраман-ку!»— деб ариқ ёқалаб қишлоққа жўнади. У хаёл суриб, тахминан юз қадамча юрди-ю, тўсатдан орқасига қайтди ва хирмон ёнидан ўтиб, пастга, дарёнинг нишаб соҳилига қараб кетди.

Мўйсафид сўқмоқнинг ярмига етиб, бир дарахт тагида турган экан.

— Қани у?— сўради Аҳмадбек.

— Ҳу ана, соҳилга қара!

Муҳаммадмурод катта тош устида уларга орқасини ўгириб, бошини эгиб ўтирарди.

— Яна йиғлайди-я, такасалтанг, илоҳи бўйнинг узилсин,— деди мўйсафид.— Муттаҳам!

Муҳаммадмурод жойидан туриб, кўйлагини ечди, сўнг этигини торта бошлаган эди, Аҳмадбек мўйсафид билан хайрлашиб, қишлоққа йўл олди.

Ой тиккага келган эди. Охирги чигирткаларнинг товуши ҳам тинганди. Бағри кенг водида ойнинг сахий нури ва Ванжобнинг шовуллаши атрофга ҳукмронлик қиларди.

ДОВОН ИҶЛИДА

Дарё бўйида қиз қўшиқ куйларди. Унинг майин, ёқимли овози қишлоқлар устида янграб, тик жарликлардан кўтарилар ва паст-баланд чирмашиб кетган баҳайбат тоғ тизмалари узра заиф акс садо берар эди. Овоз тингандан кейин қўшиқни гўё дарё давом эттирарди: олға интилаётган сувнинг шалдираши, тўлқинларнинг чўлп-чўлпи худди шўх, содда нақорат сингари ҳар бир сатрга ҳамоҳанг бўларди. Табиатнинг мафтункор садолари тонгги сукунатда қўйилиб келаётган соф наводек янграрди.

Шаҳбоз чодиридан чиқди-ю, қўшиққа қулоқ солди. Кейин қизиқиб, дарё бўйига тушди-да, соҳилдан оқимга қарши юриб кетди. У овоз келган томонга қараб кетмоқда, аммо дарё шовуллаб, тонг насими эсар, бунинг устига кўп ўтмай, ашула тиниб, қўшиқчининг ўзи одатдагидай ғойиб бўлганди. Шаҳбоз сув лабида тўхтаб, унинг тўлқинланиб жимирлашини томоша қилди. Назарида қизнинг овози, тез таралаётган қўшиқнинг акс садоси ҳамон қишлоқлар, дарё узра жаранглаб, тик жарликларда янграётгандай эди. Ажойиб қўшиқ экан, деб ўйлади Шаҳбоз, жарангдор, шўх, худди тўполончи қизалоққа ўхшайди.

* * *

Бульдозерлар, скреперлар, автогрейдерларнинг моторлари бирданига гулдураб кетди. Баҳайбат ЗИЛлар, МАЗлар ва КРАЗлар гув-гув, ват-ват қилиб, мазгил-

ларидан карьерларга томон йўл олишди. Шағал ортилган самосваллар тор йўллардан худди чумоли сингарни ўрмалаб юқорига аста кўтарилар ва ичидагини шалдирашиб трассага тўкар эдилар. Скреперлар ва бульдозерлар шу ондаёқ ишга тушиб, уларни текислаб, ётқизар эдилар.

Асосий участкадан икки-уч километрча пастда моторли гилдирак молалар тайёр тўшамани — битумни молалаб санжоб қилишарди. Қуёш нурида ялтираётган юз пудли гилдирак молалар кетида узун, мойли лентага ўхшаб йўл чўзилиб кетганди.

Шаҳбоз фетр шляпасини кийиб, чодирни олдида турар ва бу тўс-тўполон ва ҳаракатларни кузатар эди.

— Тавба, худди тонгги қўшиқнинг давомига ўхшайди-я, — деб шивирлади у жилмайиб.

Самосваллар бир-бирлари орасида сақланиши лозим бўлган масофага қатъий амал қилиб, қаторлашиб тоғ ёнбағридан кўтарилиб боришарди. Улар юкларини ағдаришаётганда тўкилаётган шағалларнинг шовқинсурони маълум муддат бульдозерлар ва скреперларнинг тариллашини босиб кетар эди. Аммо кузовлар ўз ўринларига қайтиб тушишлари билан яна моторларнинг гувуллаши ҳаммаёқни тутиб кетарди.

— Тайёрмисан, Нажмон? — сўради Шаҳбоз чодирдан чиққан йигирма беш ёшлардаги йигитдан.

— Тайёрман.

Улар рўпараларидаги қурилиш манзарасига кўз югуртириб, бир лаҳза туришди.

— Хўш, дастлабки таассуротинг қалай?

— Сўз билан ифодалаб бўлмайди.

— Тушунаман. Шаҳарда уч йилдан бери кичик йўллар, йўлкалар қуриб юрган инженерга бу ердаги ишлар кўлами мўъжизадай туюлади.

— Аммо бу, чиндан ҳам мўъжиза, Шаҳбоз.

— Сен бўлсанг мени лақиллатиб кираси йўқ ишга олиб кетяпти, деб шубҳаланган эдинг... Ҳозир юқорига чиқиб, биринчи участкани кўрамиз. Шағал қатламини кўрасан, қанақалигини чамалайсан, кейин пастга тушамиз, бир битумни кўриб қўй-чи. Розимисан?

— Энди нима десанг, ҳаммасига розиман.

Улар карьерга тушмай, кўприкдан тўғри қурилаётган йўл участкасига ўтишди. Участкага яқинлашганлари сайин дарёнинг шовуллаши секин-аста тиниб,

техниканинг шовқин-сурони, қурувчиларнинг овозлари эса қаттиқроқ, аниқроқ эшитила бошлади.

Гарчи бугун бош инженер ўзи билан янги прораб ҳам олиб келармиш, деган гап тарқалган бўлса-да, Шаҳбознинг келганини ҳамма ҳам билмас эди. Аммо кеча эртарақ ётиб қолган кишилар унисини ҳам, бунисини ҳам кўришмаганди.

Йўл қурувчилар бригадаси Шаҳбозни олти йилдан бери билишарди: биргаликда тоғларни тешиб ўтишди, бир талай довонлар ва тепаликлар орқали анча-мунча қишлоққа йўл қуришди.

Шу боисдан ҳозир ҳамманинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлган инженер ўртоғи билан участкага келгач, атрофдан қувончли хитоблар эшитилди:

— Мана ниҳоят инженеримиз ҳам келибди, тасаддуғинг бўлай!

— Янги прораб келибдими дейман, энди иш юришиб кетаркан-да.

— Ие, хўжайин келибдилар-ку, салом, салом!

— Қаёқларда қолиб кетдинг, Шаҳбоз? Кўпдан бери қорангни кўрсатмай қўйдинг, биродар. Кўзимиз тешилиб кетди-ку!

— Янги прораб билан таништириб қўйсанг бўларди!

— Товуқлар қўндоққа чиқиши билан уйқуга тушмаганингда эди, кечаёқ таништириб қўярдим. Исми шарифи Нажмон.

Салом-аликлардан кейин Шаҳбоз билан Нажмон йўл четига чиқиб, самосвалларнинг шағал тўкишини, скреперлар билан бульдозерлар эса шағалларни ётқизиб, текислаб, санжоб қилишларини кузата бошлашди.

— Тўкилаётган шағалнинг қалинлиги чакки эмас-а.

— Айни муддао, Шаҳбоз.

— Барибир, шағал қалинлиги ўн сантиметр бўлиши учун кўздан қочирмай қараб туриш керак-да.

— Турган гап.

Унинг ёнида самосвал тўхтаб, шалдиратиб юкини ағдарди ва кузовини туширмай нари кетди.

— Барака топ, биродар!— деди Шаҳбоз у билан сўрашмоқчи бўлиб кабинадан сакраб тушган шофёрга.— Бу йигит билан, Нажмон, институтни битириб, ишга тушган кунимдан бошлаб бирга ишлайман. Ума-

рали ҳозир бизда илғор, республикада хизмат кўрсатган қурувчи...

— Бу киши янги прорабми? Жуда соз. Биз ҳали Шаҳбозни хафа қилганимиз йўқ, сени ҳам, оғайни, ранжитмаймиз, омон бўл! Хайр, Шаҳбоз! Яна бир-икки кун бу ерда бўлсанг керак-а!

— Ҳа, Умарали,— ваъда берди Шаҳбоз.— Бўламан.

Шофёр югуриб кабинага ўтирди, кузовини туширди-да, бошқа машинага жой бўшатганича жўнаб кетди.

— Энди, Нажмон, ҳу анави тепаликка чиқамиз, ўша ердан бутун қурилиш кафтдек кўринади, йўлнинг битган қисмини ҳам, чаласини ҳам кўрасан. Ҳозир асфальт ётқизувчиларнинг олдига бориб, экскурсиямизни тугатамиз.

Шаҳбоз билан Нажмон йўлчилар олдидан ўтиб, тепалик устига чиқишди ва бошқа қарама-қарши томонга тушишди. Моторларнинг гуруллаши анча пасайди.

— Манави ерда, Нажмон, олти йил бурун сел йўли ювиб, қишлоқнинг ярмини кўтариб кетди. Ҳу ана, кўряпсанми, юқориқоқда, эски йўл изи кўриниб турибди. Ҳаш-паш дегунча қишлоқнинг ярмидан ном-нишон қолмади — дарёга оқиб кетди... Яхшиямки, тошқин кундуз кун бўлди-ю, одамлар омон қолишди. Кейин шу одамлар янги жойга, сув ювиб кетмайдиган жойга иморат қуришди.

— Ушанда шу ерда эдингми?

— Ҳа... Қишлоққа бориб келиш учун вақтинча йўл қурдик. Олдингиси йўқ бўлган ҳисоб. Электр симёғочларидан бир нечтаси ҳам оқимда ағдарилиб тушди. Бир ҳафтагача озиқ-овқат ва керакли нарсалар шаҳардан вертолётларда келтириб турилди. Дарё бўйига тушиш тўғрисида гап бўлиши ҳам мумкин эмасди.

— Ҳа... Энди бу ерда мустақкам, замонавий йўл қурилади. Қойилман сенга, Шаҳбоз, ажойиб лойиҳа тузгансан.

— Маъқулми?

— Жудаям.

— Комбинат йўли етти километр қисқаради.

Улар тепаликка қайтиб келишиб, тоғ чўққиларининг баҳайбат, улуғвор манзарасига маҳлиё бўлиб, беихтиёр тўхташди. Бу улкан тоғ тизмалари олдида

дарёнинг нариги томонидаги қишлоқ қушларнинг омонат инига ўхшарди. Дарахтлар соясида томи шифер билан ёпилган янги уйлар оқариб кўринарди. Улар чиқиб турган тошларга тирмашиб, ёнбағирдан юқорига кўтарилишди ва осилиб турган қоя тагида тўхташди. Қишлоқнинг олис этагида катта, ёруғ бино кўриниб турарди. Шаҳбоз бу мактаб бўлса керак, деб ўйлади ичида. Мана, қишлоқнинг шимолий тарафида, даранинг дарё ўпириб кетган чеккасида каттакон чинор ҳар томонга тарвақайлаб ётибди. Уша даҳшатли йилда ана шу чинор тагида Бобо Қувватнинг чодир бор эди, Бобо Қувват хотини билан иккови шу чодирда туришарди. Ҳа, чодир ўша ерда эди.

Ҳозир чодирлар кўринмайди. Эгалари янги уйларга кўчиб ўтишган бўлсалар керак. Бобо Қувватнинг уйини ҳам сел ювиб кетганди.

Моторларнинг гувуллаган овози гарчи анча юқорига ўрлаётган бўлса ҳам тепаларида аввалгидек янграб турарди. Машиналар ва барча оғир техника тепалик устида худди бураб қўйиладиган ўйинчоқларни эслатарди. Шаҳбоз тикилиб қараб, янги трассанинг ярмидан кўпи асфальт қилинганини пайқади, ҳолбуки йўл қуришга шу йил баҳордагина киришган эдилар. Яна икки юз-уч юз метрлардан кейин, қарабсанки, бутун йўлнинг қурилаётган қисмига етиб турибди-да.

Тушга яқин Шаҳбоз билан Нажмон асфальтловчилар ёнига борди. Эрталаб жуда авжга чиққан ҳаракат сезиларли даражада пасайиб қолганди, ишчилар ҳам бирин-кетин машина кабиналаридан тушиб кетишаётганди. Тушлик яқинлашиб қолганди. Ҳаводан печлардан чиқаётган тутун ҳиди анқир, иссиқ овқатнинг ёқимли иси димоғларни қитиқларди.

Йўлчилар дам олиш учун асфальт қилинаётган участка ёнидаги майдонни танлашган эди. Баъзилар сафар столлари ёнига ўтиришса, баъзилар шундоқ ерга дастурхон ёза қолишганди. Иссиқдан ва кеча йўл юриб келганидан тинкаси қуриган Шаҳбоз сал тетиклашиш учун дарё бўйига тушди. Кўйлаги, туфлисини ечди, оёқ яланг бўлиб олиб, сувга тушиб, белигача ювинди. Муздай тиниқ сув чарчоғини худди сидириб олгандай бўлди. Шаҳбоз артиниб ўтирмай, кийимияи олди-да, кетига қайтди.

Унинг орқасидан:

— Шаҳбоз ака, Шаҳбоз ака!— деган товуш эшитилди.

Инженер ўгирилиб қаради. Дарё томондан унга қараб бир ўсмир югуриб келаётганди. Шаҳбоз тўхтади:

— Салом, Шаҳбоз ака!— деди ҳарсиллаб нафас олиб ўсмир.— Мени танимаяпсиз-а...

Шаҳбоз ажабланиб, бирпас унга разм солди.

— Йўқ, йигитча, танимаяпман!

— Ахир Хуршидман-ку. Наҳотки унутган бўлсангиз?

— Хуршид? Бобо Қувватнинг набирасими?

— Ҳа, ўша...

— Вой-бў, катта бўлиб кетибсан-ку! Ростдан ҳам ўзинг айтмасанг, сира ҳам танимасдим. Қани, қўлинг-ни бер. Эсон-омонмисан? Ҳа, оғайни, жуда ўсибсан — одамнинг ҳаваси келади. Ҳақиқий йигит бўлибсан...

Хуршид хижолат бўлиб, бошини қуйи солди.

— Нечага кирдинг?

— Бу йил ўн бешга кирман.

— Уни қара-я. Нечанчи синфда ўқийсан?

— Саккизинчига ўтдим.

— Илгари келганимда, сен, эсимда бор, учинчи синфда ўқирдинг. Энди қарасам, мўйловинг ҳам чиқиб қолибди.

Шаҳбоз кулди. Хуршид яна уялиб, ерга қаради.

— Сиз кеча келдингизми, ака?

— Ҳа, кеча. Сен қаёқдан билдинг?

— Нозгул айтди.

— Нозгул?.. Э, анави ашула айтиб, ўйин тушган қизми?

— Ҳа, ўша... У сизни узоқдан кўрибди... Танибди...

Кейин Шаҳбоз ака келдилар, деб айтди.

— У ҳозир ҳам ашула айтиб ўйнайдими?

— Бўлмаса-чи. Жуда зўр бўлиб кетган. Баҳорда уни Душанбага концертга олиб боришди... Уни кўрмадингизми?

— Йўқ.

— Театрда концертда қатнашдим, деганди. Телевизорда ҳам кўрсатишди уни. Наҳотки кўрмаган бўлсангиз?

— Балки кўргандирману, аммо танимаганман-да. У сен билан бирга ўқийдими?

— Ҳа.

- Ҳозир ҳам сени урадимиз?
- Йўқ,— жилмайди Хуршид.
- Ҳу эсингдами, бувангнинг олдида сени уриб, қочиб кетганди? Сен уни тутиб олиб, роса дўпосламоқчи бўлгандингу, аммо буванг қўймаганди. Ушанда роса йиғлаган эдинг-а... Қўлимга тушсанг, ўлдириб, дарёга ташлаб юбораман, деб бақиргандинг...
- Энди уришмаймиз... У мени яхши кўради.
- Ростданми? Нозгул чиройли қиз эди, ҳозир жуда очилиб кетган бўлса керак.
- Ҳа.
- Улар қўноққача келишди.
- Юр, бирга овқатланамиз,— деб таклиф қилди Шаҳбоз.
- Раҳмат, қорним тўқ.
- Юр, юр, уялма, ишчиларнинг овқати уйдагидан мазалироқ бўлади. Бобонг соғ-саломатми?
- Бобом йўқ.
- Нега йўқ?
- Қазо қилган.
- Э, қўйсанг-чи! Қачон?
- Бир йилдан ошиб қолди.
- Эҳ, аттанг, аттанг! Буёққа келаётганимда бувангни кўриб, кечқурунлари мириқиб гаплашамиз, деб ўйлаб жуда суюнган эдим... Эҳ, ажойиб чол эди-да. Бувинг қаерда?
- Бизникида
- Соғлиғи қалай?
- Ёмон эмас... Бувам ўлгандан кейин бувим, тўғри, ётиб қолди, уч ой ётди, ўлишига сал қолди... Ҳозир тузук, соғлиғи яхши.
- Мендан салом деб қўй. Айт, албатта бориб кўраман.
- Бу ерда неча кун турасиз?
- Ўн-ўн беш кун... Биз сен билан яна кўришамиз. Нозгулга эса айтиб қўй, концертга тайёрлансин, ишчиларга бир концерт қўйиб берса бўларди.
- Эртага олдингизга бирга келамиз.
- Бу орада йўлчилар тушлик қилиб бўлиб, биров дарахт соясидан, биров пастдан, дарё бўйидан ўзига жой танлаб, дам олгани чўзилишди. Чошгоҳда ҳаммаёқ сукутга чўмиб, одамлар уйқуга кетишди. Тоғлар ва қишлоқлардан ҳам тиқ этган товуш эшитилмасди, бу

жимликни фақат дарёнинг тинмай шалдираб оқишигина бузар эди.

* * *

Қуёш қорли чўққилар ортига яширинди. Унинг узунчоқ нурлари мовий осмонни қоплаб, қишлоқлар узра ёйилиб кетарди. Кечки шабада булутлардан юксалиб турган чўққилардаги қорларни, тоғ ёнбағридаги кўкатларни эркалаб, ажиб табиатнинг такрорланмас ҳидларини уфурар эди.

Нажмон жар лабида турар, пастда сув пўртана уриб, шовуллаб оқар, мангу қорлар, кўк бағрида сузиб юрган момиқ булутлардан кўз узиб бўлмасди.

— Хўш, қалай? Яхши жой-а?

— Шаҳбоз дўстим, умрим бино бўлиб, бунақа чиройли жойни кўрмаганман!

— Айтувдим-ку, ахир сени ёмон жойга олиб бормайман деб. Шуни айтиб қўяйки, бу ерларнинг одамлари ундан ҳам ажойиб. Эртага сени шу ердаги одамлар билан таништириб қўяман. Ҳозир эса сени бир ажойиб, жуда ақлли, мўътабар қариянинг қабрига олиб бораман.

— Сенинг у билан танишлигинг бормиди?

— Албатта. Шуям савол бўлдими! Мен уни отахон, дердим... Жуда хушфеъл, жуда ақлли бобо эди! Донишманд эди, уни бошқача аташ ҳам қийин... Шу одам ўтган йили қазо қилибди.

Улар тубида дарё ҳайқириб оқаётган жар лабидан — соҳилдан шимолга томон жўнашди. Қишлоқдан тандирлардан тутун кўтарилиб бурқирар, болаларнинг шовқин-сурони, радиоларнинг овози, сигирлар, қўй ва эчкиларнинг маъраши эшитиларди.

Шаҳбоз чинор тагида тўхтади. Дарахт атрофида майсалар яшил гиламдек бўлиб ўсиб ётарди. Ўтлар орасидан кўзга кўринмай булоқ суви жилдираб оқиб, жарликка тушиб кетар эди.

— Бу чинорни қишлоқ чоллари муқаддас, дейишади. Уша вақтларда мен бунга аҳамият бермагандим. Ҳозир ўйлаб қарасам, бу чинор чиндан ҳам муқаддасга ўхшайди. Уша йили тошқиндан кейин Бобо Қувват шу ерга жойлашганди. Манави ерга, — Шаҳбоз имлаб кўм-кўк ўтларни кўрсатди, — асалариларини

қўювди. Чайла билан чодирини ҳэв анави ерга, жар четидан нарироққа қуришди, — у булоқ юқорисидаги бир парча қуруқ ерни, бир тўп тол ўсиб турган жойни кўрсатди. Чол жуда сергайрат эди. Ёши саксонга бориб қолганди-ю, бир минут ҳам тинмасди. Худди асаларига ўхшаб ғимирлагани ғимирлаган эди. Асалариларга қарарди, яйловдан сут олиб келиб, машинага ортарди. Ҳу, анави сўқмоқни кўряпсанми, ўша совхоз фермасининг қирдаги ўтлоқларига олиб борарди. Ферма ишчилари оилалари билан яйловдаги подалар ёнида яшардилар. Бобо Қувватнинг туяси бор эди. Чол унга бидонларни ортиб, қирга қўйиб юборарди, туянинг ўзи яйловга борарди-да, икки-уч соатдан кейин тўла бидонлар билан қайтиб келарди. Бобо Қувват туяни чўктириб, бидонларни ечиб оларди, бўш идишларни боғлаб, яна йўлга солиб юборарди. Ҳамма ишни қилиб бўлганидан кейин бобо сават тўқишга тушарди. Кейин уларни ҳаммага — аёлларга, балиқчиларга, хуллас, кимга керак бўлса, ўшанга берарди. У бир қўлтиқ тол новдаси ёнига ўтиргандан кейин гапга солиб, эшитсанг, маза қилардинг. Кўрмаган, билмаган нарсаси йўқ эди: етимликда ўтган кунлари, Фарғона, Қўқонга борганлари, пахта тозалаш заводлари, уруш йиллари тўғрисида ҳикоя қилиб берарди. Гапга ҳам чечан эди — бунақаси кам учрайди. Бобо ўзининг ҳарбий юришларини Бухорода бошлаган, қизил аскарлар ва қизилтаёқчилар билан бирга ўз қишлоғига келган. Ўн-ўн беш йил сарсон-саргардонликда, ўзга юртларда кезган, қисқаси, талай воқеаларни бошидан кечирган, таассуротларга бой одам эди. Мен Бобони ҳали ҳаёт, сени у билан таништириб қўяман, деб ўйловдим у эса... Аттанг...

— Оиласи, болалари қолганми?

— Кампири тирик. Бугун набирасини кўрдим. Икки ўғли шу ерда, совхозда ишлайди. Яна учтаси аллақайда яшайди, қаердалиги эсимда йўқ. Иккита катталари урушда ҳалок бўлишган. Э, нимасини айтасан, ажойиб чол эди. Баъзан назаримда у ҳозир ҳам тиригу чинор тагида ўтиргандай туюлади. Кўзимни юмдим дегунча ҳаммаси, илгари қандоқ бўлса, шундайича кўз ўнгимда пайдо бўлади... Ўша чайлаю чодир, асаларилар, ўша чопқир сариқ туя... Ҳай, майли, яхшиси бориб қабрини зиёрат қилайлик.

Улар йўл олган қишлоқ қабристонни мўъжазгина бўлиб, умуман, қабристонга ҳам ўхшамас эди. Ҳайқириб ўсган оқ тераклар, толлар ва қарағайлар орасида ўт босиб кетган қабрларни бир-биридан аранг ажратиб бўларди.

— Манави босмачилар қийнаб ўлдирган муаллиманинг қабри,— деди Шаҳбоз бошқа гўрлардан ажралиб турган қабр тошини кўрсатиб.— У эндигина йигирма бирга кирган эди. Бу атрофда биринчи муаллима эди. Мактаб залига портретини осиб қўйишган.

Қабр тошининг силлиқ томонига муаллиманинг исми, туғилган йили, ҳалок бўлгани, шунингдек, ёдгорлик ўрнатилган кун ҳам ўйиб ёзилган эди.

— Манави Бобо Қувватнинг қабри экан,— дея хитоб қилди Нажмон ва ҳар икки инженер тўхтаб қолишди.

— Ҳа, бу чиндан ҳам унинг — Бобо Қувватнинг қабри,— деб унинг гапини тасдиқлади Шаҳбоз.

Ғишт, оҳак ва цемент билан ишланган деворга қорамтир мрамар ўрнатилганди. Зарҳал ҳарфлар билан ёзилган ёзувда: «Бобо Қувват Муродов, 1971 йилда, саксон тўрт ёшида...» дейилганди.

Шаҳбоз энгашиб тошга қаради ва ҳижжалаб сўзларни ажратиб ўқиди.

— Қишлоқ аҳлидан,— деб унинг кетидан такрорлади Нажмон,— жуда соз!

— Ҳа, одамлар уни яхши кўришарди. Мен уни ёмон деб айтган одамни билмайман. Ким бўлсаям, кексами-ёшми, оғзидан албатта унинг бир яхшилигини эшитасан. Бобонинг ўзи эса ҳеч қачон бировга қилган ёрдами, яхшилигини гапирмасди.

Шаҳбоз рўмолчаси билан тошдаги чангни артди. У қабрдан сўлиб қолган ёввойи гулларни юлиб ташлади-да, устига Бобо Қувват тагида ўтирадиган чинордан синдириб олган иккита кўм-кўк новдани қўйди.

— Чол бу чинорни жуда яхши кўрарди. Бу дарахт мевасиз бўлса ҳам барибир жуда фойдаси тегади. Унинг соясида қуёшнинг ўткир нурларидан одам сақланади. Адашиб қолган одамларга йўл кўрсатиб туради. Илдизлари эса булоқларнинг қуриб қолишига йўл қўймайди. Чинор одамларга нафи теккани учун ҳам узоқ умр кўради. Одамлар алқагани учун ҳам узоқ яшайди, дер эди бобо.

Қуёшнинг тоғ ортига ўтиб кетганига анча бўлган бўлса ҳам унинг шуъласи кечки осмонни ёритиб турарди.

— Ҳа, майли, кетдик энди, Нажмон. Худо раҳмат қилсин, жойинг жаннатда бўлсин, Бобо Қувват.

Улар қабристондан чиқиб, сўқмоқдан шарққа қараб юришди. Қишлоқ четига чиқдилар. Кўча шу ерда тугар, у ёғига эса дала йўли бошланиб кетар эди. Сал нарида ариқча бўлиб, қабристоннинг жануб томонидан айланиб оқарди. Тунги сукунатда сувнинг шилдираши аниқ эшитиларди. Нажмон йўлга олдинроқ чиқди-да, Шаҳбозни кутиб тўхтади. У эса ҳамон йўл бошида гуриб, атропога ташвишланиб алангларди.

— Нажмон, тўхта!

— Нима дейсан?

— Буёққа кел!

Нажмон унинг олдига борди.

— Ҳозиргина эсладим. Бу ерда яна бир қария яшарди.

— Қаерда?

— Манави ғор ортида.

— Э, бу вайрона-ку.

— Тўғри, аммо шу ерда яшаганди... Ҳозир у ерда ҳеч ким йўқ.

— Бирон ерга кўчиб ўтгандир-да.

Шаҳбоз йўлдан ўн беш қадамча нарида қаққайиб турган ғовга қараб юрди. Нажмон кетидан эргашди. Улар ҳовлига разм солишди. Бу ерда бирон нарса одам борлигидан далолат бермасди. Ҳаммаёқ ҳувиллаб, нарсалар сочилиб ётарди.

— Бу ерда одам яшаганди дедингми? Шу ерда ҳам одам турарканми? — сўради Нажмон.

Шаҳбоз жавоб бермади. Деворнинг нураган жойидан ҳовлига кирди, унинг кетидан Нажмон ҳам ўтди.

— Манави оғил. Чолнинг иккита сигири билан эшаги шу оғилда турарди, — деди Шаҳбоз. — Чолнинг ўзи қаердайкин? Наҳотки у ҳам оламдан ўтган бўлса? Хотини ҳам бор эди. Унга нима бўлганин?

Шаҳбоз бу гапларни деярли шивирлаб айтди. Нажмон унинг гапларини аранг илғаб оларди.

— У манави ертўлада яшарди.

Яланглик ўртасида бир уй аянчли қўққайиб турарди. Бир вақтларда томи қуруқ шох-шаббалар билан

ёпилган бу бошпана ердан бор-йўғи бир метр кўтарилган эди. Ҳозир томи қулаб тушиб, уни кўтариб турган ёғочлар ҳар томонга қараб чўччайиб турарди.

— Буёққа кел!

— Бу нима, кирадиган йўлми?

— Ҳа, чол ана шу зинадан қасрига тушиб-чиқиб юрган.

Ерни ўйиб қилиниб, усти салгина сувалган эгри-бугри зиналар намдан уваланиб кетиб, деярли ер билан барабар бўлиб қолганди.

— Бу гапларинг чўпчакка ўхшайди. Шу ерда ҳам одам яшаб бўладими?

— Аввалига мен ҳам ажаблангандим, лекин кейин чол тўғрисида баъзи гапларни эшитдим у қуш инида кўрганини қилгандай, бу ҳам ота-боболари изидан кетибди, деган хулосага келдим, у бошқача яшай олмасдиям.

— Қизиқ! Илгари одамлар ғорларда яшашарди. Аммо у пайтлар ибтидоий давр эди. Лекин шундай обод қишлоқда худди ғордагидай ҳаёт кечириш жуда қизиқ, ақл бовар қилмайди.

— Тўғри, мен ҳам шунақа деб ўйлаганман. Қишлоқ сув остида қолиб кетганда қанчалик қийналганимизни сенга айтиб берувдим-ку. Бутун қишлоқ аҳли биз қурувчилар билан бирга ишга чиқишган. Ҳамма елкамаелка туриб меҳнат қилган: биров йўлни тузатса, биров янги уй солган, биров бузилган кўприкни тузатган. Мен ҳам ўшанда тортадиган азобимни тортганман. Сира тажрибам йўқ эди, бунинг устига, «бош қўмондон» қилиб тайинланган эдим.

Кундузлари ҳамма жонини жабборга бериб ишлар, кечқурунлари эса бизнинг йигитлар билан қишлоқликлар тўпланишиб, қўшиқ айтишар, чоллар афсоналардан сўзлаб беришар, болалар ҳам гулхан атрофида ўйнаб куйлашарди. Эрталаб бадантарбия ўрнига тоққа чиқиб, айланиб юрардим.

Бу ерга келганимга ўн кунми, ўн бир кунми бўлган эди. Одамларнинг югур-югури сал камайиб, қўрқувлари босилиб қолгандай эди. Бир куни эрталаб мана шу тоққа чиқдим. Юқоридан оқиб тушаётган манави жилға булоқнинг қаердан бошланишини жуда билгим келди. Кейин билсам, бошланиши манави тепа ортида, қўшни тоғ ёнбағрида экан. Бир фурсат топиб, сени ўша

ерга олиб бораман. Ушанда эса тоғ ортидан қуёш кўтарилганини кўрдиму орқага қайтдим ва манави сўқмоқ билан қишлоққа тушиб бордим. Мен дала йўлига етар-етмас кимдир мени:

— Ҳой ўғлим, ҳой ўғлим!— деб чақирди.

Мен ўгирилиб қарадим ва бир чолнинг югуриб келаётганини кўрдим. Мен тўхтадим.

— Салом, ўғлим,— деди қария олдимга келиб. — Модомики бу ерларга оёғинг етган бўлса, бизнинг кулбамизга қадам ранжида қилмайсанми?

Мен атрофга алангладиму шу ғовдан бўлак нарса-ни кўрмадим.

— Юр, бир косагина қатиқ ичиб кет.

Йўқ, дейишга тилим бормаи, чолнинг кетидан эргашдим. Ҳовлига кирдик. Ичимда бу ер чолнинг ёзда истиқомат қиладиган жойи бўлса керак, деб ўйладим, чунки ҳеч қаерда кўз ўрганган яшайдиган бино кўринмади. Оғил ёнида бир хотин кув пишаётганди. Мен унинг саломлашганини эшитдим. Аёл бошқа ҳеч нима демади, мен бўлсам қаёққа юришимни, қаерга ўтиришимни билмай ҳайрон эдим.

— Ҳой, кампир, кувингни қўй, меҳмонга бир коса қатиқ олиб кел.

Аёл жавоб бермади. У яна бирпас кув пишди-да, кейин шошилмай, эринчоқлик билан қадам босиб, шу ерда, ертўла ёнида турган саватга қараб юриб, бир коса қатиқни олдимга олиб келди. Унинг бошига салладай қилиб ўраб олган жуда катта шол рўмоли нозик, кичик гавдасига оғирлик қиладигандай эди. Аёл индамай косани менга узатди. Шундагина мен унинг қисик кўзлари ёшланиб туришини, яхши кўрмаслигини пайқадим. Мен унинг қўлидан косани олдим, кампир эса яна куви олдига кетди.

Шунгача мен ҳам тик туравердим.

— Уйингиз қишлоқдами?— деб сўрадим мен.

— Йўқ, ўғлим, шу ерда. Мана, қара.

Чол ертўлага ишора қилди. Ушанда ертўла томи бутун эди, шох-шабба, эски толлар билан яхшилаб ёпилганди. Мен, таъбир жоиз бўлса, шу уйнинг атрофидан айланиб кўрдим ва «эшиги»дан ичкарига қарадим. Ертўлага эски, тўзиган палос ёзилганди, устида бир нечта кир-чир чурук кўрпа-ёстиқ бор эди. Бир

бурчакка тандир қурилганди, унинг ёнида идиш-товоқлар тартибсиз сочилиб ётарди.

— Сизнинг уйингизни ҳам сел олиб кетганми?

— Йўқ, бунга селнинг алоқаси йўқ. Биз азалдан шу ерда яшаймиз. Куч-қувват йўқлиги, касаллик туфайли бирон тузукроқ уй, лоақал бирон кулба қуриб ололмадик. Нима ҳам қилардик, ёлғизқўлликнинг оқибати шу экан-да.

Чол жимиб қолди. Унинг кампири кув пишиб бўлиб, мен томонга ўқрайиб қараб қўйди. Назаримда у чолнинг шикоятгўйлигидан ранжигандай эди.

— Наҳотки совхоз ёки қишлоқ Совети ёрдам бермаган бўлса?

— Мен совхозда ишламасам, қанақасига ёрдам беради? Қариб қолдим, ишлашга эса кучим етмайди. Ўзимча бирон савобли иш қилай деб мазорга қараб тураман, сув тўхтаб қолмасин, қабристон доимо кўмкўк бўлиб турсин, деб ариқчаларни тозалайман.

— Бу жуда савоб иш, отахон!

— Мен ҳам шунақа деб ўйлайман, совхозда ишламасам ҳам, меҳнатим ҳар қандай ҳалол-пок иш билан барабар. Сен, ўғлим, бу қабристонга бир неча шаҳидлар... босмачилар ўлдирган кишилар кўмилганини билмасанг керак...

Чол пирпираб қараб турган кўзларини мендан узиб, ерга тикди.

— Бўпти, отахон, мен совхоз ва қишлоқ катталарига айтаман, сизга ёрдам беришсин. Лоақал уйингизни тузатиб беришсин. Шу замонда, шундай тўқчиликда бу аҳволда яшаш ярамайди.

Чол ганғиб қолиб қўлимдан ушладн-да, шоша-пиша деди:

— Йўқ, ўғлим, совхоз ёки қишлоқ раҳбарлари олдига бориб юрма! Фойдаси йўқ. Мабодо шаҳарга борсанг, арзимни ўша ердаги катталарга айт. Ҳозир ҳаммасини гапириб бераман, сен менинг номимдан ариза ёзиб шаҳарга олиб борасан... Менга пенсия тайинлашсин ёки бўлмаса баҳоли қудрат ёрдам қилишсин... Ўзинг кўриб турибсан, эр-хотин қариб қолганмиз...

Чолнинг кўзлари безовта боқа бошлади. Шўрлик, деб ўйладим мен, ғам-кулфатдан ақлдан озай деб қолибди. Йўқ, бечора чолни бу аҳволда қолдириб бўл-

майди. Дарҳол социал таъминот министрлигига мурожаат қилиш керак, пенсия тайинлаб, ўзларига яраша уй қуриб берсин. Доимо шунақа ўзи: ўз ташвишимиз билан бўлиб, бошқаларни унутамиз.

— Ўн-ўн беш кундан кейин шаҳарга бораман, ана шунда сизнинг аризангизни албатта министрликка топшираман. Ҳозир мен ишга боришим керак. Лекин бугунми ёки эртагами кечқурун олдингизга келаман, кейин бирга ариза ёзамиз.

Чол мени қишлоқ чегарасигача кузатиб қўйди. Суюнганидан олдимга тушиб, обдан алқади, илоҳим мингга киргин, ўғлим, ҳамиша бахт ҳамроҳинг бўлсин, деди.

Эртасига кечқурун Бобо Қувватникига бордим, уёқ-буёқдан гаплашиб ўтирдик. Мен ўша оахти қаро чолни унутмагандим, шу боисдан гап орасида у билан кеча учрашиб қолганимни Бобо Қувватга айтиб бердим. Уларнинг сира чидаб бўлмайдиган уй шароити, беҳаловат ҳаёти ҳақида гапириб, охирида:

— Наҳотки совхоз раҳбарлари шунчалик раҳм-шафқатсиз бўлишса, шу бечора қариянинг турмушини сал яхшилаб бермаса? — дедим.

— Бу қарияни биламан, — деди Бобо Қувват. — Сен менга Обидни айтяпсан. Халқимиз уни Обид шикоят дейди. Бошқача қилиб айтсак, Обид шикоятчи, чунки унга нон бермасанг ҳам арз қилишга қўйсанг бўлди, бирон ердан келган одамга дарров бу ердагиларнинг зулм, адолатсизлик қилаётганлари тўғрисида шикоят қилишга тушади. Чол ёлғон гапиради. Умр бўйи ёлғон гапириб келди, ҳозир ҳам алдаяпти.

— Аммо у ҳақиқатан ҳам жуда ёмон шароитда яшар экан-ку.

— Совхоз ҳам, қишлоқ Совети ҳам унга бир неча марта қишлоққа қайт, эл ичида одамга ўхшаб яшагин, деб айтди. Янги уй қуриб берамиз, ёрдамлашамиз, деб ваъда қилишди. Ўзи унамади. Ўзини ғариб кўрсатишни, бошқалардан бир четда яшашни афзал билади. Аммо бир бегона, айниқса райондан ёки яхшиси, марказдан бир масъул ходим келганини эшитди дегунча ғизиллаб бориб, одамларни чайнашга тушади. Шунинг учун бу ердаги одамлар, масалан, ўзим унга ортиқча ачинмай қўйганман. Биз унинг пули борлигини биламиз (хотинининг қариндошларига бериб қўйган), анча-

мунча нарсаси ҳам бор, аммо ўзи бунга бўйнига олмайди, ўламан саттор, ҳеч вақом йўқ, дейди.

— Ундай бўлса нега ўзини ғариб, бечора қилиб кўрсатади?

— Қўрқанидан бўлса керак.

— Қўрқанидан?

— Ҳа, қўрқади.

— Нимадан?

— Э-э, Шаҳбоз ўғлим, мана сен йўл, кўприклар қуриясан. Уларни тайёр лойиҳага мувофиқ қуриясан. Бу лойиҳалар устида ўзинга ўхшаган кўплаб олимлар, инженерлар меҳнат қилишяпти. Хўш, қани ўзинг айт-чи, нега бу иш билан шуғулланаясан? Одамлар азоб чекмасин, кенг, қулай йўллардан юрсин, машиналар ҳайдасин, деб қилиясан. Аммо ўзгалар кўзига кўринмайдиган бошқача трассалар ҳам бор, булар лойиҳасиз қуриладиган йўллар, тақдир йўллариدير. Агар кишининг кўнгли оқ бўлса, виждони пок, ниятлари холис бўлса, унинг ҳаёт йўли ҳам тўғри, равшан бўлади, шунинг учун бунақа одам қўрқмасдан бемалол кетаверади.

Бобо Қувват жим бўлди-да, зўр бериб сават тўқишга киришди. Мен эсам энди бобо сирли бўлиб туюлган ўша чол ҳақида яна бирон нима дермикин ёки шу билан гапни тугатдимикин, деб ҳайрон бўлиб ўтирдим.

— Ҳу анави довондан ўтган йўлни ўзинг кўриб турибсан...— деди яна бобо гўё ўй-хаёлларини йиғиштириб.— Қадим замонларда биз қинғир-қийшиқ, ўнқир-чўнқир сўқмоқлардан юриб, ана шу довондан ошиб ўтардик... Юрагимизни ҳовучлаб юрардик. Довон ошаман деб озмунча одам ҳалок бўлдими! Мана энди сен кенг йўл қуриб қўйибсан, шунинг учун одамлар чўчимай-нетмай қаерга бўлса бориб-келишяпти. Чунки улар мўлжаллаган ерларига қулай йўл билан боришларини билишади... Шундайми ахир?

— Ҳа, бува. Шундай. Унда бу чол нимадан қўрқади?

— Унинг гуноҳи кўп.

— Наҳотки?

— Ҳа, гуноҳининг ҳисобига етиб бўлмайди: аммо у бирон марта бўлсин, тантилик билан шу гуноҳларини бўйнига олмайди. У нотўғри йўлга кириб қолган, атрофи зимистон. Шунинг учун қўрқади-да.

Қарама-қарши туйғулар мени ўртаб юборди. Чолни кўрган ўша соатдан бери унинг олазарак кўзлари, ярим хароба ертўласи сира кўз олдимдан кетмасди. Нуқул унга ачиниб, раҳмим келарди. Аммо Бобо Қувватнинг гаплари — бу гапларга ишонмай бўлмасди, — барча туйғуларимни ағдар-тўнтар қилиб, юрагимга гулғула солиб қўйди. Энди чолнинг кулгиси менга сохта, нигоҳлари айёрона, атрофимда гирдикапалак бўлиши хушомадгўйликдай туюла бошлади.

— Менинг гапларимга ажабланма. Обидни мен болалигимдан биламан. Биз бирга катта бўлдик, ҳатто оғайни ҳам эдик. У жуда кўп қоқилди, мен уни оёққа турғизиб, керакли йўлга солиб юбориш учун кўп ҳаракат қилдим. Аммо у менинг маслаҳатларимга юрмади... Кейин ажрашиб кетдик. У сенга шаҳидларнинг қабрларига қараб юрибман, деган бўлса керак, а?

— Ҳа, айтди.

— Гапи ёлғон. Босмачиларга қарши жанг қилаётганимизда унинг қўрқоқлиги ва ёлғончилиги туфайли кўнгиллиларнинг бутун бошли отряди қирилиб кетишига сал қолувди. Азамат йигитлардан озмунчаси ҳалок бўлмади ўшанда! Уни жазодан ўзим сақлаб қолганман, ақли кириб, тўғри йўлни топиб олар, деб ўйлагандим. Лекин бу даҳшатли сабоқ ҳам кўзини очмади. Коллективлаштириш йилларида яна ҳунар кўрсата бошлади. Мажлисларда колхоз тузилишига қарши гапирарди, бошқаларни йўлдан оздиришга уринарди. Мен унга яна насиҳат қилдим, ўзи зўр бериб интилаётган боши берк кўчадан чиқармоқчи бўлдим. Олдимда хўп, дерди-ю, мажлис бўлди дегунча яна билганидан қолмасди. Кейин билсам, юқори қишлоқдаги бир бой сигир, бир нечта қўй берибди, агар колхоз тузилишига қарши ганирсанг, большевикларнинг режаларини бузсанг, яна у-бу бераман, деб ваъда қилган экан. Уруш йиллари — ўша вақтларида мен ишчилар батальонида хизмат қилардим — яна қишлоқда пайдо бўлиб чайқовчилик қилибди. Пул йиғиб, бировларнинг хотинларига осилибди. Урушдан кейин қишлоқдан ғойиб бўлиб қолди, қайси очиқ мазорда юргани маълум эмасди. Мана, уч йил бўлди, шу хотини билан яна бу ерларда пайдо бўлди. Яна сувни лойқалатяпти. Бутун умри шу алфозда ўтяпти. Афсус, шунча умр кўрган одам анча мунча савобли иш қилса бўларди.

Бобо Қувватнинг гапларида нафрат эмас, ачиниш борлигини сездим. Кўнглимда умрини эзгу мақсадсиз, беҳуда ўтказган ғаламис чолга нисбатан ачиниш ўрнига нафрат туйғуси уйғонди. Ҳеч қандай из қолдирмай ўтадиган умр ёмғирда сув бетида пайдо бўладиган кўпикка ўхшайди.

Бобо Қувват Обид шикоятчи тўғрисидаги бор ҳақиқатни гапириб берганидан кейин, нега дўстим бу чинорни шунчалик севишини тушундим. Энди билдингми, Нажмон?

— Ҳа, аммо бу шикоятчи чол қаёққа йўқолдийкин?

— Ким билади дейсан... Бўпти, майли, турдик, Нажмон, ўша келган йўлимиз билан кетамиз... Агар қишлоқ орқали қайтсак, албатта битта-яримта меҳмонга чақиради.

Улар яна дарёнинг тик, баланд соҳилидан, чинор ёнидан боришарди. Ёнбағирликни қоронғилик босганди. Шаҳбоз пастдан, тор сўқмоқдан кўза кўтариб олган икки кишининг чиқиб келаётганини пайқайди.

— Хуршид келяпти,— деди у тўхтаб,— Нозгул ҳам.

Хуршид билан Нозгул яқин келиб, кўзаларини ерга қўйишди.

— Салом, Шаҳбоз ака!

— Салом, Нозгул! Зўрға танидим-а, сени. Жуда катта бўлиб кетибсан-ку.

Нозгул қўл узатди.

— Қани, манави аканг билан ҳам танишиб қўй-чи. Унинг исми Нажмон. Энди то қурилиш тугагунча прораб бўлиб ишлайди.

— Сиз кетасизми?

— Бир неча кундан кейин.

— Нега бунчалик тез?

— Бошқа участка чорляпти. Очиғини айтганда, бу ерга келмаслигим ҳам мумкин эди-ю, аммо таниш қишлоқ ўзига тортиб турди. Мен яна келаман. Энди сизларнинг тўйларингга келаман.

Хуршид қизга қаради.

— Ўша булоқдан сув олиб келяпсизларми?

— Ўшандан.

— Ўша булоқ соҳил ёнбағридан чиқади,— Шаҳбоз Нажмонга юзланди.— Унинг суви оддий эмас, шифобахш. Бобо Қувват сувни фақат ўша булоқдан ичарди.

У сира чой ичмасди. Ёнида, кўзада доимо муздек булоқ суви турарди. Биз ҳам бир қултумдан ичайлик.

Шаҳбоз билан Нажмон навбат билан кўзадан сув ичишди.

— Бувим ҳам бошқа булоқлардан сув ичмайдилар. Фақат шундан ичадилар. Ҳар куни икки кўза сув элтиб берамиз.

— Ҳа, айтгандай, Хуршид, Обид чол қаерда?

— Ғойиб бўлиб қолди.

— Йўғ-е!

— Рост.

— Қанақасига ғойиб бўлади?

— Хотинига мозор ёнидан оқадиган ариқларга кўпроқ сув очаман, деб тоққа кетган экан. У кетиши билан сел келди. У уйига қайтиб келмади. Уни роса қидиришди-ю, топишолмади. Бувам уни ё қор кўчкиси, тошлар остида қолган, ё сел оқизиб кетган, дердилар.

Шаҳбоз индамади.

— Қачон бизникига келасиз, Шаҳбоз ака?

— Эртага.

— Меҳмонни ҳам олиб боринг. Бувимга Шаҳбоз акам келадилар, деб айтиб қўяман.

— Яхши, айта қол.

Хуршид билан Нозгул кўзаларини олиб, қуюқлашаётган қоронғилик ичида кўздан ғойиб бўлишди. Нажмон осмонга қаради. Осмоннинг у ер-бу ерида юлдузлар милтилларди. Олисида уларнинг қароргоҳлари кўринди. Чодирлар ёнидаги симёғочларда электр лампочкалари ёниб турарди.

— Қани, секин жўнайлик энди,-- деди Шаҳбоз.

Сўнгра ҳар икки инженер қадам ташлаб, қоронғиликда ғойиб бўлдилар.

ТОМОШАБИН

Мен тоғ шалоларини кўришга ишқибоз эмасдим, оддий мухбир бўлишни истардим. Шу мақсадда университетнинг журналистика факультетини тугатдим, шу мақсадда мана, бир неча мартадирки, газета редакциясига қатнаяман...

Бугун ҳам ўрта яшар, сарғиш сочлари тарам-тарам муҳаррир газетанинг янги сонини ўқиб ўтирарди. У ўқишга шунчалик берилиб кетган эдики, ҳатто бошини ҳам кўтармай:

— Утиринг, — деди.

Курсилардан бирини орқароққа тортган эдим, муҳаррир газетадан кўз узиб, мени бошдан-оёқ кўздан кечириб чиқди. Дўрдоқ лабларининг бурчлари ранжигандай тортилди. Ҳа, фаҳмладим. Модомики киши дунёга келдими, демак, қадди-басти расо бўлсин экан. Бунинг устига, гапга чечан бўлмасангиз, ҳолингизга вой. Муҳаррир мени гапга солди:

— Олий мактабни қачон тамомлагансиз?

— Ўтган йил.

— Бир йилдан бери бекор юрибсизми?

— Йўқ, район газетасида ишлардим, яқинда бўшадим.

Муҳаррир лабининг бурчлари яна тортилди. Қуриб кетсин шу тил ҳам. Бир парча гўшт, дейишади. Бу тўғри. «Район газетасида ишлашни истамадим», десангиз-ку, гап тамом-а.

— Нималар ёзардингиз? — менинг мулоҳазаларимга эътибор бермай, сўради муҳаррир.

— Хабар, бир-икки репортаж... икки-учта фельетон ҳам ёзгандим, лекин босишмади,— дедим сал дадил-ланиб.

Муҳаррир ўйланиб қолди. Унинг буғдойранг юзи шунчалик лоқайд эканлигидан бирор маънони уқиб олиш амримаҳол эди. Шу боисдан нима бўлса бўлар, деб тақдиримга тан бериб ўтиравердим. Менинг ночор аҳволда ўтиришимга муҳаррирнинг раҳми келди шекилли:

— Сизга бир топшириқ бераман,— деди у жилмайиб.— Ҳуснобод қишлоғидан бир шикоят келган, номни яхши, а?

Расмий муносабат барҳам егандек бўлди. Муҳаррир стол бурчагидан бир хатни олди.

— Ана шу яхши қишлоқда бир ёмон иш юз берибди,— яна жиддийлашди у.— Муин ҳожи деган бир эшон касал бир қизни алас-алас қиламан, деб ўлдириб қўйибди. Бориб, шуни текшириб келиб, бошлаб битта фельетон ёзасиз.

Мен ҳўп, дегандай ўрнимдан турмоқчи бўлдим.

— Қўрқманг,— деди муҳаррир ҳаракатимни бошқача тушуниб,— фактларни кўпроқ тўпланг. Ўзим ёрдам бераман...

— Ҳўп, домла.

— Сафарнома секретарда,— муҳаррир ўрнидан туриб, менга қўл узатди.— Штатсиз мухбир сифатида борасиз.

— Ҳўп, домла.

— Муваффақият тилайман!

— Раҳмат, домла!

* * *

Шундай қилиб, мен командировкага кетдим... «Душанба — Оржоникидзеобод» маршрути бўйича қатнай-диган автобусдаги одамлар ичида энг маъноси мен бўлсам керак. «Ҳақиқатан ҳам ҳукуматимиз барпо бўлганига эллик йил бўляпти-ю, наҳотки шунақа ҳодисалар рўй берса-я?»— деб ўзимга-ўзим савол берардим.

Миямда шу савол чарх урарди-ю, аммо кўзимни атрофдан ололмасдим. Бир томонда уч қаватли иморатлар, турли-туман магазинлар, иккинчи тарафда — «Норан» қаҳвахонаси, «Зебуннисо» кинотеатри, ўрта —

гулзор, равон, икки ёқлама йўл худди ёзилиб бораётган катта қоғоз ўрами сингари автобус ортида чўзилиб қолар эди. У беихтиёр киши эсига Норақни солади. Норақ туфайли бу йўл шунчалик серқатнов бўлиб қолди-да.

Машиналар автобус ёнидан ғизиллаб ўтиб турарди. Машиналар мунча кўп бўлмаса, деб ҳайрон бўлардим. Ҳа, бугун Вахшни бўғишади. Унинг суви илк бор янги ўзандан оқади. Қани энди муҳаррир мени ўша ёққа юборганида-ку, катта бир репортаж ёзардим-а!

Шу хаёлга берилиб, муҳаррирнинг топширигини ҳам унутиб қўйибман, аммо автобус Орджоникидзе-ободга етиб тўхташи билан бугунги вазифам бошқа эканини эслаб қолдим. Миямга яна: «Наҳотки шу воқеалар тасодифий бўлса?» — деган фикр келди.

Одамларнинг чеҳраларига, теварак-атрофга қараб, шу саволга жавоб топмоқчи бўлардим. Одамларнинг чеҳралари очиқ, табиат эса кулиб турарди. Мен текшириб кўрмоқчи бўлиб бораётган воқеа гўё дунёнинг бошқа бурчагида юз бергандай эди.

Шундай қилиб, «Оржоникидзеобод — Обигарм» автобуси ҳам йўлга тушди. Бу йўл Норақ йўлига ўхшамаса ҳам текис эди. Автобус қилт этмай борарди. Мен бу йўлни район газетасида ишлаб юрган вақтимдан бери биламан: йўл шаҳар, қишлоқларнинг қон томиридир. Бўладиган бузоқ тезагидан, обод қишлоқ йўлидан маълум бўлади.

Йўлнинг икки томонидан, йўл бўйидаги дарахтлар ортидан бепоён пахтазорлар, ям-яшил экинзорлар ва баҳаво шийпонлар кўзга ташланади. Обигарм курортга кетаётган бу йўловчиларнинг кўпчилиги курортнинг хосиятлари ҳақида бир-бирларига нақл қилдилар. Фақат мен, зиёлибашара қўшним жимгина сукут қилиб ўтирардик. Одатда йўлда кўнглимга ёққан бирон йўловчини гапга солгувчи эдим. Аммо ҳозир юрагимга гап сизмас эди. Ҳатто ичимда: «Ҳуснобод қишлоғида бир қизни ўлдириб юборишибди-ю, булар бўлса ўз соғлиқларидан гапиришади-я», — деб баъзи йўловчилардан гина ҳам қилардим.

«Ҳурматли редакция! Мен Баҳорнинг отаси Истам Исमतов бўламан. Қизим тўсатдан касал бўлиб қолди, мен содда одам уни касалхонага олиб бормаи, мулла чақирдим. Лаънати Муин ҳожи Баҳорни кўриб: «Буни

жин чалибди, алас-алас қилиш керак»,— деди. Мен хотинимнинг гапига кириб, рози бўлдим.

Муин ҳожи эшик, деразаларни беркитиб, Баҳорни қамчи билан савалади, ҳожи кетганидан кейин кўрсак, Баҳор ўлиб қолибди.

Муин ҳожини бўғиб ўлдирмоқчи бўлдим, аммо одамлар қўйишмади. Уни судга бердим. Суд ҳам жазоламади. Прокурорга ёздим. Шу чоққача ҳеч қандай жавоб йўқ. Шу сабабли сизга ёзишга мажбур бўлдим».

Хатни чўнтагимга солиб қўйиб, яна ўйга толдим. Ҳалиги зиёлибашара қўшним ногаҳон:

— Ҳа, ўғлим, шикоятми?— деб сўраб қолди.

Унинг синчковлиги менга ёқмади. «Бировнинг хати билан нима ишингиз бор?»— демоқчи ҳам бўлдим, аммо унинг оппоқ сочидан кўра кўпроқ маъноли боқиб турган кўзлари мени бошқача гапиришга мажбур этди:

— Ҳа, шикоят.

— Холовдан... Холов Нурданми?

— Йўқ, бошқа кишидан.

Қўшним энсам қотганини сезиб:

— Хатни ўқиганим йўқ,— деди.— Кўзим бир тушиб қолди-ю, ёзуви таниш кўринди, қайси ўқитувчининг ёзуви экан, деб ўйладиму бирдан Холов Нур эсимга тушди,— изоҳ берди қўшним.

— Сиз Ҳуснобод мактабида ишлайсизми?— деб сўрадим мен, гапнинг шунақа тус олганидан қувониб.

— Ҳа,— деб қўйди қўшним.

Энди гўё биз роль алмашдик. Мен ўқитувчини гапга тута бошладим.

— Яқинда қишлоғингизда бир воқеа юз берган экан, домла,— дедим мен, гўё жонажон дўстимга дилимдагини айтаётгандек.

— Биладан, биладан, ўғлим,— деди у ҳамон тескари қараб туриб.— Баҳор ҳам қўлимда ўқирди...

Мен гапнинг давомини эшитмоқчи бўлиб, қулоқ тутиб турардим. Лекин домла яна жим бўлиб қолди.

— Муин ҳожи деган эшон...

— Ҳм,— деб қўшнимнинг заҳарханда қилиб қўйиши оғзимга ургандай бўлди-ю, гапим ичимда қолди.

Мен ажабланиб, қўшнимга қарадим.

— Хайрият ўша эшон бор экан,— деди у киноя билан.

— Нима, сизнингча, эшон айбдор эмасми?

— Дарров хулоса чиқаришга ошиқманг, ўғлим. Айниқса жанжалли масалани ҳал қилмоқчи бўлсангиз.

— Бу хулоса эмас. Сизнинг гапингиздан шунақа маъно чиқардим.

— Ҳа-а, отангизга раҳмат, ўғлим. Ҳар кимнинг гапини ҳақиқат, деб билманг. Ҳозир одамлар гийбатчи бўлиб кетишган. Бўлган воқеани тушуниб-тушунмай лақиллашаверади.

Сухбат қизиб кетди, Файзободга етганимизни ҳам сезмай қолибмиз, қўшним шошилиб ўрнидан турди.

— Сиз Ҳуснободга бормайсизми?— деб сўрадим мен, сал умидсизликка тушиб.

— Сиз ҳам тушинг, ўғлим. Касалхонага бир кириб чиқамиз-да кейин жўнаймиз.

Унинг гапидан кўра яна ўша маъноли боқиши мени лол қилиб қўйди.

— Ҳа, майли,— дедим-да, автобусдан тушдим.— Нима, бирон қариндошингиз касалми?

— Йў-ўқ, бир шогирдимиз шу ерда доктор. Кўриб кетайлик.

Ўқитувчи бу гапидан ҳам мақсади нима эканини тушунмаганимни сизди шекилли:

— Баҳор ўлмасдан олдин шу ерда ётган эди,— деди.

* * *

Ўқитувчининг шогирди — касалхонанинг бош врачиси ўз кабинетида экан. Истамова Баҳорнинг касаллик варақасини топиб келишди. Доктор унга кўз югуртириб:

— Сил экан,— дея бошини кўтариб, гапини давэм эттирди: — касалини анча ўтказиб юбориб олиб келишди. Шунча ҳаракат қилдик, бўлмади. Отаси келиб, опқочиб кетибди. Олиб келишсин, деб машина юбордик, аммо ўлибди, деб қайтиб келишди.

Мен касаллик варақасини кўздан кечириб, номерини ёзиб олдим.

— Хўп, хайр,— деб ўқитувчи ўрнидан турди.

— Мунча шошмасанглар, чой-пой ичиб борарсизлар.

— Бошқа вақт ичармиз. Бу кишига,— менга ишора қилди ўқитувчи,— шу маълумот керак эди, йўл-йўлаккай кирдик.

— Айтишларича, Муин ҳожи деган бир эшон Баҳорни алас-алас қиламан деб... Ўлдириб қўйганмиш,— дедим мен мақсадимни яшириб ўтирмай.

Доктор заҳархандалик билан кулиб:

— Ўша мўйсафидни биламан,— деди ва ўқитувчи га юзланиб сўради: — У киши бир жойда ўтириб қолган эдилар-ку, нима бўлди?

— Мен ҳам ҳайронман,— деди ўқитувчи жавобан.— Қани, бу киши бир текшириб кўрсинлар-чи...

* * *

Доктор билан хайрлашиб, касалхонадан чиқдик. Автобус бекатига етмасдан, кўчанинг бир четида турган, шофёри қизиб кетган радиаторига сув қуяётган бир юк машинасини кўриб қолдик. Ўқитувчи мендан олдинроқ бориб, салом-алик қилди, шофер ҳам таниши экан. У мен билан ҳам ҳол-аҳвол сўрашиб, кабинага ишора қилди.

— Йўқ, домла, сиз ўтиринг,— дедим-да, машина кузовига чиқдим.

Шофёр қолган сувни машинанинг устига сепди. Машина жуда қизиб кетган экан чоғи, вишиллаб буғ кўтарилди. Кейин нафси ором олган машина йўлга тушди. У Файзободнинг соя-салқин кўчасидан пича юрди-да, дов-дарахтсиз текис йўлга чиқди.

Ҳаво иссиқ бўлса ҳам юзга ғириллаб шабада урилди. Уфқ этагида кумушдек товланиб турган чўққилардан эсаётган бу шабадада қор ҳиди бор эди.

Бир неча паст-баланд тепаликлардан ошиб ўтганимиздан кейин кенг, футбол майдони сингари кўм-кўк водийга чиқдик. Энди ёқимли шабада димоққа водий исини ура бошлади.

Йўл бўйида, тоғ этагининг ҳар ер-ҳар ерларида катта-кичик қишлоқлар кўринарди. Катта йўлдан қишлоқларга қараб сўқмоқлар тутшиб кетган эди. Машинанимиз мана шундай сўқмоқлардан бирининг олдида тўхтади. Биз машинадан тушдик. Шофёрга кира ҳақини тўлай деган эдим, у қўлини кўксига қўйиб, машинани ҳайдаб кетди.

— Энди, ўғлим, бизникига борамиз.

Мен ҳайрон бўлиб атрофга алангладим-да:

— Бу ўзи қаер?— дедим.

— Ҳу, анави Ҳуснобод қишлоғи,— деди ўқитувчи водийнинг шарқ томонига ишора қилиб.— Буниси бизники,— ғарб томонга қўлини чўзди у.— Колхоз идораси ҳу, анави тепа орқасида.

— Йўқ, мен аввал Ҳуснободга борай,— дедим мен.

— Ихтиёрингиз, лекин текшириб бўлганингиздан кейин албатта мактабга киришг. Мен йўл-йўлакай уйга кириб ўтаман.

— Ҳўп, бўпти.

Қизик, Ҳуснободдаги воқеа Душанба ва Оржоникидзеободда юрганимда мени жуда қайғуга солган эди, ҳозир бўлса, димоғим чоғ, Ҳуснобод худди афсонавий қишлоққа ўхшайди. Атрофини ёнбағирлари кўм-кўк, чўққилари жигарранг тоғ тизмалари ўраб олган қишлоқнинг фақат бир томони, водий томони очиқ эди. Менимча, бу қишлоққа назари тушган ҳар қандай одам ҳам уни «Ҳуснобод», деб атаган бўларди.

Машина ва арава ғилдиракларидан ўнқир-чўнқир бўлиб кетган торгина йўл Ҳуснободга элтар эди. Шаҳар ғала-ғовури қулоғимга ўрнашиб қолган эканми, ҳозир атроф ниҳоятда сокин туюлмоқда эди. Фақат сувнинг жилдирашигина эшитилади. Аммо ўнг-сўлимга қанча аланглаб қарамайин, биронта ҳам ариқча кўринмади. Йўл четига чиқиб қарасам, ялпизлар остидан бир кичик жилғача оқиб ётибди. Суви шунчалик тиниқ эдики, ҳовучингизни тўлдириб олсангиз ҳам кафтингиздаги чизиқларни бемалол кўришингиз мумкин.

Йўлнинг икки тарафидаги ерлар ҳам ниҳоятда кўм-кўк: беда нақ белга уради. Сал нарида оқ рўмолли, қизил кўйлакли бир тўп қизлар ўт ўришмоқда. Уларнинг юз-кўзлари аранг кўзга ташланади.

Яна хаёлимга Баҳор келди. У ҳам авваллари неча марта мана шу қизлар қаторида ўт ўртган, ашула айтган, ўртоқлари билан сирлашгандир, дея тасаввур қилдим. «Зора менга ёрдам беришса», деб ўшалар томонга юрдим. Мени кўриб ҳаммалари ҳуркак оҳулардек бошларини кўтаришиб, чўчинқираб қарашди. Яна икки-уч қадам босган эдим, тўсатдан ўт шатир-шутур қилди. Қизлар томонга қарасам, олдинма-кетин қочиб кетишяпти. Ажойиб манзара. Улар гўё мовий тўлқинларда сузиб кетаётган елканларга ўхшайдилар. Аммо яна Баҳор эсимга тушди-ю, ўзимни босиб, қишлоқ томонга йўл олдим.

Ҳар бир ҳовли атрофини баланд мирзатераклар ўраб олган. Бир дарахт билан иккинчиси орасига тиканли тўсиқ қилинган. Унқир-чўнқир йўл ҳовлилар атрофидан айланиб-буралиб, тобора юқорига кўтари-лар эди. Келганимни одамлар билишмасин, деб қиш-лоқ марказига бормадим. Шундай қилиб, бир ўқувчи Муин ҳожи ҳовлисини кўрсатиб қўйди.

* * *

Муин ҳожининг ҳашаматли дарвозаси, ҳовлини ўраб олган, унча баланд бўлмаган, аммо янги сувалган девори киши диққатини ўзига тортмай қўймасди. «Ҳа, халқни алдаш учун»,— деб кўнглимдан кечириб, дар-возани тақиллатдим.

Бирпасдан кейин дарвоза очилиб, ўрта яшар, бир қўли йўқ киши чиқди. Катта-катта чиройли кўзлари беихтиёр кишини ўзига жалб қиларди.

— Муин ҳожининг уйлари шуми?

— Ҳа, шу.

— У кишини кўрсам бўладими?

— Марҳамат,— чап қўли билан манзират қилди у.

Ҳовли ичи ҳам ораста, файзли эди. «Бу ҳам одам-ларни чалғитиш учун»,— дедим ичимда. Бир қўлли киши мени меҳмонхонага олиб кириб:

— Ҳозир қарияни чақираман,— деб чиқиб кетди.

Мен хона ичига разм солдим. У кўпроқ замонавий уйларни эслатарди: поли тахтаю шифти фанер эди. Фақат лампочка ўрнига ўнинчи чироқ осиб қўйил-ганди.

Ҳалиги киши икки букчайиб қолган қарияни қўли-дан ушлаб кириб келди. Мен уларнинг истиқболига ўрнимдан турдим. Муин ҳожи каптар қанотига ўхшаш қошларини сал кўтариб, менга заиф нигоҳини тикди.

— Саломат бўлинг, ўғлим, барака топинг,— деди Муин ҳожи кўрпачага ўтириб, унинг кўзлари яна қуюқ қошлари остига чўкди.

Қариянинг қаёққа боқаётганини билиш қийин эди. Уни кўрган киши «қария ухляпти», деб ўйларди. Бир қўлли киши менга узатган бир пиёла чойни ҳурмат қилиб, қарияга узатдим. Аммо қария пиёлани кўрма-ди шекилли, авзойи ўзгармади.

— Чойни олинг,— дедим.

— Баҳузур,— деди Муин ҳожи сал қоматини рост-

лаб.— Киши қариганидан кейин ҳар нарсани ўйлай-вераркан. Кўнгил чой тилайди-ю, ичай десам кейин югуртириб қийнайди.

Агар мен холис меҳмон бўлганимда эди, чолнинг гапига ишонардим. Ҳозир эса Муин ҳожининг «қилган иши» менга маълум бўлганидан «ҳа, ўзини нотавонликка соляпти», деб ўйладим.

Аммо Муин ҳожи менинг фикримни уққандай, ўзи бу ҳақда гап очиб қолди:

— Ешим тўқсондан ошган, ўғлим. Пошпуртим бўйича тўқсон тўрт. Ҳа, ўша пошпуртни бошқа ҳужжатларга қўшиб олиб кел, ўғлим. Янганнинг қўлида,— буюрди қария бир қўлли кишига.

Бир қўлли киши хонадан чиққандан кейин Муин ҳожи секингина менга сирни очди.

— Иккинчи хотинимни ўғлимиз «янга», дейди. Она дейишга тили бормайди. Шуниси ҳам тузук. Қайси ўғил ўзи билан тенг бўлган ўғай онани «она», дейди?!

Муин ҳожи бу гапларни гарчи самимий айтган бўлса-да, мен яна шубҳаландим: «Ҳа-а, менинг кўнглимни топмоқчи. Бўлмаса бегона бир кишига уйдаги гапни айтармиди?»

Бу орада ҳалиги киши бир қўлида ҳужжатлар билан кириб келди. Муин ҳожи уларни олиб, менга узатди. Қариянинг бу иши менга ёқмади.

— Менга ҳужжатларингиз керак эмас,— деб олдим бир четга қўйдим.

— Туҳмат ҳам эви билан-да, ўғлим,— деди Муин ҳожининг жаҳли чиқиб.— Худо умрингизни узун қилсину менинг ёшимга киринг, хотин ҳам кўзингизга балодай кўриниб қоларкан. Ҳаммани қўйиб, мен қиз болага ёпишаманми. Қайси куч-қувват билан?

Қарасам, Муин ҳожи гапга устага ўхшайди. Ўзим гап жиловини бошқа томонга бурмасам, чол минг кўчага кириб чиқадиган кўринади.

— Ўша кун Истам амакиникига борганидингиз?— деб сўрадим мен.

— Киши қаригандан кейин ҳафсаласи ҳам йўқолар экан, ўғлим,— яна уёқ-буёқдан даромад қилиб гапирди Муин ҳожи.

«Менга гапни, қани гапираверсин-чи, мени ёш бола фаҳмлаб, ҳамма гапни бошдан-оёқ чин, деб билсин, деяпти шекилли»,— дедим ва бошқа гапини бўлмадим.

— Қишлоқдаги бирон маърака менсиз ўтмасди, ўғлим. Вақти бевақт борардим. Аммо икки-уч йил бўлди, оёқдан қолдим. Фақат аза-паза бўлса, юз азобда бориб келаман.

Мен Муин ҳожининг гапига қулоқ солиб ўтирарканман, аҳён-аҳёнда бир қўли йўқ кишига қараб қўярдим. Мен қариянинг гаплари ўғлига қандай таъсир этишини билмоқчи эдим. Ичимдан топ, дейдиган одамлардан шекилли. Муҳарриримиздан қолишмайди. Шунга қарамай қариянинг лақиллашидан кўра менга ўғлининг сиполиги маъқул келган эди.

— Ўша куни Истамбойнинг қўшнисиникига фотиҳахонликка борган эдим. Бечора ўғлим бир машина топиб келди. Қайтиб келаётганимда олдимдан Истамбой чиқиб қолди. Бир бемор қизимни кўриб кетинг, деб юз тавалло қилди. Тўй эмаски, киши бирон баҳона топса. Касал... «Йўқ», дегани юзим чидамади. Ҳовлига кирсам, супада икки-учта мўйсафидлар ўтиришибди. Салом-алик қилдим, улар чой ичинг, деб жуда қисташди, аммо мен: «Йўқ, бечора шопир кутиб қолмасин», деб Истамбой билан хонага кирдим. Қизни кўрдиму, «эй бечора, умри қисқа экан-да», дедим ичимда. Аммо отасининг кўнглига бўла, «дўхтир чақиринг, насиб бўлса, тузалиб кетади»,— дедим. Мулла мулла-ю, дўхтирнинг йўриғи бошқа. Мана, ўғлим, айтсин, сал авзойим ўзгарса, ўзим дўхтир чақиртираман. Ҳў анави, исми нима эди-я?— деди Муин ҳожи ўғлига юзланиб.— Файзободлик дўхтир, худо умрини узоқ қилсин, бир неча марта ўзи келди.

Муин ҳожи гапини йўқотиб қўйди. Мен билан ўғлим ўтирардик.

— Э, нима деб турувдим? Ҳа, Истамбой: «Кеча касалхонадан олиб келдим», деди. Қизининг ҳоли ўзига маълум экан шекилли, «ўзингиз бир чилёсин қилинг», деб яна ялиниб-ёлвориб олдимга кирди. Гапининг мазмунидан супадаги икки мўйсафид ҳам «чилёсин» қилиб чиққанини фаҳмладим. Яна қизга қарадим «чилёсин»ни кўтаролмаслигини пайқадим ва «улар ўқишган бўлса, шу кифоя», деб шунчаки бир-икки куф-суф қилиб ўрнамдан турдим. Бўлган иш шу. Ўғлим. «Эшик, деразаларни бекитиб... қизни кўра билан савалади... Номусига тегди», деган — барни эшитиб, фиғоним чиқди...

Мен ҳужжатларни кўздан кечирдим. Улар кўпроқ Муин ҳожининг саргузаштига алоқадор эди. Ҳужжатлар орасида ҳошиялари сарғайиб қолган бир кўк варақ кўпроқ диққатимни жалб этди. Қария буни сезиб, шу ҳужжатни шарҳлашга тушиб кетди:

— Йигирма тўртинчи йилдан бошлаб ўттизинчи йилларгача, ўғлим, бизнинг жойларимиз босмачиларнинг маконига айланган эди. Жонимиздан жуда тўйдириб юборишди. Худо бечора одамларнинг оҳини эшитди-ю, қизил аскарлар келишди. Лекин халқ шундай юрак олдириб қўйган эдики, бари бир гўр, деб уларга ҳам унча рўйхуш бермади. Халққа менинг унча-мунча гапим ўтарди. Майдон ўртасига чиқиб, аскарлар босмачиларга ўхшамайди, энди барқарор бўлаган давлат халққа озор етказмайди, етим-есирнинг бошини силайди, деб икки-уч оғиз гапирдим. Хайрият, халқнинг кўнгли сал илиб, тинчгина тирикчилик пайдан бўлди.

Лекин менинг бошим балога қолди. Босмачилар ваъз айтганимни эшитиб, жазавалари тутиб кетди. Ярим кечада келиб, уйимни босиб, талайвериб, ахири ўт қўйиб юбордилар. Мен қизил аскарлар билан бирга қишлоқма-қишлоқ юриб, ўша гапларимни айтардим. Бир марта, сойдан ўтаётганимизда Давлат босмачи менга ўқ узди. Йўқ, умрим узоқ экан, яна ўлмай қолдим, ҳозир ҳам ўқнинг изи бор,— дея Муин ҳожи уялмай қўйлагининг этагини кўтарди.

Унинг чап биқинида чуқур чандиқ бор эди.

— Бу ҳужжат ўша вақтлардан қолган,— деди у.

Бу қизил аскарлар ротасининг ташаккурномаси бўлиб, Гуляев, Шайпаков ва Рублев деган командирлар имзо чеккан эди.

— Мана энди, бир оёғим гўр лабида турганида ҳамани қўйиб, мен жон бераётган бир қизнинг этагига ёпишармишманми? Э, мулла бўлсам, гуноҳкор бўлавераманми?

— Яқинда бир қишлоқда иккита мулла учталоқ бўлган хотинларни ўзларига никоҳлаб олишибди,— дедим.

— Гапингиз рост,— деди Муин ҳожи жавобан.— Баъзи имонсиз муллаларнинг қўлидан ҳар қанақа мш келади. Лекин мулла мулладан фарқ қилади. Хайриятки, давлатимиз ҳозир дўст билан душманни яхши

билиб олган. Агар ўттиз еттинчи йил бўлганида, ҳозир ўша ўқитувчининг гапи гап бўларди-ю, мени Сибирга жўнатишарди.

Мен унга ҳеч нима демадим. Кўнглим хижил бўлиб, меҳмонхонадан чиқдим. Бир қўлли киши мени кўчага кузатиб чиқди.

— Бу гапларга сиз нима дейсиз?— деб сўрадим мен ундан.

— Уларнинг қўл-оёқлари бутун бўлса... ёзаверишадиди-да!— дея қизишиб жавоб берди у.

* * *

Яна бир ҳовлини айланиб ўтмоқчи эдим, шу пайт бир қизчани учратиб қолдим.

— Истам амакининг уйи қайси?— деб сўрадим ундан.

— Икки ҳовлидан кейингиси, юқорида,— дедию уйига кириб кетди.

* * *

Дарвозани тақиллатганимда ўрта яшар, юзи чўзинчоқ, қалин соқол-мўйловига оқ оралаган киши чиқди. Унинг нигоҳидан менга ўхшаган меҳмонлар бир неча бор эшигига келиб, роса жонидан тўйдиргани кўришиб турарди, аммо у шунга қарамай:

— Киринг,— деди.

Ичкари киришим билан яна таъбим хира бўлди: уйнинг тарҳи, таппи ёпиштирилган деворлар, ҳовли ўртасидаги ўт босиб ётган ариқ, сувсизликдан қовжираб қолган пиёз, помидор жўяклари кўзимга ивирсиқ бўлиб кўринди.

Истам амакининг хотини мен билан жилмайиб кўришган бўлса ҳам юз-кўзларини мотам ҳали тарк этмаган кўринарди.

— Ўтиринг, меҳмон,— деди уй ёнидаги устига эски шолча ташлаб қўйилган супага кўрпача солиб.

Ўтирдим, бир оз ҳол-аҳвол сўрашгач, асл мақсадга кўчдим:

— Сиз редакцияга хат ёзган эдингизми?

Очилиб гаплашиб турган одам бирдан гунг бўлди-қолди.

— Ҳа,— деди зўрға.

Савол-жавоб усулини сал ўзгартиришга мажбур бўлдим:

— Бемор қайси хонада ётган эди?

— Манави хонада,— Истам амаки ўнг томонга ишора қилди.

Уй янги қурилган бўлиб, эшик, ромлари йўқ эди. Ҳолбуки хатда: «...Эшик, деразаларни беркитиб...» — дейилган эди. Аммо бу ҳақда ҳеч нима демадиму бошқа ёқдан гап бошладим:

— Эшон Баҳорни алас-алас қилаётганда сиз қаерда эдингиз?

— Биз икки-уч киши бўлиб шу ерда ўтирган эдик,— супани кўрсатди Истам амаки.

— Кимлар?

— Маҳалла сўфиси, масжид имоми.

— Улар нега келишган эди?

— Касал кўргани,— деди Истам амаки тутилиб.

— Дод-войи эшитилдими?

— Ҳа,— деб Истам амаки бошини қуйи солди.

— Ҳайронман,— деди Баҳорнинг онаси чой, дастурхон келтириб,— сизнинг гапингизни уйда туриб эшитдиму жигарбандимнинг фарёдини эшитмадим...

— Бор, бор-е, ишингни қил,— деди Истам амаки унга ўшқариб.

Баҳорнинг отаси қийиқлик қилаётганини сездим. Ҳатто шикоятда ёзган гапларини ҳам тўла-тўқис айтиб беролмаётган эди.

— Саводингиз борми?— сўрадим суҳбат охирида.

— Озгина эскича саводим бор.

— Шикоятни ким ёзиб берди?

— Бир ўқитувчи,— чайналиб деди Истам амаки.

— Холов Нурми?

Истам амаки таажжубланиб менга қаради. У бу бола қаёқдан билдийкин, деб ҳайрон эди. Мен яна эшик, деразаси йўқ уйга қараб:

— Бу уйни бузмоқчимисиз?— деб сўрадим.

— Йўқ, янги қурдим.

— Эшик, деразаларисиз қурибсиз-ку!

— Йўқ. Ҳали қўйганимча йўқ.

— Шикоятингизда «...эшик, деразаларни беркитиб, роса қамчи билан савалади», дегансиз-ку?

— Узи шунақа деб ёзди,— деди Истам амаки менга маънос боқиб.

— «Ўзи» деганингиз ким?

— Сиз айтган ўқитувчи...

Мен ўрнимдан турдим.

Истам амакининг гапиришга бошқа ҳоли қолмаган эди. Мен ҳам гапни чўзиб ўтирмай:

— Хўш, энди Муин ҳожини жазолайликми-йўқми?— дедим.

— Йўқ, унинг гуноҳи йўқ, ўзим... ўзим,— деб Истам амаки йиғлай бошлади.

— Ундай бўлса, нега шикоят қилдингиз?

— Мен ёзганим йўқ...

* * *

Мен мактабга йўл олдим. Холов Нурни кўрмоқчи эдим. Мен қишлоқ марказига етиб, иморатлардан қайси бири мактаб эканини билиб олиш учун атрофга алангладим. Кўзга ялт этиб икки нарса ташланарди: бири янги қурилган шинам магазин, иккинчиси нураб, путури кетган масжид. Гўё масжидни ҳеч кимнинг бузгиси келмай, бу ишни қору ёмғирнинг ихтиёрига бериб қўйгандай эди.

Ана шу магазин билан масжиддан нарироқда, ичкарироқда бир қаватли узун иморат кўринарди, унинг саҳнида болалар ўйнашарди. Улар саломлашиб, мени директорнинг кабинети эшигигача кузатиб боришди. Эшикни тақиллатиб, ичкари кирдим. Қаландаров кабинетида экан, стол атрофида уч-тўрт ёшу кекса ўқитувчи ҳам ўтирган эди.

— Майли, кейинроқ кирарман, — деб орқага қайтмоқчи эдим, шу пайт директор:

— Кираверинг, ўғлим, — деб қарши олиш учун ўрнидан турди. — Салом, текширишлар билан ҳорманг энди. Мажлисчамиз бор эди, тугади.

Ўқитувчилар гапнинг тагидаги маънони пайқашиб, кабинетдан чиқиб кетишди.

— Хўш, текширишларнинг натижаси қалай?

— Холов Нур қайсиси? — сўрадим мен ўқитувчиларнинг кетларидан қараб.

Қаландаров сўзимга тушуниб жилмайди.

— Муин ҳожи айбдор эмас экан-да.

— Кўпроқ сизлар айбдорсизлар, — дедим сал қизишиб.

Қаландаровнинг қиёфаси жиддий тус олди. Хаёлга чўмди.

— Ахир у қиз шу мактаб ўқувчиси экан-ку. Агар вақтида машина топиб, касалхонага олиб борганларингда, шу чоққача тузалиб кетармиди.

— Гапингиз тўғри. Лекин биз томонларда машина топиш осон эмас-да, ўғлим. Айниқса қишда ўқитувчисидан ташқари ўзим ҳам уч-тўрт марта раисдан илтимос қилдим...

— Касалхонанинг ўзига қўнғироқ қилсангиз ҳам бўларди.

— Телефон уёқда турсин, ҳозиргача электрчирогимиз ҳам йўқ-ку.

— Ие, нега йўқ?.. Колхозни миллионер, дейишадик-ку!

— Гапингиз тўғри, ўғлим. Биз баъзан колхозчиларни пуллари бўлса ҳам уй-жойларини тузатишмайди, балки бутун йиққан-терганларини битта тўй-сурга сарфлашади, деб газетада танқид қиламиз. Кўпчилик колхоз, совхозлар ҳам ана шунақа: миллионерликка миллионеру ободонликка эътибор беришмайди. Ҳеч кимга керак бўлмайдиган бирон қаср, агар ҳиммат қилсалар, бирон мактаб ёки ясли қурадилару беш-олти йил мухбирларга кўз-кўз қилиб юрадилар.

— Ўқитувчилар эса шикоятбозлик қилиб юришадик, — деб директорнинг гапи орасида қистирдим.

— Ҳа, кейин бирон воқеа юз берса, ўқитувчиларга шикоят ёзинглар, деб буюришади.

— Қани ўша ўқитувчи?..

— Кеча сиз билан хайрлашганимдан кейин кўрган эдим. Сизнинг келишингизни айтиб, роса койидим. Бугун мактабга бутунлай келмади.

— Сизнинг мактабингизда ҳам шунақа ўзбошимчалик бор экан-да, а?

— У бечора ҳам қилган ишидан пушаймон.

— Уйи қаерда?

— Ҳозир уйда бўлмаса ҳам керак.

Мактаб қўнғироғи жаранглади.

— Хуп, хайр бўлмаса, домла! — деб ўрнимдан турдим.

— Қани, уйга борайлик.

— Йўқ, раҳмат, домла. Сафар муддати тугади. Қайтишим керак.

— Хўп, хайр бўлмаса, эсон-омон етиб олинг. Натижасини газетадан ўқирканмиз-да.

— Аввал ёзай-чи...

* * *

Жўнашдан олдин раисни ҳам кўрмоқчи бўлдим. Чунки Ҳуснобод қишлоғининг паст-баланд тор кўчалари, кичик-кичик уйлари кўзимга чўкиб қолгандай, колхознинг икки қаватли биноси, ҳашаматли клуби бу яшил водийда иккита улкан кемага ўхшарди. Бинонинг бир томонида қўлини чўзиб турган Ленин ҳайкали, бошқа томонидан эса фақат ҳайкал таги кўзга ташланади.

Раиснинг кабинетига кирдим. Катта кабинет тўрида, одам бўйи келадиган сейф билан Кўчма қизил байроқ ўртасида ёши ўтиб қолган киши креслога суяниб ўтирарди. У шунчалик сиполик билан савлат тўкиб ўтирганидан ҳайкалга ўхшарди.

Салом-алиқдан сўнг бирпас индамай турдим-да, кейин:

— Мен мухбирман, газетадан келдим, — деб ўзимни таништирдим.

— Шундоқми, — деб қўйди раис «айтмасанг ҳам бўлаверади», деган маънода.

Мен савол бериш учун энди оғиз жуфтлаган эдим, раиснинг ўзи гап бошлаб қолди:

— Колхоз хўжалигимиз ниҳоятда катта. Ҳар йили бир миллион сўмга яқин даромад оламиз.

— Янги пул биланми? — деб луқма ташладим, гарчи бунақа савол беришнинг ўрни бўлмаса ҳам.

— Йўқ, эски пулда. Мен шу янги пулга сира кўника олмаяпман-да.

— Мен ҳам, — дедиму кулиб юборишимга сал қолди.

Раис шундай салобатли эдики, нима деса, беихтиёр тасдиқларди киши.

— Колхозимиз ҳар йили планини ортиги билан бажаради. Бу йил гўшт планини бир юз ўн процент, жун, тухум планини бир юзу саккиз процент қилиб бажардик. Ана, Кўчма қизил байроқ ҳам бизда, — деди раис, гўё рўпарасида телевизион камера тургандек тўғрига қараб.

Мухбирларга маълумот беришда раиснинг анча

тажрибаси борлигини сезиб қолдим, агар вақтида саволимни бермасам, гап анча чўзилиб кетадиганга ўхшади.

— Яқинда колхозингизда Баҳор деган қиз нобуд бўлибди, — дедим.

Раиснинг пешонасидаги ажинлар қуюқлашди.

— Баҳор? Қайси Баҳор?

— Истам амакининг қизи, Ҳуснобод қишлоғидан.

Раис ҳамон гаранг эди.

— Муин ҳожи деган эшон гўё...

— Ҳа, тушундим, тушундим... Э, ҳаммасини газетангизга ёзишган эди-ку?

— Мен ўша шикоятни текширгани келдим. Унинг қанчалик тўғри-нотўғрилигини билмоқчиман.

Раис ер остидан менга бир қараб қўйди-да:

— Хўш, билолдингизми? — деб сўради.

Мен раиснинг саволига жилмайиб қўйдиму ўзидан сўрадим:

— Сиз нима дейсиз? Муин ҳожи шунақа ишнинг уддасидан чиқа оладими?

Раиснинг гаши келди шекилли, қоматини сал ростлаб жиддийлик билан:

— Сен ростдан ҳам мухбирмисан? — деб сўради.

— Шубҳаланяпсизми?

— Саволларинг мухбирнинг саволларига ўхшамайди. Қани ҳужжатларингни бир кўриб қўяй.

Мен шаҳодатномамни раисга узатдим. У қоғозни кўздан кечириб, яна гердайиб ўтирди-да, заҳарханда билан:

— Штатсиз мухбир экансан-ку? — деди.

— Ҳа, — дедим.

— Муддати тугабди. Бориб қайд қилдир, — деди раис қоғозни менга узатиб, ўзи хонадан чиқиб кетди.

Ана шу таассуротларимни ёзиб муҳаррирга топширдим. У биринчи варақни диққат билан ўқиб, бир неча жойига чизди, четига савол аломати қўйди.

— Яхши, ўқийман, эртага келинг.

Мен кабинетдан чиқдим. Тунни қандай ўтказганимни ўзингиз тасаввур қилиб кўринг. Тақдирим ҳал бўлиши керак эди. Беш йил университетда ўқиб, биронта имтиҳондан бунчалик изтироб чекмагандим.

Шундай қилиб, мен яна муҳаррирнинг кабинетига кирдим.

— Ўқиб чиқдим,— лабини қимтиб деди муҳаррир.— Хом, жуда хом. Биринчидан, жуда чўзилиб кетган, қайтариқлар кўп, остига чизиб қўйдим, мақсадга сира алоқаси йўқ. Иккинчидан, ким айбдорлиги маълум эмас. Эшонни оқлабсизу раисни қоралабсиз.

Гарчи муҳаррир аҳён-аҳёнда менга илтифот қилаётган бўлса ҳам қора терга ботган эдим.

— Хулоса шуки, сиз ҳали мухбир эмас, томошабинсиз. Кўп ўрганиш керак, ўрганиш керак!

— Хўп, домла,— деб ўрнимдан турдим.

Бирпасгина ўтирган стулимни яна жойига қўйиб қўйдим.

ЛИРИК ҲИКОЯЛАР

АРИҚ ЛАБИДА

Қишлоғимизнинг ўртасидан Марзангон деган катта ариқ оқиб ўтади. Одамлар уни муқаддас деб билдилар. Чунки бу ердаги ҳамма ноз-неъматлар ана шу ариқ туйфайли етиштирилади. Ариқ суви жуда тез оқади. Мен уни бирор нарсага ўхшатолмайман. Уни тасвирлаш учун катта ёзувчилик истеъдоди лозим. Бу соҳада мен ўзимни ҳали тажрибасиз ҳисоблайман. Лекин индамасдан ҳам туролмайман.

— Ҳа; мен ҳаётда жим туролмайман!— дейман.

— Хўш, бу сувнинг тезлигини нимага ўхшатиш мумкин?

Мен хаёлга чўмиб қолдим ва ихтиёрсиз ариқ лабидан бир тошни олиб, сувга ташладим. Сувдан «чўлп» этган овоз эшитилди. Тош кўздан йўқолди. Сув уни олиб кетди. Қулоғимда ундан «чўлп» этган овоз қолди, холос.

Мен озгина тупроқ олиб, уни ҳам сувга ташладим. Аммо бу сафар сувдан овоз чиқмади. Тупроқ ном-нишонсиз оқиб кетди. Улар аслида бормиди ё йўқ? Бундан кейин ҳеч ким билмайди!..

— Топдим!— дедим ўзимга-ўзим.— Сувнинг бундай тез оқиши менинг ҳаётимга ўхшайди. Менинг ҳаётим ана шу ариқдаги сувдай тез ўтиб кетяпти...

— Эҳ, қани энди, мен ҳаёт ариғида шу тошга ўхшасаму, «чўлп» этган овозим одамларнинг қулоғида қолса!.. Кошки эди, мен ҳалиги тупроққа ўхшаб, ҳаёт ариғида ном-нишонсиз кетавермасам!..

КИНДИК ҚОНИ ТҮКИЛГАН ЕР

Кўзим бир ташландиқ далага тушди. Бу ерда сув йўқ эди. Сув йўқ бўлган жойда — ҳаёт ҳам йўқ. Ҳамма нарсани офтоб куйдириб юборган. Ҳатто тупроқлари ҳам офтобда куйиб, қизариб кетганди...

Ана шу сувсиз, кимсасиз саҳрода бир туп тут дарахтини кўрдим. Унинг шохи ҳам, барги ҳам йўқ эди. Иссиқда қовжираб, учи эгилган, бели букчайганди. У бу саҳрода харобалик нишонасига ўхшарди. Шу тут дарахти олдида бир норғил кишини учратдим. Унинг ғалати ҳаракатларини кўриб, ундан кўз узолмай қолдим: у тутни қучоқлаб ўпар, бошини унга урар эди. Ернинг офтобда куйган тупроқларини ўпиб, устига тупроқ тортмоқчи бўларди...

— Ҳой, паҳлавон йигит, — дедим мен, — бу қанақа мўътабар жойки, сиз уни шунчалик эъзозлаясиз?

У ажабланиб менга бир қараб қўйди. Кўзларида олов чақнади, юзида севинч ёшлари пайдо бўлиб:

— Бу ер менинг киндик қоним тўкилган жой, менинг Ватаним! — деди у тантанали хитоб қилиб.

ЖАҲЛИНГ ЧИҚМАСИН, РОСТИНИ АЙТДИМ

Қиш куни. Ҳаво совуқ эди. Қор ёғарди. Ариғу дарёларнинг суви музлаб қолган эди. Мен уйдан чиқиб, шаҳримиздаги дарёга қараб кетдим. Йўлда иттифоқо қадрдон оғайним учраб қолди ва қаерга кетаётганимни сўради.

— Дарё лабига, — дедим мен.

— Шу совуқ ҳавода-я? — ажабланиб сўради яна.

— Ҳа, у ерга исиниш учун кетяпман, — дедим.

Менинг жавобимдан унинг жаҳли чиқди:

— Сен бирор марта менга тўғри гапирмадинг-гапирмадинг-да! — деди-ю, орқасига қайтиб кетди...

— Жаҳлинг чиқмасин, дўстим, мен сенга ростини айтдим. Чиндан ҳам музлаган дарё лабига исиниш учун кетяпман. У ерда Нигорим мени кутиб турипти. Менинг офтобим куйдириб-ёндиради. Унинг ишқи мени иситади. Ахир ўзинг айт, ишқ ёндирувчи олов эмасми?!

БОЛАЛИК ИЙЛЛАРИМДА

Уртоқларим «бирга чўмилишга борайлик», деб мени чақириб келишди. Мен ойимдан сўрамасдан улар би-

лан қишлоғимиздаги катта ариққа чўмилишга бордим. Кейин лой ўйнадик, яна қандайдир ўйинлар топдик. Хуллас, уст-бошим бошдан-оёқ лойга беланди. Шу алфозда ойимнинг қўлига тушиб қолдим. Ойим мени роса койиди.

Мен йиғлашга тушдим.

Аҳволимни кўриб, қишлоқ одамлари завқланишар ва ўзларининг ёшлик-бевошлик йилларини эслашар эдилар:

— Афсуски, шундай кунларимиз аллақачонлар ўтиб кетди!— деди соқоллари мош-гуруч бўлиб қолган ўша одамлардан бири.

Мен ўша одамга таажжубланиб қарадим ва лой қўлларим билан кўз ёшларимни артиб, дедим:

— Кошки, мен сизга ўхшаб катта бўлсам эди, унда ойим мени бунақа уришмасдилар!..

БАРГЛАР

Менга ойна соладиган уста керак эди.

— Шундоққина бозорнинг кираверишида,— деб менга тушунтирди қўшнилardan бири,— темирчилар тарақ-туруқ қилиб ўтирадиган кўчада битта уста бор. Ўзи мўйсафид, ойналарни деворга тираб қўйиб, ўзи ҳайкалдай қаққайиб туради. Ушанга айтсангиз, келиб қўйиб беради.

Устани излаб бордим.

Ҳақиқатдан ҳам бу кўчани темирчилар «ижара»га олишган экан, уларнинг тарақ-туруғидан қулоқ қоматга келарди. Бозорга кираверишда бир нечта тахта ойнани деворга тираб қўйиб, ўзи қаққайиб турган одамга кўзим тушди. Аммо у қўшнимиз айтган мўйсафидга ўхшамасди. Анча ёш эди. Мен ундан деразамнинг синган ойналарини қўйиб беришини илтимос қилдим.

— Менинг ишим бор, шеригимга айтаман, у боради,— деди у ва ёнидаги кишини чақириб, мени таништирди.

Биз қўл бериб сўрашдик. Бу уста қирқ ёшларга борган киши бўлиб, ранглари нимагадир заъфарон эди.

— Нечта ойна керак?— деб сўради у.

— Учта.

— Ўн беш сўм¹ берасанми?

---

¹ Эски пул ҳисобида.

— Майли,— дедим.

Мен вақтим тиғизлигидан унинг ҳамма шартига рози бўлдим.

— Синган ойналарингни эни бўйини биласанми?— деб сўради у.

— Улчаб келганман,— деб синган ойналарнинг эни билан бўйи ёзилган газетани кўрсатдим. Уста қоғозга синчиклаб қараб, ёзувимни ўқиб кўрди-да, кейин менга кулиб деди:

— Бўнти, биродар, сен шу ерда тура тур, мен ҳозир келаман.

У шошиб, бозорга кириб кетди. Мен ноилож уни кутиб ўтирдим.

— Диққат бўлма, ҳозир келади,— деди унинг шериги менга таскин бериб.

Орадан бир оз фурсат ўтди. Юрагим сиқилиб, аста-аста уста кетган тарафга қараб юрдим.

Шу пайт унинг ўзи қайтиб келди.

— Ҳа, оғайни, мени йўқотиб қўйдингми?— деди у эски дўпписини юқори кўтариб ва сариқ тишларини кўрсатиб. Уйқусираган кўзларини базўр очарди. Дарров сездим, ичиб олибди.

— Нима гап? Менга нега бунчалик тикилиб қолдинг?— деди у.

— Сизга ҳавасим келади,— дедим кулиб.

— Нима учун?

— Пича отиб оласизу ишга кетаверасиз.

— Озгина ичмасам, ишлолмайман...

Биз дарвоза олдига қайтиб келдик. Уста ҳамкасбининг олдидаги қирқилган ойналардан уч-тўрттасини олиб, менга:

— Кетдик,— деди.

— Бошқа асбобларингизни олмадингиз-ку?— дедим.

Уста кир пиджагининг тугмаларини ечиб, киссаларини менга кўрсатди:

— Мана, кўряпсанми!..

Оғзидан гуп этиб, ароқ ҳиди келди.

Унинг бир чўнтагида бир ҳовуч мих, ойна қирқувчи олмос, бошқа чўнтагида эса, буклама ўлчагич ва бир неча тийин майда пули бор эди. «Бу ароқдан ортиб қолгани бўлса керак», деб ўйладим.

— Болгачангиз йўқ-ку?

— Э, ҳа. Карим болгангни бер?— деди уста шеригига. Карим болгачани берди. Биз йўлга туишдик.

— Уйинг қаерда?— сўради уста.

Мен ҳовлимиз қаердалигини айтдим.

— Ўзинг нима иш қиласан?

— Газетада ишлайман,— дедим.

— Ҳа, яхши иш. Мен газета ўқиб тураман. Қайси кунга газетадан Франция атом бомбасини портлатибди, деган хабарни ўқидим. Бу қандай гап? Халқ бир йилдан бери эркин нафас олаётган эди,— деди уста бир оз қизишиб.

— Ҳа, яхши иш бўлмади...— дедим устанинг фикрига қўшилиб.

Уста хаёлга чўмиб қолди. У бўш қўли билан ҳар замон пешонасидаги терни артар эди.

Шаҳарнинг катта кўчасини кесиб ўтишимиз лозим эди. Машиналар кетма-кет ғувиллаб ўтаётгани учун биз ноилож тўхтаб қолдик.

— Биз Душанбага келган вақтда бу жойлар бўш ер эди. Баланд-паст тиканзор ерларни текислаб, шу катта биноларни қурдик, йўл ўтказдик — шаҳар бунёд бўлди...— дерди уста ҳашаматли иморатларни кўрсатиб. У ўзи ва ўртоқларининг меҳнатидан фахрланиб гапирар эди: — Шу иморатларни биз қурганмиз. Деразаларига мен ойна қўйганман...

Ҳовлига яқинлашдик.

— Ана шу бизнинг ҳовлимиз,— дедим мен устага уйни кўрсатиб.

— Бу катта бино-ку! Сенинг уйинг нечанчи қаватда?— сўради у.

— Иккинчида.

Ҳовлига кириб, иккинчи қаватга кўтарилдик. Мен уйнинг эшигини очдим.

— Ие, уйингда ҳеч нарса йўқ-ку?— Ҳайрон бўлиб сўради уста.

Ҳақиқатан ҳам уйда битта темир каравотдан бошқа нарса йўқ эди.

— Ўқишни шу йил тугатдим, яқиндагина ишга кирганман,— дедим.

— Бўлмаса, ҳали уйланганинг ҳам йўқдир?— маъноли кулиб сўради у.

— Йўқ.

— Танлаганинг борми?

— Биттаси бор эди, аммо нима бўлар экан билмайман.

— Уришдингларми?

— Йўқ. Узи бир оз аразлаб юрибди.

— Бу аёлларнинг ҳаммаси шунақа. Доим эрларидан норози. Бўлар-бўлмасга жаҳллари чиқаверади... Айниқса, озгина ичиб келдингми, тамом — худо урди, деявер... Майли, ғам ема,— деди уста кулиб ва ойналарни ерга қўйди.

Мен каравотни дераза олдидан уйнинг бир бурчагига суриб, деразани катта очдим. Уста ишга тушди. Мен ҳалал бермаслик учун уни бошқа гапга солмадим.

Уста ойналарни дераза кўзларига мувофиқ қилиб қирқиб, иккитасига ойна солди. Аммо учинчисини қўяётганида бирдан аъзойи-бадани титраб, қўлидаги ойна ташқарига учиб ерга тушди-ю, чил-чил бўлди. Устанинг ўзи ҳам иккинчи қаватдан учиб кетишига оз қолди...

Мен уни бир азобда кўтариб, каравотга ўтқаздим. У ўқчиб, уст-боши ва полни ифлос қилди. У тез-тез нафас олиб, тиширчилай бошлади.

Югуриб кўчага чиқдим, докторга телефон қилдим.

Орадан кўп ўтмай, «Тез ёрдам» машинаси келиб, устани олиб кетди. Докторнинг айтишича, уста ичкиликбозлик касалига чалинган экан, яна қўзғабди...

Мен кўчада устани олиб кетган машина орқасидан анча вақтгача қараб қолдим.

Куз эди. Аччиқ шабада эсарди. Дарахтларнинг барглари ширт-ширт узилиб тушарди. Баргларнинг ранги менга худди устанинг юзларини эслатарди.

Эҳ, барглар!.. Сиз ҳам бир вақтлар кўм-кўк, тоза, тиниқ эдингиз, дарахтларни безаб турардингиз...

ОТА

Ҷария қўлида икки челақ кўмир, бир неча тараша-тутантириқни қўлтиғига қисганча оҳиста одимлаб, қизининг олдига бораркан: «Индамасаңг, бу совуқ тошни ёради-ю, билмадим, анови маҳмадонга кимга жаҳл қилиб, жонини қийнапти. Ҳозирги замоннинг боласига гап уқтириш ўлимдан қийин. Бариси ўқиган, қонунни билади, дунёдаги гаплардан хабардор. Икки оғиз насиҳат қилсанг, балога қолиб, юз оғиз гап эшитасан. Уч ойдан бери идорама-идора югур-югур, арз-дод қила-вериб икки қоп кўмир билан бир қучоқ ўтин уқдиролмади-ю... Тагин кутубхона мудирини эмиш!» — дея кўнглидан кечирди. У эгнига нимдошроқ қора чопон, обғига калишли пийма кийиб, белини қийиқ билан маҳкам боғлаб олган эди. Изғирин чоғроқ салласи печини ва чопонини барларини силкитади, оппоқ соқолига «панжа» уради.

Ҷарийиб икки кеча-кундуз кўз очирмай шиддат билан ёққан қипиқ қор бугун эрталаб сал шаштидан қайтди. Лекин ҳамон, вақт чошгоҳга етиб, юпқа булутлар ортидан қуёш мўралаб турганига қарамай, совуқ изиллатарди. Шу топда қариянинг нигоҳи нимагаки тушаётган бўлса — кенгина қишлоқ кўчаси ҳам, икки ёндаги уйларнинг томи ҳам, ҳовли деворларининг бўғотию дарахтларнинг шохлари ҳам — барча-барчаси оппоқ эди. Ҷария оппоқ ёғдудан қамашиб ёшланган нурсиз кўзларини қисиб қадам ташларди. Қадамлари қорғин, нотекис, новча қомати олдинга эгилган. Бир қарашда уни саксонларга бориб қолган, деб ўйлап

мумкин эди. Аслида эса қария на саксонга борган, на етмишнинг юзини кўрган. Ўзининг гапига қараганда, тўққиз ою тўққиз кун она қорнида ётганини ҳам ҳисобласа, энди олтмиш иккига кирган. Лекин начора, бод деган дарди бедаво уни барвақт қаритиб қўйди.

«Ҳа-а, қиш қаттиқ келди. Майда молга қирон-да бу... Аммо шу этик жоннинг ҳузури экан. Бу йил оёгимнинг оғриғи бултургидек эмас, хийла қўйворди, касофат. Илойим Муродимнинг боши дард кўрмасин, умри узоқ бўлсин. Шу этикни ўшандай жойдан кўтариб келгани мен учун миёг тиллога баробар. Кексаликнинг гашти шунчалик бўлар-да».

Қария қишлоқ магазинининг рўпарасида жойлашган кутубхона эшигига етиб, челақларни ерга қўйди-да, қўлтиғидаги тарашаларни қўлига олиб ичкари кирди. У маънодор томоқ қириб, бир лаҳза китоб жовонларига, альвон ёпилган, усти турли-туман газета-журналларга тўла узун столга, деразага яқин пастак столча орқасида китоб ўқиб ўтирган қизига назар солди.

— Ҳа, диққат бўлиб ўтирибсанми?

Қиз қатобини бир ёнга қўйиб, ўрнидан турди. Унинг юз тузилиши қарияникига ўхшаб кетар, ўзи ўн саккиз-ўн тўққиз ёшлар атрофида бўлиб, илгари бир кун очилса, уч-тўрт кун берк турадиган бу кутубхонани бултур ёзда, ўрта мактабни битиргач, кўп болали бир аёлдан қабул қилиб олган эди.

— Кеча, эртага юборамиз, деб ваъда қилишган эди. Опекеб қолишар балки...

— Ҳа, кутавер, опекелишади. «Балки» эмиш!..— деди қария ғудраниб ва қўлидаги тарашаларни печка ёнига ташлади-да, ташқари чиқиб, пақирларни кўтариб қайтди.

— Овора бўлиб нима қилардингиз, дада? Шунча вақт оловсиз ўтирдим, яна бир кун чидардим-да.

— Бир кун? Ҳа-а... Сен, қизим, ҳали ёшсан, унчамунча совуққа парво қилмайсан. Ўн-ўн беш йилдан кейин-ку, мана шу ўжарлигинг учун аттанг дейсан-а. Лекин унда кеч бўлади.

Қария чўнқайди, чопони остидаги нимчанинг қўйин чўнтагидан бир қути гугурт чиқариб, тутантириқлар устига қўйди-ю, қўлини печка туйнугига олиб борди.

— Қўйинг, дада. Ўзим ёқарман.

— Агар шу чоққача гапимга кириб, уйдан ўтин-кўмир олиб келганингда, бунчалик азоб чекмасдинг,— деди қария мингиллаб ва жойидан оғир қўзғалиб, эшик томон юрди.

Қиз гуноҳкорона бош эгиб индамай турарди. Отасининг бу иши унга юз оғиз аччиқ гапдан қаттиқроқ ботиб, кўнгли бузилди. «Қизим совқотмасин», деб шу изғиринда ўтин-кўмир кўтариб келганини ўйлаб, унга раҳми келди.

Қария кўчага чиққач, қирқ-эллик қадам юрди-ю, дафъатан хотинининг гапи эсига тушиб, орқага қайтди. Хотини йўл-йўлакай озроқ чой олиб келишни тайинлаган эди.

Қария магазинга кириб, сариқдан келган, хомсемиз сотувчи йигит билан салом-алик қилди.

— Хизмат, амаки? — деди йигит очиқ чеҳра билан.

— Кўк чойингдан бордир?

— Бор.

— Бир кило бер.

Йигит қутидан йигирма думалоқ чойни санаб олиб, қоғозга ўрамоқчи бўлган эди, қария:

— Қўявер, ўғлим, овора бўлма,— деди ва чопони барини кўтариб, пахталик шимининг чўнтагидан қийиқча чиқарди. Чойни ўшанга тугиб, пулини узатди.— Раҳмат.

— Мурод акам хат ёзиб турибдиларми? Саломатмикинлар?— деб сўради йигит пулни оларкан.

Қария бир лаҳза саросимага тушиб, гўё саволни тушунмагандек унинг юзига тикилиб қолди: йигит қўлини кўксига қўйганча очиқ чеҳра билан жилмайиб турарди.

— Ҳа, ёзиб турибди. Соғ-саломат...

У ёлғон гапирган эди: айтган гапидан ичида пушаймон бўлиб эшикка юрди. Назарида йигит орқасидан қув кўзларини тикиб: «Ёлғон гапирманг, амаки, мен Муроднинг қанақалигини яхши биламан. У сизга хат ёзмайди. Унга ота нимага керак?!»— дея масхара қилиб қолгандек туюлди.

Ростдан ҳам ўғли институтни тамомлаб, ишга кирганидан буён бирор марта хат ёзмаган эди. Уч йил бўладики, қария ундан икки оғиз илиқ сўз ёзилган бир парча қоғоз олган эмас. Ўтган шу уч йил мобайнида у фақат икки бор келиб, отасидан хабар олиб кетди.

Бироқ қария ҳар йил беш-олти марта ўғил кўргани бормаса, кўнгли жойига тушмайди.

«Ҳай, ҳечқиси йўқ. Бирор кун ёзиб қолар. Ҳозир иши оғир-да, каттакон бир заводнинг инженерини бўлиш ҳазил эмас. Қўли остида ҳеч бўлмаганда беш-олти юз киши ишласа керак. Шунча одамга бош-қош бўлиш осонми? Ўзи бир гал айтган эди — бош қашнишга ҳам қўли тегмас экан. Отамга хат ёзаман, деб ишдан чалғимагани маъқул. Иш юритишнинг ҳадисини олсин, ана кейин тез-тез келиб ҳам туради, хат ёзиш ҳам қочмас. Йўқ, худога шукур, Муроджоним оқибатли чиқди. Оқибатли бўлмаса, ғамимни еб менга шундай арзанда этик олиб келармиди? Ахир, бу дардимга нақ малҳам бўлди-ку».

Қария ҳовлисига яқинлашганда орқадан келган «Газик» машинаси унга етиб, таққа тўхтади. Эшиги очилиб, эғнига пўстин, бошига қулоқчини туширилган қоракўл телпак кийган, юзи узунчоқ, басавлат киши — колхоз раиси тушиб, салом берди.

— Баалайкум ассалом, раис. Ишлар қалай?

— Бир нави, амаки. Ўзингиздан сўрасак?

— Ёмон эмас. Лекин очигини айтсам, сиздан озроқ гинам бор.

— Яна нима бўлди, хўш? — деди раис кулимсираб.
— Биздан бирор айб ўтдимми?

— Ахир, шу кутубхона қиш бўйи олов юзини кўрган эмас...

— Топшириқ бердик. Қизингиз шу бугуноқ ўтин-кўмир олади. Ёзда қишлоқ Советига ишониб, кутубxonани ҳисобга қўшмаган эканмиз. Айб бизда.

— Қишлоқ Совети сизларга ишонган, — деди қария юмшаброқ, ҳазил аралаш. — Ҳа, ишдан гапиринг.

— Ишимиз чатоқ, амаки. Шу, кечаги қор бизни жуда бесаранжом қилиб қўйди.

— Ҳа, қор қалин тушди. Совуғини айтмайсизми! Молларнинг аҳволи қалай? Емиш етарлими ишқилиб?

— Беда-ку, бор-а, емнинг мазаси йўқроқ. Бир ҳафтадан бери уч машинамиз Хайрободдан кепак билан кунжара ташийди. Бир кунда зўрға икки марта қатнаб улгуришади: йўл узоқ, бунинг устига ҳаво совуқ денг.

— Ҳечқиси йўқ, раис, бўшашманг. Ҳадемай баҳор келади. Бу йилги қишнинг азоби сабоқ бўлиб, келгуси

Йил ем-хашак ҳақида тузукроқ қайғурасиз. Ушанда кутубхона ҳам эсингиздан чиқмас...

— Ҳа, албатта,— деди раис кулгига олиб ва дафъатан эсига тушгандек шошиб гапирди:— Қаранг, учрашганимиз яхши бўлди. Кеча Мурод телефон қилган эди. Эрталаб сизга етказаман, деб хаёлимдан кўтарилибди. Ташвиш кўп-да, амаки, ташвиш.

— Мурод телефон қилди?! Нима деди?

— Отам тез етиб келсинлар, деди.

— Э-э! Нима гап экан? Сўрамадингизми?

— Бир-биримизни яхши эшитолмадик. Шу гапни аранг илғадим.

— Тавба! Нима, бирон ҳодиса бўлганмикан?

— Тинчлик бўлса керак, амаки. Фарзанд-да, сизни шунчаки кўргиси келгандир, соғингандир.

— Йў-ўқ,— деди қария хаёлчан ва ўзига-ўзи гапиргандек давом этди:— Бир гап бўлмаса, мени бу совуқда нимага чақиради? Ё тоб-поби қочиб қолдиммикан?

— Ўзи телефон қилди-ку, ахир! Э, кўп хавотир бўлманг... Хўп, мен шошиб турган эдим. Бу гапни эртароқ етказолмаганим учун узр.

Раис машинага чиқиб, эшигини ёпди.

— Ишқилиб тинчлик бўлсин-да,— деб пичирлади қария ва хаёли қочганча ҳовлисига кирди.

Уйда у печкага яқин бир кўрпачага ёнбошлаб, анча вақт мулоҳазага берилди. Кўнгли хуфтон бўлиб, хаёли юз бир кўчага кириб чиқди.

Уғли нима қилди экан? Нега уни шу қаҳратон совуқда тўсатдан чақиради? Бунақа одати йўқ эди-ку! Саккиз йил бўладики, бирор марта телефон орқали ёки хат ёзиб бундай чақирмаган. Тўғри, ўқиб юрган кезларида баъзан-баъзан, ўшанда ҳам пул-мули қолмаса хат ёзарди. Институтни тугатди-ю, хат ёзишни йиғиштириб қўйди... Иши яхши, турмуши осойишта эди. Нима гап бўлиши мумкин?

Бундай ўйланиб ўтиришдан фойда чиқмайди. Нима бўлса ҳам иложини қилиб тезроқ жўнаш керак. Агар бу гапни эрталаб эшитганида бамайлихотир автобусга ўтириб, Хайрободгача борарди. Уёғига поезд қатнайди. Энди, пешиндан кейин автобус бўлмайди.

Нима қилса экан?

Хайрободга қадар етмиш беш километр. Бирорта йўловчи машина учраса-ку, яхши, учрамаса...

Қария раиснинг, «Бир ҳафтадан бери уч машина-миз Хайробооддан кепак билан кунжара ташияпти», деган гапини эслади-ю, ўрнидан туриб айвонга чиқди. Айвоқда хотини — чакка сочларига оқ оралаган, истараси иссиққина ўрта ёшлардаги аёл кир ювмоқда эди. Эридан эрта тул қолиб, отасининг уйида яшаб юрган бу аёлга у йигирма йил бурун, Муроднинг онаси зотилжамдан вафот қилгач, уйланган эди. Мурод унда етти яшар бола эди. Бу аёл уни ўкситмай, ўз фарзандидек меҳр қўйиб вояга етказди.

— Ишингни қўй, хотин, туриб менинг тазароқ кийимларимни олиб чиқ. Мен бир Душанбага бориб келай.

— Кўчага чиқиб, топиб келган гапингиз шуми? Бу совуғу изғиринда Душанбада нима қиласиз?

— Ўғлинг кеча раиснинг уйига телефон қилиб, отам тез етиб келсин, дебди.

— Нима гап экан? Тинчликми? — деб сўради аёл хавотирланиб.

— Билмадим, хотин. Ўзим ҳам минг хаёлга бориб, бошим қотиб турибди, — деди қария ва айвонга туташ ток сўрисига, ҳовли юзидаги қор остида қолиб, мотамсаро одамлардек бош эгиб турган олма ва шафтоли дарахтларига тикилганча қўшиб қўйди: — Тур, хотин, тез бўл! Мен озроқ мева-чева олай.

Аёл қўлларини латтага артиб, уйга кирди.

Қария ошхонадан саватча олиб, омбор томон юрди. Озроқ кузги олма солиниб, қумга кўмиб қўйилган икки чойқути омборда эди, бир тўсиннинг икки ёнига қоқилган михларга эса олтмиш-етмиш бош тоифи узум осилганди.

У саватча тубига бир ҳовуч похол тўшагач, қутилардан бирининг юзасидаги қумни ерга тўкди ва икки қатор йирик-йирик қирмизи олмани кафтида битта-битта артиб саватчага солди. Сўнг бўшаган қутини тўнтариб юқори чиқди-да, тўсиндаги узумдан бир неча бош олиб, чангини пуфлай-пуфлай олманинг устига жойлади. Саватча тўлди. Ошхонадан шол дастурхон келтириб, саватчанинг юзига ёпди ва узум эзилмасан учун унинг четларини авайлаб ичкари тикди. Шу пайт димоғига қовун ҳиди урилди-ю, бошини кўтариб, нимқоронғи омборнинг тўрт тарафига кўз югуртирди.

«Зора биронта қолган бўлса, Ҳа, ана, битта бор экан».

У бўш қутини судраб, омбор бурчагига олиб борди. Устига чиқиб, қовун осиглик чиптанинг баданини тўсиндаги миҳдан ажратди-да, эшикка яқин келтириб, ёруғда уёқ-буёғини синчиклаб кўздан кечирди. Қовун жиндак заҳа еган эди.

«Ҳечқиси йўқ, олиб бораман. Бу қиш чиллада соғ қовунни қайдан топасан?!»

Қария саватчани ва кўтаришга ўнғай бўлиши учун чиптасидан ажратилмаган қовунни омбордан олиб чиқиб, айвон устунига суяб қўйди. Кейин тоза кийимларини кийиб, машина пойлагани кўчага чиқди.

У дарвоза олдида туриб, оғирлигини гоҳ у, гоҳ бу оёғига солганча, тоқатсизлик билан хийла вақт йўлга кўз тикди. Аммо аксига олгандек бирорга ҳам машина ўтмасди.

Қария умидини узиб, таъби хира бўлган кўйи энди уйга кирмоқчи бўлиб турган эди, узоқдан бир юк машинаси кўринди.

«Худо хоҳласа, ишим юришадиганга ўхшайди-ёв», деб ўйлади у кўнгли ёришиб ва машина яқинлашгани ҳамано шоша-пиша қўл кўтарди.

Машина тўхтади. Тепасини бир қарич қор босган кабина эшиги очилиб, шофёр кўринди. У қариянинг узоқроқ қариндоши эди.

— Йўл бўлсин, Абдурашид?

Иигит қарияга мулойим боқди:

— Хайрободга юкка боряпман, амаки. Машинам бузилиб қолган эди, эртарақ жўнаёлмадим.

— Мени олиб кетмайсанми? Мурод аканг чақиртирган экан.

— Кабина банд эди-ку, амаки, — деди Рашид афсус оҳангида. — Қўшнимиз. Ўғиллари Хайрободда яшайди, тўйи бор эканми...

Қария қиров босган ойна орқасида ўтирган кекса-роқ аёлни кўриб, бир лаҳза ўйланиб қолди. Сўнг қатъий қарорга келиб:

— Майли, устида кетавераман, — деди.

— Машинанинг шамоли ёмон, музлаб қоласиз, — деди Рашид кулимсираб.

— Ишқилиб, сен рози бўлсанг бўлгани, бир амаллаб Хайрободгача етиб оларман.

— Ихтиёрингиз. Лекин азоб чекасиз-да.

— Бошқа илож йўқ, боришим керак.

Қария ҳовлисига кириб, саватча билан қовунни кўтариб чиқди.

— Юкингиз ҳам оғир экан.

Рашид унинг қўлидан қовунни олиб, кабинага жойлади-да, машинанинг устига чиқиб, кабина орқасига маҳкамланган тахта қутининг қопқоғини кўтарди, ичидан брезент чодир чиқариб, бир ёнига ташлади-ю, ўрнига қариянинг саватчасини қўйиб, қопқоғни беркитди.

— Мана шу ерда ўтирасиз, — деди у қутини кўрсатиб. — Шамолдан панароқ. Совқотсангиз, манави брезентни бошингизга тортинг. Яхши, пиймангиз бор экан...

Машина ўрнидан жилди ва тахминан ўн минутлар ўтгач, Шерон довоининг гажак йўллари бошланиб, юришини секинлаштирди.

«Йўлнинг шу қисми жуда хавfli, айниқса, қиш пайтида, — дея кўнглидан кечирди қария машинанинг юришига зеҳн солиб бораркан. — Шу жойдан соғ-саломат ўтсак, уёғи ҳеч гап эмас. Кета-кетгунча дара бўлса ҳам йўли текис, равон. Уйлаб қараса, шопирларнинг куни қаттиқ. Ёзин-қишин — йўлда. Бирон-бир кўздан йироқ хилват жойда машинаси бузилиб қолса борми, ит азобини кўради-да, ўзиям»,

Машина оҳиста-оҳиста, эмаклагандек довонга чиқиб бормоқда эди. Қариянинг қулоғига моторнинг бир зайлда гулдураши-ю, ғилдираклардаги занжирларнинг шақир-шуқур садосигина эшитиларди. Пастда, довон этагида қишлоқнинг қорга бурканган ҳовли-жойлари, боғ-роғ ва ялангликлари ястаниб ётарди. Қишлоқ теварақтаги баланд адирлар қуршовида улкан кумуш камарга ўхшарди. Довон йўлининг икки ёғида, ҳар жой-ҳар жойда оппоқ либос ёпинган дўнгликлар, харсанглар учрар, жарлик ва қояларнинг қуёшга терскай тарафи қорайиб кўзга ташланар эди.

Қария кишини дилгир қиладиган даражада бир хил атроф манзараларига назар солиб бораркан, ўйга чўмди. Уғлининг кейинги гал келганини эслади. У бундан уч ой муқаддам, кеч кузақта хотини билан келган эди.

Уша куни майдалаб ёмғир ёғиб турарди. Ҳаво со-

вуқроқ эди. Қарийб бир ойдан — намгарчилик бошланганидан буён оёқ оғриғи қайта хуруж қилиб, азобланаётган қария тишини-тишига қўйиб ошхонада ўтин ёраркан, Мурод ҳақида ўйларди. Мурод эс-ҳушли бола-ку, мусофирчиликни бунча хуш кўрмаса, деб бош қотирарди. Нега кўчиб келмайди? У шу ерда, ёнида яшаса, рўзгорга қарашарди, юрагига қувват бўларди. Ахир, жон бор жойда қазо бор, бир кунмас бир кун қария ажали етиб, ўлиб қолса, то ўғли хабар топиб, Душанбадан етиб келгунча жойига элтиб устига тулроқ тортиб қўйишади-ку, оқибатда совуқ башарасини ҳам кўролмайд армонда қолади-ку. Наҳотки, шу умидда ўғил ўстирган бўлса? Мурод институтда ўқиб юрган кезларида қария ўғлим одам бўлиб, ёшликда, оғир йилларда ушалмаган орзуларимга эндиликда етиб, қариганимда тирикчилик ташвишию тараддуллари-дан жиндак бўлса-да, қутулиб фароғатда яшасам, деб умид қилган эди...

— Акам келдилар, акам! — деганча ошхонага югуриб кирган қизи қариянинг хаёлини бўлди.

У шоша-пиша ҳовлига чиқди ва ўғли билан келинини кўриб, негадир ўнғайсизланди, кўзларига ёш қалқди. Оёқларидаги оғриқ бир зумда батамом йўқолган каби руҳида ажиб енгиллик сизди. Уларнинг жилмайиб турган чеҳраларига, бир-бирларига муносиб қад-қоматлари ва кўркам, қимматбаҳо кийимларига тикиларкан, меҳри товланиб кетди. Айниқса, ўғли чамадонини очиб, бир неча кило қанду новвот ва мана шу пиймани чиқариб берганида боши кўкка етди.

Уша оқшом ўғлини кўргани кўп одам келди. У меҳмонхонага узун дастурхон ёзиб, лаган-лаган мезачеваю ширинликлар тортди. Мурод ва уни кўришга келганлар билан бирпас гурунглашгач, қизини четга чақариб:

— Тез бориб Муҳсин қассобни олиб кел, — деди. — Акам келдилар, бир қўйиниз бор эди, ўшани сўйиб бераркансиз, дегин.

Акасини кўриб севинчдан кўзлари чақнаб турган қиз қассобнинг уйига қараб югурди. Қария тоғора кўтариб боққа тушди ва «Ўғлим келса, оғзи тегиб кетар», деган ниятда совуқ урмасин учун юзига чодир тортиб қўйган бир туп даройи узумнинг устини очди. Узумни икки қўллаб узиб тоғорага солди. Сарғиш, панжасимон

барг тагидан аранг кўриниб турган сўнгги бош узумни ҳам узиб, татиб кўрди.

«Яхши, совуқ таъсир қилмабди. Муроджоннинг ризқи бутун экан».

Қария тоғорадаги узумни иккита катта лаганга солиб ювди-да, келтириб дастурхонга қўйди.

— Қойи-ил, шаҳримни бердим, — деди қўшни чол узумдан бир шингил еб кўриб. — Шу кунгача тоқда асраб қолибсиз-а, қойи-ил. Қаранг, суви ҳам қочмабди.

— Неварангиз келса, тоқдан ўз қўли билан узиб есин, деб асраб қўйган эдим-да. Мана, насиб этган экан, бугун оғзи тегди, — деди қария ва ўғлининг ёнига чўккалади.

Бир оздан сўнг қассоб келиб қўйни сўйди.

Кечаси алламаҳалга қадар қариянинг уйидан ёрдўсту қўни-қўшнилари оёғи узилмади. У югуриб-елиб ҳаммани очиқ чеҳра билан қабул қилди. Қуюқ-сууюқ овқат билан иззатларини жойига қўйиб кузатди.

Эртаси куни Мурод хотини билан икки-уч жойга меҳмондорчиликка борди ва кечқурун қуёш ботаётган маҳалда қайтиб, отасига районда амалдорроқ бир ошнаси борлигини, у машина юбораман, деб ваъда қилганини айтди. Машина келса, улар шу кечанинг ўзида йўлга чиқишмоқчи экан — вақтлари зиқ.

— Орқангдан ёв қувлаб келяптими, ўғлим? — деди қария унинг бу қароридан норози бўлиб, оғринган оҳангда.

— Вақтим йўқ, ота. Курортга жўнаётган эдим. Олдиндан билет олиб қўйганман. Эртага учишим керак.

— Менинг сенга айтадиган гапларим бор эди. Бундай бир фурсат ҳам бўлмадики...

— Гапингизни айтаверинг. Машина келгунча ҳали вақт етарли.

Қария айтсамми-айтмасамми, деб бир зум ўйланиб турди-да, ниҳоят елкасидаги юкни улоқтирган каби огир тин олиб:

— Ўғлим, — деди, — қарийб саккиз йил бўладики, кўзимдан йироқ мусофирчиликда юрибсан. Беш йил ўқидинг. Озми-кўпми, қурбим етганича ёрдам қилиб турдим. Кейин шаҳарда қолиб, мана шунча вақт ишладинг. Етар энди.

— Нима қил, дейсиз?

— Нима қил, дердим? Энди шу ерга кўчиб кел, хонадонимизга ўзинг бош бўл. Мени кўриб турибсан, қариб қолдим, буёғи энди тоғ бошидаги шуъладек бир гап. Белимдан қувват, кўзларимдан нур кетди...

— Э, ундай деманг, ҳали отдайсиз, ота. Мана, синглим катта бўлиб қолган, ҳар қалай, ёрдами тегади. Турмушингиз ҳам жойида, нафақа олиб турибсиз. Тагин нима камчилигингиз бор? Биласиз, мен шаҳардан уй олдим, ишим ҳам яхши. Ўзингиз ўйлаб кўринг-а, бу ерга келиб нима иш қиламан?

— Колхозда иш тўлиб ётибди, ўғлим. Колхозга кўнглинг чопмаса, ана, районда ишларсан. Ҳа, иннай-кейин, ишнинг яхши-ёмони бор эканми? Агар уй-жойнинг ташвишини қилаётган бўлсанг, хотиржам бўл, бу ҳовлига икки-уч оила бемалол сиғади, уй кўп.

— Йўқ, ота, бўлмайди, бу гапингиз хом. Шаҳардан уй-жойли бўлишни орзу қилиб юрганнинг ҳисоби йўқ. Мен ўшандоқ тайёр уй-жойдан кечиб, қандай бу тоғ-тошингизга кўчиб келай? Бу ерингизда нима ҳам бор?

Қария ўглининг бу гапидан, айниқса, унинг, «бу гапингиз хом», деганидан аччиқланиб: «Ўғлим, ўйлаб оғиз оч. Сен мана шу ерда туғилдинг, мана шу тоғу тош орасида вояга етдинг. Осмондан тушганинг йўқ», деб мулзам қилгиси келди-ю, негадир мўйлови учини ямлаганча андишаомуз сукут сақлади.

— Сиз кўп ғам еманг, ота, мен доим ёрдам қилиб тураман, — деди ўғил ва чўнтагидан иккита ўн сўмлик чақариб узатди.

— Керак эмас, ўғлим. Курортга кетаётган экансан, чиқиминг кўп. Мен учун мол-дунёнгдан ўзинг ёнимда бўлишинг қимматлироқ, — деди қария унамай. Аммо Мурод қўймасдан пулни унинг кафтига қистирди:

— Оз деб хафа бўлманг. Ўзингиз айтгандек, сафар олдида турибман, бўлмаса кўпроқ берардим.

Уларнинг гап-сўзига жимгина қулоқ солиб турган қариянинг хотини сандиқдан нафис тикилган беқасам чопон олиб чиқиб, Муроднинг елкасига ташлади:

— Сизга атаб тиккан эдим. Илойим яхши кунларингизга буюрсин.

У боя Мурод чўнтагидан пул чиқарганида афтини буриштириб, асабий чимирилганча нигоҳини улардан

олиб қочган келинига ҳам бир кийимлик тоза атлас совға қилди.

Орадан ярим соат вақт ўтмай машина келди — улар жўнаб кетишди. Кетишди-ю, қария худди бебаҳо бир нарчасини ногоҳ қўлдан чиқариб юборган каби таъби хира бўлиб, бир неча кунгача хаёли қочиб юрди.

...Машина Шерон довонидан ўтиб, дара йўлига тушгач, тезлигини оширди. Қишлоқ довон ортида қолиб, кўздан пана бўлди. Ғилдираклардаги занжирларнинг шақир-шуқури ва моторнинг гуриллаши пасайди. Даранинг икки бетидаги олачипор қоялар бағри қария назарида ғуборга чўмгандай эди. Йўл шамоли қулоқларини ялаб, боши ғувилларди.

Қария совқота бошлади. Бели, курагининг усти ва оёқ-қўлининг бўғинларига зирқираб оғриқ кирди. Кўзлари ёшланди.

«Шу этик бўлмаганда аллақачон ишим пишарди», деб кўнглидан кечирди у ва кўз олдида Муроднинг қиёфаси гавдаланди. Унинг катта-катта қўй кўзлари, пайваста қошлари, буғдойранг чеҳраси, ҳафсала билан таралган тимқора сочи, оппоқ бармоқлари-ю, мушаклари ўйнаб турган қўллари, бўйинбоғининг ранги ва ҳатто чамадонини қандай очиб, мана шу этикни қандай чиқариб берганигача — ҳамма-ҳаммаси равшан намоеън бўлди.

«Умри узоқ, ризқи улуғ бўлсин-да, ишқилиб, — деди қария ичида. — Мен мўйсафидга бошқа нима ҳам керак? Фарзанд доғини кўрмай кетсам бўлгани. Одам қариб дунёдан кўз юмса, ҳеч гап эмас. Бу, ҳар эрта уйқудан туриб, юз-қўлни ювиш ёки ҳар кун уч маротаба овқат ейишдек муқаррар бир нарса. Хулоса шуки, одам бу дунёга бамисоли бир дарвозадан кириб келади-ю, бошқасидан чиқиб кетади. Лекин кетиш билан келишнинг фарқи бор. Олдин келган киши олдин кетганда алами камроқ бўлади. Ҳилвираб қолган чол бўлсангу гулдек фарзандинг сени ташлаб кетса — инсон боласи учун бундан қаттиқроқ кун бўлмас. Отананинг доғи мерос, фарзанд доғи тиги олмос, деб шуни айтсалар керак-да».

У салласини ечди-да, қулоқлари устидан икки бор ўраб қайта боғлади. Совуқдан карахт бўлиб қолган панжаларига куҳкуҳлаб, тақир, қадоқ кафтларини бир-бирига ишқаркан, дақиқа сайин баттарроқ совқо-

таётганини ҳис қилди. Яхши ҳамки, оёқлари жиндак бўлса-да, иссиқ. Ҳечқиси йўқ, чидайди.

«Ҳадемай Хайрободга етиб қоламиз...»

Ўғли узоқда эканини ўйлаб баъзан эзилишни ҳисобламаганда, қариянинг ундан гинаси йўқ. Аксинча, шундай бир ишбилармон, одамлар ҳавас қилгудек фарзанди борлигидан мамнун. Аммо келини бошқача. У одамнинг қадр-қимматини қора чақага ҳам олмай-диган кимсалар тоифасидан. Қариянинг дийдорини кўришдан кўра, ўн тийин унинг учун ғанимат. Мабодо уйига меҳмон келса-ю, одатдагидан кўпроқ қозон-товоқ қилиб ташвиш чекса, ичидан зил кетади. Лекин башараси доим кулиб туради — хандон, ичидагини зинҳор-базинҳор сиртига чиқармайди. Нимасини айтасан, фарзанд ҳамма ишда авваламбор ота-онасига тақлид қиларкан. Ота-онасики одамёқмас, латтапараст бўлгач, у ҳам ўшаларга тортади-да. Мурод келиб-келиб, бунақа хотинни қаёқдан топди? Тавба! Ростдан ҳам қисқа вақт ичида одамнинг дилидагини билиш қийин экан. Қария то бултурга қадар ўғлининг бахти кулиб, оқилаю саранжом-саришта аёл билан қовушганига шубҳа қилмасди. Лекин кейинроқ пайқадикки, янглишган экан...

Машина нишабликдан ўтиб, бош устида бамисоли осилиб тургандек икки улкан қоя ўртасидаги торгина жойда тўхтади. Рашид кабинадан ирғиб тушди ва капотни кўтариб, бошини тикқан кўйи бирпас алланима билан машғул бўлди. Сўнгра капотни қайтиб беркитди-ю, машина атрофини айланганча этиги учи билан ғилдиракларни тарс-тарс уриб кўрди-да, кўнгли тўлгандек ўзича жилмайиб қўйди. Зинага чиқиб, кабина биқинидан қарияга разм солди.

— Совқотдингиз-а, амаки?

— Ҳа, ўғлим...

— Шамоли камроқ бўлсин, деб машинани секин ҳайдадим. Буёғига ҳам чидайсиз энди, бирор соатларда етиб қоламиз, — деди Рашид ва эғнидаги пўстинни ечиб, қарияга узатди. — Елкангизга ташлаб олинг.

— Ўзинг-чи?

— Кабина иссиқ. Боя берсам бўларкан, ақлимга келмаганини қаранг.

— Умринг узоқ бўлсин!

Қария пўстинни елкасига ташлади ва қўлларини чопони енгига ичкарироқ тортиб ўтирди.

Мотор ўт олиб, машина йўлга тушди.

Қария бултур бир пақир чиллаки узум ва тўрт дона қовун кўтариб ўғлининг уйига борганини эслади. Икки кун туриб, шаҳардаги бозор ва магазинларни томоша қилди. Ростини айтиш керак, ўша кунлари келини унга роса меҳрибонлик қилиб, иззатини жойига қўйди. «Дадажон, бу ерга ўтиринг, дадажон, у ерга ўтиринг», деб атрофида парвона бўлди. Қария бу мулозаматдан терисига сигмай кетди. Бироқ эртаси, кетадиган куни еган-ичгани бурнидан чиқди.

У кийим-бошини кийиб, ичкари хонага кириб кетган ўғли билан келинини даҳлизда кутиб турарди. Шунда тўсатдан меҳмонхона деразаси рафида паккисини унутиб қолдирганини эслади, ичкари кирди ва уни олиб қайтиб чиқмоқчи эдики, дафъатан ётоқ бўлмасидан келинининг гапи қулоғига чалинди:

— Қачон отангиз келсалар, қозон-товоқдан бўшмайман. «Уни енг, буни ичинг», дейишдан оғзим чарчайди. Тагин нима қилай?

— Ҳаммаси учун раҳмат, дедим-ку. Ке, ҳозир бошни қотирмагину ўттиз сўм чиқар. Чол қараб турибди, — деди ўғли бетоқат бўлиб.

— Бошқа гал берарсиз. Гарнитурга етмай қолсачи? Бир ой бўлди, дадам база мудирини билан гаплашиб қўйганлар...

— Гарнитур-гарнитур, деявериб суягимни оқартирдинг. Сен қачон нарсага тўясан?..

Қария паккини камзули чўнтагига солди ва лабини тишлаб, аста ҳовлига чиқди-ю, кўнгли ғаш тортиб, маъюслик билан бир туп атиргулга тикилиб қолди.

Бир оздан сўнг улар ҳам уйдан чиқиб, уни троллейбус бекатига қадар кузатиб қўйишди. Ўғли карахт, паришонхотир эди, келинининг чеҳрасида эса табасум барқ урарди...

Қария қачон шу воқеани эсласа, негадир ўғлига ичи ачийди. Унга ўғлининг пули, моли эмас — ўзи, жони қадрили. Наҳотки, келини шунини тушунмаса? Наҳотки уни бировнинг қўлига қарайдиган нотавон деб ўйласа?.. «Келинимнинг гапи киройи ранжигулик эмас эди, у ҳали ёш, рўзгор ғамини еганидан ўшанақа гап оғзидан чиқиб кетди-да», деб қария ўзини ҳарчанд

юпатмасин, совуқ, нохуш бир нима юрагини ғижимлаб азоб беради...

Машина дарани ортда қолдириб, пастга шўнғиди ва суви шўрроқ бўлгани учун Шўрсой деб аталиб кетган чоғроқ сойдан ўтгач, яйдоқ даштликка чиқди. Сойнинг суви шундай аёзда ҳам музламай, қирғоқларидаги қорни силаганча сокин оқарди.

Қария ўрнидан аста қўзғалиб, кабина биқинидан олдинга бир лаҳза тикилди ва машинадан тахминан уч километр чамаси олисда, қор билан қопланган дашт ўртасида чипта ямоқдек ажралиб турган мўъжазгина Хайробод бекатининг бир неча паст-баланд биноларини кўрди.

Рўпарадан эсаётган аччиқ шамол юзини жизиллатиб, кўзлари ёшланди ва қария пўстинга тузукроқ ўралиб, ғужанак бўлганча қайтиб жойига ўтирди. Ёйверидан ғир-ғир ўтаётган бир хил манзарадаш боши айлангандек бўлди. У бармоқларига куҳ-куҳлаб, кафгларини бир-бирига ишқади. Ёшланиб баттар хира тортган кўзлари Шўрсойни зўрға илғарди. Шўрсой машинада тобора ортда қолиб, дарадан чиқишдаги қояларни четлари уфққа туташиб кетган бепоён даштдан ажратиб турган узун кулранг арқонни эслатарди...

Қария сокин ва чароғон шаҳар кўчаси бўйида қад ростлаган муҳташам бинога етиб, бир зум тўхтади, эркин нафас олди. Сўнг бошини кўтариб, иккинчи қаватга, ўғли яшайдиган уй деразаларига кўз югуртирди. Уларда чироқ кўринмасди. «Ажабо! Наҳот уйда бўлишмаса?» дея кўнглидан кечирди ва шоша-пиша бинога кириб, мадорсиз оёқларини базўр судраганча ҳарсиллай-ҳарсиллай тош зиналардан иккинчи қаватга кўтарилди. Қўлидаги саватча билан қовунни ерга қўйиб, чарм қопланган эшик кесакиси ёнида садафдек ярқираб турган қўнғироқ тугмачасини оҳиста босди. Ичкаридан қулоғига бўғиқ жиринглаш садоси чалинди. Бир нафас кутиб турди. Аммо бошқа на бир товуш, на оёқ шарпаси эшитилди. Тугмачани яна икки марта босиб кўрди — ҳеч кимса эшикка яқин келмади.

«Қаёққа кетишди экан? Балки қўшнисини билар?»

У бурилиб, ўғлининг эшигига бетма-бет қўшни эшикка яқинлашди, шаҳодат бармоғини қўнғироқ тугмачаси томон чўзди-ю, шу заҳоти «ухлаётган бўлишса,

безовта қилиш яхши эмас», деган андишага бориб, қўлини тортди. Бир муддат нима қиларини билмай гарангиб турди. Сўнг ўйланиб, нимчасининг қўйин чўнтагидан соатини олиб қаради — ўн бир бўлибди.

«Бу нима оворагарчилик? — деб пичирлади у соатни қайта жойига солиб қўяркан. — Отам тез етиб келсинлар, деб телефон қилибди-ю, ўзи уйда йўқ... Эҳ, фарзанд, фарзанд!.. Ишқилиб тинчлик бўлсин-да».

Қария пастга тушмоқчи бўлиб зинапоя томон бир қадам босди-ю, қўшни уйдан аёл кишининг баланд овозда гапирганини эшитиб, орқасига қайтди ва ичидан, «ҳали ухлашмаган экан-ку», деб қўнғироқ тугмачасини босди.

Эшик зарб билан очилиб, остонада кичик-кичик ўйноқи кўзлари теграсига кўкимтир бўёқ тортилган, эгнида ёҳаси очиқ, этаги тиззаларидан бир қарич юқори калтагина қўйлак, ўрта ёшлардаги малла соч бир аёл кўринди. У шубҳали назар билан қарияни бошидан-оёғигача синчиклаб кўздан кечирди-да, дағал оҳангда сўради:

— Сизга ким керак?

— Қизим, мен Муроднинг отаси бўламан...

— Хўш?

— Райондан келган эдим. Уйда ҳеч ким йўқ экан. Билмайсанми?..

— Мен қаёқдан билай? Ғалати одам экансиз.

— Қизим, мен шунчаки бир оғиз сўрамоқчи бўлиб...

— Айтдим-ку, мен ҳеч нарсани билмайман. Бошимни қотирманг. Ярим тунда ҳуду-беҳуда қўнғироқ чалиб, одамни безовта қилиш яхши эмас!

Аёл лабини асабий буриб, қошини чимирганча қариянинг юзига эшикни тарақлатиб ёпди.

Бу муомаладан кайфи учган қария қўлларини белбоғи орасига тиқиб, «Тавба, тавба!» — деб пичирлаганча ташқари йўл олди. Чиқиб, изғирин дамига дош беролмай тўхтовсиз орқа-олдинга бориб-келиб, гўё унинг ҳолига раҳми келгандек оҳиста ғижирлаётган икки тавақали эшик оғзидаги пастаккина ўтиргичга қўзи тушди. Чопони ени билан унинг юзидаги қорни супуриб, ўтирди. Совуқдан бўйнини ичкари тортиб, ҳануз машина қатнови тўхтамаган кўчанинг нариги тарафига, томи ва пештоқларида неон рекламаларнинг йирик-йирик ҳарфлари ранг-баранг порлаб турган улкан би-

ноларга хаёлчан термилиб қолди. Кейин ҳижжалаганча бир неча рекламани бирин-сирин ўқиб чиқди: «Гўшт — сут — ёғ», «Болаларнинг қўлига гугурт берманг — ёнғинга олиб келади», «Сант моллари».

«Сант — нима дегани экан? — деди ўзига-ўзи ва ўйлана-ўйлана топди: — Саноат дегани-да».

Шу пайт қаёқдандир бир такси келиб, бинодан сал нарида тўхтади. Чироқларининг бир даста ўткир нури қариянинг юзига тушди, сўнг бино деворларини ялаб ўтиб, дарҳол сўнди. Қария кўчанинг нариги тарафидан кўз узиб, таксига қаради. Унинг орқа эшиги очилиб, ўғли билан келини тушди. Улар ўзларича ниманидир гапириб, кула-кула у томон юрдилар.

Қария жойидан турди.

Улар қарияни кўрдилар ва бир-бирларига маъноли қараб қўйиб, қадамларини илдамлатдилар.

— Кечгача йўлингизни пойладик, келмадингиз, — деди Мурод узр оҳангида. — Кейин, энди келмасалар керак, деб бир ўртоғимизникига кетдик. Таклиф қилиб қўйган эди.

Қариянинг димоғига ароқ ва тамаки ҳиди урилди.

— Уйдан қай вақт чиққан эдингиз? — деб сўради Мурод.

— Тушдан кейин чиққан эдим, ўғлим, тушдан кейин, — деди қария ўғлининг юзига диққат билан зеҳн соларкан. — Телефон қилганингни эшитибоқ йўлга тушдим. Хаёлим қочиб, кўнглимга нима гаплар келмади...

— Совқотибсиз, дада, юринг, уйга жирайлик.

Бироқ ҳамон ундан кўз узмай турган қария жойидан жилмади.

— Нима бўлди ўзи? Нега мени бундай шошилинич чақиртирдинг?

— Тинчлик, тинчлик, шунчаки... Соғиниб қолдик-да сизни, — деб кулимсиради Мурод.

— Бу киши Москвага кетяптилар. Ишхоналаридан, уч ойлик ўқишга. Сизни бир кўриб кетай, деб телефон қилган эдилар, — деди келини гапга аралашиб. У бир зум қарияга тикилди ва унинг авзойидан ўзича хулоса чиқарди шекилли, эрига юзланди: — Мен сизга айтган эдим-ку, бу изғиринда дадамни чақириб овора қилманг, деб...

— Хайрият!.. — деди қария ва бир лаҳза сукутга

чўмди.— Ҳа... Илойим ҳамиша шундай тинч бўлинглар.

— Келинг, уйга кирайлик,— дея яна таклиф қилди Мурод, бу гал отасининг тирсагидан олиб.

Қариянинг димоғига тагин ароқ билан тамакининг қўланса ҳиди урилиб, ўғли ва келини кетидан ўнғайсизланиб ичкари кирди.

У аста-аста юриб зиналардан кўтариларкан, бениҳоя ҳолдан тойганини, мадорсизланганини ҳис қилди ва негадир юрагини шундай бир истак ўртай бошлади: Муродни шарт тўхтатса-ю, кескин оҳангда: «Ўғлим,— деса,— мени кўргинг келган бўлса, бир кун вақтингдан кечиб, уйга бориб кўрсанг, мартабанг пасайиб қолмасди. Дуо қилардим. Олтин эмас, дуо ол, дуо олтин эмасми, деганлар. Ахир, мени отангман, қариб қолдим энди. Чиллада мени бундай саргардон қилганинг яхши бўлмади. Гўр азобини тортдим. Соғ бўлганимда бошқа гап эди. Ўзинг биласан, савил бод ўн йилдан буён умримни кемириб келади».

Бироқ қария бу гапларни айта олмади — тили бормади. У дилидаги ғалаённи базўр босиб, ўзини хурсанд кўрсатишга тиришганча:

— Хайрият, ўғлим, хайрият. Илойим ҳамиша тинч бўлинглар,— деди ва иккинчи қаватга етишгач, ўғли чўнтагидан калит чиқариб, эшикни очмоқчи бўлаётганида овози титраб, лекин қатъият билан илова қилди: — Уқишга кетяпман, де? Ҳа-а... Уқиган яхши, ўғлим, ўқи...

ҚАЛБДАГИ МЕХР

1

Қуёш аллақачон ботиб, ҳаммаёқни қоронғилик қора пардадек қоплаган эди. Осмонда булутлар бир-бирини қувганича сузиб юрарди. Юлдузлар гоҳ булутлар орқасига яширинар, гоҳ улар орасидан мўралаб, гўё имо-ишора билан гаплашмоқчи бўлгандек киприк қоқишарди. Енгил кузги шабада эсиб турарди. Аҳён-аҳёнда пахта теримидан қайтаётган колхозчиларнинг ашулалари, шод-хуррам кулгилари қулоққа чалинади. Шу кун кечқурун учинчи бригада шийпони жуда гавжум эди. Шаҳардан ҳашарга чиққан барча одамлар терган пахталарини аллақачон топшириб бўлиб, зарур ишлари бўлмагани учун уйларига ошиқмаётган колхозчилар тарози атрофида ўралишиб, гимирлаб юришарди. Колхозчиларнинг кўпчилиги аллақачон шаҳарликлар билан танишиб олган, энди тўртта-тўртта, бешта-бештадан бир ерга тўпланиб, суҳбатлашишарди.

— Ўртоқлар,— деди тўсатдан шаҳарлик ёшлардан бири ўз шерикларига мурожаат қилиб,— нега Солиҳжон йўқ? Мен кун бўйи у кишини кўрмадим. Тагин унга бирон нима бўлган бўлмасин?

— Беҳуда ташвиш тортманг,— жавоб берди бошқаси,— у киши сувга тушсалар ҳўл бўлмайдилар, ўтга тушсалар ёнмайдилар. Келганимизга ҳали бир кун бўлгани йўғу у киши аллақачон ҳамма билан ошна бўлиб олибдилар! Бугун чошгоҳдан бошлаб, звеновой Ўғилой билан пахта теряптилар. Ундан пахта теришни ўргашмоқчилар! Худди бир умр пахта термоқчидай!

— Нотўғри!— унинг гапини жаҳл билан бўлди биринчи йигит.— Биз ишимизни, уйимизни ташлаб, бу ерга курортга эмас, ёрдам бергани келдик. Шунинг учун биз бу ерда бир кун бўламизми, икки кун бўламизми, пахта териш маҳоратини ўрганишга мажбурмиз. Акс ҳолда ёрдамимизнинг зарари фойдасидан кўпроқ бўлади. Тушундингизми?

Шу пайт қопланган пахталар ортилган арава келиб тарозидан уч-тўрт қадам нарида тўхтади. Аравадан фуфайка, қора шим, этик кийиб олган йигирма бир ёшлар чамасидаги бир йигит сакраб тушди-да, бир қопни елкасига олиб, тарози олдида навбат кутиб турган қиз ёнига келтириб қўйди, яна арава олдига бориб, иккинчи қопни ҳам келтирди, ҳалиги қоп устига босиб, қопларга суянганича навбатга қараб турди.

— Очилова!— деди қиз секин, қопини тарози устига қўяркан.

— Саксон тўрт кило! Қандингни ур, Нафисахон,— бригадир уни мақтаб, кўзларини тарози шайинидан узди-да, қизнинг юзига қаради.— Бугун ҳар кундагидан ошириб юбординг!

Қиз бригадирнинг мақтовига ҳеч нима демай, қопини тарозидан олиб, бўшатгани олиб кетаётган эди, аммо бир йигит ундан чаққонлик қилиб қолди.

— Э, бу киши саксон тўрт килога қандларини урсалар, биз шоколад урарканмиз-да,— деди ҳазиллашиб боя келган йигит.

— Ҳой, ўртоқлар, Солиҳжон топилиб қолдилар,— деди шаҳарликлардан бири, шундан кейин ҳаммалари тарозига яқин келишди.— Биз сени адашиб қолдимизкин, деб ўйловдик,— дея қўшиб қўйди у Солиҳжонга юзланиб.

— Э, биродар, бу экану мен тегирмондан ҳам бутун чиқаман...

— Сизнинг қанақалигингизни мана энди кўрамиз-да, йигит,— деб унинг гапини бўлди бригадир,— қани, тарозига қўйинг-чи.

Солиҳжон қопини кўтариб, тарозига қўйди. Ҳамма жим бўлиб, бригадирга қарар эди.

— Бир юзу йигирма тўрт кило,— деди бригадир, тарози шайинига анча қараб тургандан кейин.

Тўрт томондан шаҳарликларнинг:

«Қандингни ур, Ҳакимов! Яшавор, Ҳакимов!» — деган овозлари янгради.

Чунки бугун фақат Солиҳжон юз килодан ошириб пахта терган эди. Чамаси, уларнинг қувончи қизнинг иззат-нафсига қаттиқ тегди шекилли.

— Сиз кун бўйи тердингиз. мен эса дарсдан кейин бошладим, — дея ўзини оқламоқчи бўлди қиз.

— Э, эртадан кечгача, кечқурундан эрталабгача терсангиз ҳам барибир менга етказиб теролмайсиз, — қизнинг авзойини сезиб, ҳазил оҳангида жавоб берди Солиҳжон. — Менинг кимлигимни биласизми? Мен Ўғилойнинг шогирдиман! (Ўрни келганда шуни айтиб қўяйки, Ўғилой пахта теришда фақат колхозда эмас, бутун районда, ҳатто бутун областда машҳур.) Эртага дам олиш куни бўлса керак, — бир оз жим тургандан кейин илова қилди у: — Келинг, бирга терайлик, кейин кўрамиз...

— Бирга терамизми ёки бошқа-бошқами, бунинг аҳамияти йўқ, — қиз Солиҳжоннинг гапини чин билиб, унинг гапини бўлди, — аммо эртага кўрамиз...

— Нега аҳамияти йўқ? Борди-ю, бригадир сизга пахтаси кўп майдонни бериб, менга пахтаси оз ерни кўрсатса, нима бўлади? — Солиҳжон шу пайт бригадирга қараб, кўз қисиб қўйди. Унинг кўзлари гўё: «Мен ҳазиллашяпман, тагин хафа бўлманг», деяётгандай эди. Бригадир бунга жавобан жилмайиб қўйди. Унинг оппоқ тишлари, папирос тутунидан сарғайиб кетган мўйлови, кичкина қўй кўзлари, қисқаси, бутун афт-башараси гўё: «Мен сизни тушуниб турибман, гапираверинг», деб тургандай эди. Солиҳжон бундан дадиллашиб, гапини давом эттирди:

— Ёки сизга икки-учта ёрдамчи топиб берсаларчи? Шунинг учун агар бирга терсак, гаров бойлашман, сиздан кўпроқ тераман.

Колхозчилар ҳар томондан: «Қўрқма, қизим! Гаров бойлашавор, қизим!» — деб қизга далда беришди.

Солиҳжоннинг кейинги ҳазиллари қизни қаттиқ ранжитди.

— Хўп, — деди у сал ўзини босиб, — майли, эртага бирга терамиз, аммо гаров ўйнаш шарт эмас.

Шундай қилиб ҳазил-ҳазил билан Солиҳжон қизнинг мусобақадoshi бўлиб қолди.

Шу кунни кечқурун шаҳарлик ҳашарчилар ётоқхонасида Солиҳжон билан Нафисахоннинг мусобақалашгани тўғрисида кўп гап бўлди. Баъзилар Солиҳжоннинг бу ишини маъқуллашса, баъзилар бекорга колхозчи қиз билан мусобақалашди, деб афсусланишарди, баъзилар эса аскиябозликда ўз қобилиятларини синаб кўриш учун бундан фойдаланар эдилар.

— Отга тақа қоқаетганларида қурбақа ҳам оёғини кўтарган экан,— деб ҳазиллашди Солиҳжоннинг ёнида ўтирган йигит.

— Кел, қўй, аскияларинг ҳам ўзингга ўхшаб совуқ,— деб гап бошлади бугдойранг, юзи кулиб турадиган, шаҳарликлар ичида аскиябоз деб ном чиқарган Ҳалим,— бола бечора эртага нима қиларкинман, деб калавасининг учини йўқотиб ўтирибди-ю, сен бўлсанг, аския қиласан. Аммо сизга, Солиҳжон, дўстона маслаҳатим шуки, эртага шаҳарга жуфтакни ростлаб қолинг. Обрўйингизни тўкиб, бизни шарманда қилманг.

Хона кулгидан зириллаб кетди. Аммо Солиҳжон ўртоқларининг бундай ҳазилларига кўнникиб кетгани, ўзи ҳам аскияни яхши кўргани учун улардан хафа бўлмасди, аксинча ўртоқларининг барча ҳазилларига ҳазил билан жавоб берар эди.

Ҳатто шаҳарликларнинг ошпази, бошқаларга нисбатан камгап ва босиқ табиатли Усмонжон ҳам ҳазил қилишдан ўзини тия олмади:

— Манави сарёғ шўрвани ичинг, укажон,— деди у Солиҳжоннинг олдига бир коса шўрва қўйиб.— Яна эртага колхозчи қиз билан баравар пахта тераман, деб қўл-оёқдан ажраб қолманг. Бу ерда «Тез ёрдам» машинаси йўқки, унга солиб шаҳарга олиб борсак.

Ҳамма бирданига кулиб юборди, Солиҳжон ҳам ўзини кулгидан аранг босиб, Усмонжоннинг гап оҳангига мувофиқ жавоб берди:

— Э, ака, сира ғам еманг, агар «Тез ёрдам» машинаси бўлмаса, сизни миниб кетавераман-да.

Шу пайт эшик очилиб, хонага студентларнинг бошлиғи — ўқитувчи Расулов кириб келди.

— Ҳа, намунча димоғларинг чоғ? Қишлоқ об-ҳавоси ёқдими дейман-а?— деб гап бошлади у пальтосини

еча туриб.— Пуф, хонани тутунга тўлдириб юборибсизлар-ку. Ташқарига чиқиб чексаларинг бўлмайдими?

Расулов ахлоқу одоб хусусида гапиришни яхши кўрар эди. Агар бирор студент одоб доирасидан бир қадам четга чиқса ёки кимнингдир папирос ушлаб турганига бирон марта кўзи тушиб қолгудай бўлса, хона юзида бирон дона гугурт чўпини кўрса, албатта одоб, ёхуд кашандаликнинг зарари, ёки шахсий гигиена тўғрисида ярим соат лекция ўқир эди. Лекин бугун хона фақат папироснинг кўкиш тутунига тўлиб кетгангина эмас, балки хона бети гугурт доналари ҳам папирос қолдиқларига тўлиб ётарди. Шу сабабли студентларнинг ҳаммаси ҳам Расуловнинг ҳозир «лекция» бошлашига амин эди. Аммо улар кутганининг акси бўлиб, у гапни Солиҳжоннинг мусобақасидан бошлади...

— Сиз бошлаган иш жуда яхши,— деб гапни давом эттирди у пальто ва телпагини миҳга илиб қўйгандан кейин Солиҳжонга мурожаат қилиб.— Лекин сизни огоҳлантириб қўяй, чунки эҳтиёт — ярим ҳаёт, дейдилар. Эшитишимча, ўша қиз мактабда ўқиркан, бунинг устига аълочи ҳам экан. Нечанчи синфда ўқишини билмайман, лекин тахминимча, тўққизинчи ё ўнинчи синфда ўқиса керак. Албатта, сиз ёшлар иш вақтида ҳам қизларга гап отмай туrolмайсизлар, шунинг учун, илтимос, улар билан гаплашганда, айниқса гап илмий мавзуларда кетса, ҳушёр бўлишларинг керак, чунки бугунги қишлоқ одамлари илгариги қишлоқликларга бутунлай ўхшамайди, баъзилари мунозарада сизу бизга ўхшаган шаҳарликларнинг ўнтасини ҳам шошириб қўяди. Бунинг устига, колхозчилар айрим шахсларнинг юриш-туришига қараб, бутун коллективга баҳо беришади...

3

Эртасига Солиҳжон тонг қоронғисида турди. Ҳолбуки ҳали ошпаздан бошқа ҳеч ким уйқудан турмаганди. Ҳаво соф ва сокин эди. Сал кемтик бўлиб қолган ой ўз ёғдусига водийни чўмилтирмоқда эди. Ойнинг заррин нурлари ва очилган пахталарнинг оппоқлиги водийга ажиб бир манзара ва гўзаллик бахш этарди. Кишининг назарида гўё водийни бепоён сут дарёси эгаллаб олгандай туюларди.

Солиҳжон ярим соатча бадантарбия қилиб, сочиқ, совун ва тиш чўткасини олди-да, ариқ лабига борди. Юзини, белидан юқорисини совуқ сувда ювди. У сув билан пича нон ва пишлоқ еб олиб, кейин қоп этакларини қўлтиқлаганича пахтазор томон равона бўлди.

Қозон-товоқ билан куймаланаётган Усмон Солиҳжоннинг нонушта қилмай кетганини кўрмай қолди. Солиҳжон уйдан ўттиз-қирқ қадам узоқлашгандан кейингина кўзи унга тушди.

— Ҳой, Солиҳжон, қаёққа кетяпсиз? Мен сиз учун чой қўйдим-ку!

— Раҳмат, тамадди қилиб олдим.

— Қанақасига? Иссиқ чойсиз-а? Ҳаво совуқ...

— Ҳечқиси йўқ.

— Бўлмаса, шошмай туринг.

Усмонжон ғизиллаб бинога кирди-да, у ердан ўроғлиқ бир қоғозни олиб, Солиҳжон томонга югурди.

— Манови шоколадни чўнтагингизга солиб қўйинг, керак бўлиб қолар,— деди иккита плиткали шоколадни унга тутиб.— Фақат, Солиҳжон, ҳушёр бўлинг, бу иш ёлғиз ўзингизни эмас, ҳаммамизнинг обрўйимизга, мактаб обрўсига дахлдор-а. Биласизми? Нонуштадан кейин то тушликкача бир-икки соат бўш бўламан, агар қаерда пахта теришингизни айтсангиз, мен бориб, сизга бир оз ёрдам берардим.

— Йўқ, Усмонжон, бунақаси кетмайди, бу эркакнинг иши эмас, қанча теролсам, шунча тераман. Агар бўш вақтингиз бўлса, бошқаларга ёрдам беринг. Хўп, мен кетдим...

Солиҳжон кеча бригадир тайинлаган пайкалга яқинлашди. Теварак-атрофда ҳеч ким кўринмасди. Ҳали тонг бўзармаган, аммо ой нури оламни шунчалик ёритиб турардики, бундай пайтда пахта териш у ёқда турсин, китоб ўқиш ҳам мумкин эди. Солиҳжон сумка ва қопини жўяк бошига қўйди ва этак тутиб пахта теришга тушиб кетди.

Орадан ярим соатча вақт ўтди. Тонг бўзара бошладди. Ҳаво совуқ бўлиб, пахталарга инган қиров қўлларни ачиштирар, бармоқлар қотиб қоларди, лекин Солиҳжон бунга аҳамият бермай, исиб олиш учун тез-тез пахта тераверди.

Ногаҳон орқадан шитирлаган овоз эшитилди. Солиҳжон орқасига қараб, тўрт-беш қадам нарида бир қиз-

нинг чап томондаги эгатда пахтасини икки қўллаб шипиллатиб тераётганини кўрди. Солиҳжон қоматини ростлаб, то қиз етиб келгунча унинг пахта теришига қараб турди. Қизнинг қўллари тез-тез ҳаракат қилар ва пахтани шундай моҳирлик билан чаноғидан тортиб олар эдики, чаноқда битта чигит ҳам қолмасди. Қиз ҳаш-паш дегунча Солиҳжонга етиб олди ва жилмайиб унга қаради.

— Э, сизмисиз? Салом.

Улар кеча кечқурун бир-бири билан учрашишган бўлсалар-да, пахта топшириш билан овора бўлиб, Солиҳжон мусобақадошининг юзини яхши кўролмаган эди. Агар ҳозир қиз гап қотмаганида эди, у бу ўша кечаги қиз эканини билмасди. Энди Солиҳжон унга ҳайрат тўла кўзлари билан тикиларди. Унинг ёнида қад-қомати келишган, юзлари оппоқ, ўн олти-ўн етти ёшлардаги қиз турарди. Унинг оёғида маҳси-калиш, устида қора бахмал нимча бор эди. Сочи гулдор дўппи устидан чамбарак қилиб бошига ўралганди. Қиз кулганида юпқа, ингичка, ақиқдек қип-қизил лаблари орасидан майда, текис, оппоқ тишлари кўриниб кетарди. Кўзлари атрофида узун-узун қоп-қора киприклари саф тортиб турарди. Солиҳжоннинг назарида қиз кулса, фақат лаблари эмас, кўзлари ҳам кулиб, учқун сочаётгандай эди. Қошлари қоп-қора, ингичка, хиёл қайрилган. Тўғри, қирра бурни чўзинчоқроқ юзига ярашган эди.

— Ҳа, нега индамайсиз?— унинг жим турганини кўриб, қўшиб қўйди қиз.

Бу гап йигитнинг хаёлини бўлди.

— Кечирасиз, Нафисахон,— шошилиб жавоб берди Солиҳжон,— хаёлим бир нарса билан банд эди.

— Ҳа, кеча назарингиз илмай ётувди-ку...

— Йўқ, кечирасиз.

— Нима, каравотда уйқингиз келмадим, каллайи саҳар далага келибсиз?— қиз гапни бошқа ёққа бурди.

— Мен унақа нозиклардан эмасман.

— Мен сизни соат саккизларда турарсиз, деб ўйловдим. Хўп, майли, келинг, пахта терайлик, бўлмаса сиз ҳам, мен ҳам қуруққа чопиб, шарманда бўлиб қоламиз.

— Ҳа, шунақа қилсак ҳам бўлади, аммо менимча, суҳбат пахта теришимизга халақит бермаса керак.

- Сиз қайси мактабдансиз?
- Рассомлик билим юртиданман.
- Рассомман денг?
- Ҳа.

— Менинг суратимни чизиб берасизми?— қиз гўё бир нимани сезгандай бошини пахтадан кўтармай яна савол бериб, зимдан унга қаради.

— Бўлмаса-чи! Сизнинг суратингизни чизмай, кимнинг суратини чизаман!— Солиҳжон чўнтагидан блокнот ва қўнжидан бир қути ҳар хил рангли қалам олди.— Мана қоғоз, қалам ҳам тайёр.

— Йўқ, қўйинг,— деди қиз бошини янада қуйроқ эгиб.— Мен қаёқдаю сурат қаёқда? Тагин шаҳарлик ўртоқларингиздан битта-яримтаси кўрса, бу бадбашара қизни қаёқдан топдинг, деб кулиб юрмасин. Мени деб сиз ҳам хижолат тортманг. Яхшиси, қоғоз, қаламингизни беҳуда ишлатиб юрманг.

— Сиз-а? Йўқ, йўқ, Нафисахон, сизнинг суратингизни фақат қоғозга эмас, балки юракка нақш этса ҳам арзийди.

Бу гаплар Нафисахонга хуш ёқди-ю, лекин ранжигандай бўлиб, Солиҳжонга бир қараб қўйди.

— Сиз шаҳарликлар ҳазил, мазах қилишга устасизлар,— деди у ярим ҳазил, ярим чин қилиб,— қаерда бир бечора қишлоқи қизни кўрсанглар, дарров масхара қиласизлар.

— Худо ҳаққи, мен чин юракдан айтяпман...

— Келинг, бундай қила қолайлик,— деб қиз унинг гапини бўлди.— Эгат бошига етишимиз билан сиз эгатнинг чап томонига тушасиз, мен ўнг томонига. Майлими?

— Нега?

— Бир-биримиздан узоқроқ бўлиш учун.

— Мен эсам, бир-биримизга яқин бўлишимизни истардим.

— Бу пахта теришга зарар етказади.

— Хўп, бўлмаса, қаерда нафи тегади?

— Ана, кўрдингизми, сиз яна мени мазах қиляпсиз,— Нафисахон қиёфасини жиддийлаштиришга уринди-ю, аммо лабларидаги табассум унинг ниятини хиёнаткорона фош этиб қўйди.

Шу пайт улар эгат бошига етишди, қиз бармоғи билан чап томонга ишора қилиб деди:

— Сиз манови эгатга тушинг, мен мановинисига тушаман,— у яна бармоғи билан чап томонни кўрсатди.— Гапни эса бошқа пайт яна давом эттирасиз. Хафа бўлмайсизми?

Улар янги эгат пахтасини териб, нариги бошига чиққанларида қуёш ҳам қорли тоғлар тепасида чарақлаб турарди. Нафисахон эгат ичида қолдириб кетган этакларини олиб чиқиб, пахтани қуритиш учун уларни ёйилган қоплар устига тўкарди, Солиҳжон ҳам ундай тўрт-беш қадам нарида шу иш билан овора эди. Нафисахон барча этакларини келтириб бўшатди-да, тик турганича қуёшнинг кўтарилишини томоша қила бошлади. Эрталабки қуёшнинг заррин найзалари осмоннинг мовий пардасини йиртиб, бутун водийни нурга кўмарди. Пахта, гўзанинг баргларига тушган қиров эриб, ҳар қатраси офтоб нурида марварид доналаридек жилоланарди. Бу манзара шунчалик гўзал ва мафтункор эдики, уни кўрган ҳамон ҳар бир рассом қалбида истеъдоди ва завқидан қатъий назар, қоғозга тушириш ҳавасини уйғотарди. Нафисахон шу алфозда беш минутча турди, Солиҳжон эса бу фурсатдан фойдаланиб, шошапиша бу манзаранинг хомакисини чизди. «Қалам билан қоғозга, устига-устак, беш минутдагина яхши расм чизиш мумкинмикин? — деб ўйларди у.— Албатта йўқ, фақат унинг кўзларини тасвирлаш учун камида бир ҳафта керак. Шаҳарга бордим дегунча эслаб қолганларим ва хомаки асосида унинг расмини матога бўёқ билан яхшилаб чизаман. Кейин кўрсатаман... Бундан ташқари диплом ишимда ҳам фойдаланишим мумкин. Бу мавзудан яхшироғини топиб бўлмайди...»

Ҳақиқатан ҳам Нафисахоннинг шакл-шамойили унинг қалбига шунчалик ўрнашиб қолгандики, шубҳасиз, у бир неча йилдан кейин ҳам қизни барча иккиркиригача кўз олдига яққол келтира оларди.

4

Шу куни кечқурун учинчи бригада шийпони кеча кечқурунгидан ҳам гавжумроқ эди. Ҳамма сабрсизлик билан мусобақадошларни кутишарди. Аммо улардан дарак йўқ эди. Мана, ниҳоят бир арава кўринди. Араванинг олд томонида пахта тўла қоплар устида Нафисахон билан аравакаш, унинг орқасида эса уларга орқа

ўгириб, Солиҳжон ўтирарди. У қандайдир ашулани куйлаб келарди. Унинг ўткир, жарангдор ва ширали овози ҳавода янграр, юракларни жўш урдиарди...

— Яхшигина овози бор экан,— деди бир колхозчи ёнида турган шаҳарлик учта йигитга мурожаат қилиб.— Ғазал ҳам этингни жимирлатиб юборади, ҳофиз ҳам ёниб айтяпти, ошиқ бўлиб қолмаганмикин, деб қўрқяпман.

— Нима, ошиқ бўлиш ёмон эканми?— сўради шаҳарликлардан бири.

— Йўқ, ёмон эмас. Аммо мен бошқа нарсани назарда тутяпман. Нафисахон бу йил ўнинчи синфни тугатиб, Медицина институтига кирмоқчи. У ўқишни тугатгандан кейин, албатта, қишлоққа қайтиб келади...

Колхозчи гапини тамомлади, аммо ҳамма унинг мақсади, фикрини тушунди.

Арава тарозига яқинлашди. Солиҳжон чаққонлик билан сакраб тушди, аллақачон арава ёнида пайдо бўлиб қолган Усмонжон унинг қўлидан ушлади-да, бир четга олиб борди.

— Хўш, фикрингча, сен кўп тердингми ё уми?— сўради Усмонжон сабрсизлик билан.

— Бунинг аҳамияти йўқ.

— Нега аҳамияти йўқ экан?— ҳайрон бўлди Усмонжон.

— Шундай. Биласанми ҳозир нима қилиш керак? Бориб, ётоқхонадан, менинг сумкамдан Фотех Ниёзийнинг «Вафо»сини олиб келасан.

— Нега? Китобнинг нима кераги бор?— деди Усмонжон ҳайронлиги ошиб.

— Керак, фақат тезроқ олиб келиш керак.

Солиҳжон тарози ёнига келди. Нафисанинг пахтасини тортиб бўлишган, ўртоқлари энди унинг пахтасини тарозига қўйишарди. Нафисахоннинг пахтаси бир юзу саксон етти кило чиққан эди.

— Икки кило кам, яхши йигит,— деди бригадир тарози шайинидан кўз узиб.— Айтмабмидим, катта кетманг деб!

Аммо колхозчилар одатга хилоф қилиб: «Қандингни ур, ўғлим! Яша, ўғлим!»— деб мағлубга таҳсинлар ўқишарди. Шаҳарликларнинг эса қувончлари чексиз эди. Дам-бадам уларнинг: «Яшасин Ҳакимов! Ҳаки-

мовга ура! Қандингни ур, Ҳакимов!» — деган садолари эшитиларди.

Ҳақиқатан ҳам Солиҳжондан қувонмай бўлмасди, чунки шу куни учинчи бригададаги бир юзу тўқсон тўрт теримчидан фақат икки киши — Уғилой билан Нафисахонгина ундан ошиқроқ пахта терган эдилар.

Бир неча йигит (уларнинг кўпчилиги колхозчи эди) уни қўлларига кўтариб, осмонга ота бошлади. Солиҳжон: «Бўлди, бас!» — деб қичқиради, аммо унинг гапига қулоқ солишмасди. Ниҳоят, улардан зўрға қутулиб, Нафисахон томонга юрди. Унинг яқин келиб турганини кўрган Нафисахон сал қизарди-ю, кўзларини ерга тикиб, калишининг учи билан ерга бир нималарни чиза бошлади.

— Мен енгилдим, — деди Солиҳжон унга қўл узатиб, Нафисахон ҳам унинг қўлини қаттиқ қисиб қўйди, — одатда енгилганлар ғолибларга мардона тан берадилар, мана мен ҳам тан бердим ва манави китобни...

Шу пайт колхоз раиси келиб, уларга яқинлашди, раиснинг келишидан на Нафисахоннинг, на Солиҳжоннинг хабари бор эди.

— Ҳа, қизим, қани ўша мусобақадошинг? Қани, мен билан таништириб қўй-чи, — деди у саломга жавоб бериш ўрнига Нафисахоннинг қўлини қисиб.

Нафисахон раиснинг гапларига жавобан бирон нима демасдан фақат шу ерда, ёнида турган Солиҳжонга бир қараб қўйди.

— Яхши, танишиб қўйайлик, йигитча, мен колхоз раиси Очиллов бўламан, — раис қўлини узатиб, Солиҳжонга мурожаат қилди. Солиҳжон унинг қўлини қисиб, исм ва фамилиясини айтди.

— Мен районда эдим, сизнинг бу ишингиздан беҳабар қолибман, бўлмаса бир мажлисча қилиб, сизни бирон мукофот билан тақдирлардим. Майли, хафа бўлманг. Хайр, мен кетдим. Сизни бир меҳмон қилмоқчи эдим, афсуски, зарур иш чиқиб қолиб яна районга кетяпман. Бунинг устига, Нафисахоннинг онаси ҳам бир оз бетоб. Хайр, юр, кетдик, қизим. Лекин эртага кечқурун албатта уйга боринг. Мен уйда бўламан, бирпас чақчақлашамиз, хайр...

Кечаси ёмғир ёгди, радиодан яна икки кун ёғишини хабар қилишди. Нафисахон мактабга кетаётиб, Солиҳжонни кўриш умидида шаҳарликлар ётиб юрган чойхонага дам-бадам қарарди-ю, аммо улардан биронтасниям кўрмасди... Улар шаҳардан юборилган автобусларга тушиб, эрталаб вақтли жўнаб кетишганди.

Шаҳарликлар кетганидан кейин Нафисахоннинг қалбида ҳали ўзи ҳам англаб етолмаган ажиб бир туйғу пайдо бўлди. Солиҳжон эсига тушса, юраги дукурлаб кетарди. У аввалига бу ҳол вақтинча, вақт ўтиши билан ҳаммаси унутилиб кетади, деб ўйлаб юрди. Аммо ундай бўлмади. «Наҳотки мен уни севиб қолган бўлсам? — одатда у шунақа пайтларда ўзига-ўзи савол берарди. — Эҳтимол, у мени билишни ҳам истамас. Эҳтимол, у мени аллақачон эсидан чиқариб юборгандир. У бу ҳақда менга бир оғиз ҳам гапиргани йўқ, эҳтимол, бунақа фикрни хаёлига ҳам келтирмагандир. Аммо мен нега доимо уни ўйлаяпман?» Қиз ҳар сафар ўзига шу саволни берарди-ю, доимо жавобсиз қоларди. Лекин шундай умидсизликка тушишига қарамай, қалбининг бир четида умид шами милтиллаб турарди. У Солиҳжон билан яна учрашишига астойдил ишонарди. Аммо қачон, қаерда, қандай — бу унга қоронғи эди.

Айниқса Нафисахонни Солиҳжон тақдим этган китоб ташвишга соларди. Жавондаги бу китобга кўзи тушиши билан юраги баттар сиқиларди. У китобни жавондан оларди-да, анчагача китоб ичига ёзилган хатга тикилиб ўтирарди. Агар бирон киши унинг шу алфозда ўтирганини кўрса, бирон мушкул муаммо устида бош қотираётган бўлса керак, деб ўйларди. Аммо китобда ҳеч қанақа муаммо ёки мужмал гап йўқ эди. Унда катта-катта ҳарфлар билан қуйидаги сўзлар: «Иш, ҳаёт ва ўқишингизда муваффақиятлар тилайман. Илм чўққиларига кўтарилиб, бахтли инсон, доно олима бўлишингизни орзу қиламан. Ҳакимов», ёзилганди, холос.

Нафисахон ўз ҳис-туйғуларини пинҳона сақлар, ҳатто бу туйғусига иқрор бўлишга ҳам қўрқар эди. Бир куни дугонаси ва синфдоши Ҳалима уни шу ҳолатда кўриб:

— Ҳа, қандай китобни ўқияпсан? — деди у уйга

кириши билан салом бериш ўрнига.— Э, ўша китобми? (Ҳалима мусобақа ва Ҳакимовнинг китоб тақдим этганидан хабардор эди.) Ҳа, ўзим ҳам айтдим-а, Нафиса-хонимиз нега бунчалик хафа, нега илгариги ўйин-кул-гилари йўқ деб, сабаби буёқда экан-да!

Нафисахон ҳеч нима демади-ю, жимгина унинг юзига бир қараб қўйди.

— Ҳа, намуна куз ҳавосидай қоғоғингни солиб, менга қарайсан? Севиб қолдингми? Нима бўпти, ҳеч қиси йўқ... Хат ёзаяптими?

Нафисахон дугонаси ўринсиз ҳазил қилгани учун уни қаттиқ койимоқчи бўлди-ю, аммо унинг ўрнига оғзидан беихтиёр «йўқ», деган сўз чиқди.

Дугонаси стулга ўтириб, стол устидан ручка олиб, дафтар орасидан икки варақ қоғоз йиртди-да, жиддий қиёфада мактуб ёзишга тайёрлана бошлади.

— Йўқ, йўқ, ўртоқжон,— Нафисахон унинг қўлидан ручка билан қоғозни тортиб олди,— бу сира мумкин эмас, агар хат ёзгудек бўлсак, ким билади, у бизнинг тўғримизда нималар деб ўйлайди?

— Бунинг йўли осон, шундай бошлаб ёзамизки, ҳеч нимани ўйламайди. Мана бундай деб ёзамиз: аввало мусобақадошингиз Нафисахондан салом, кейин сиз билан ўқишда ҳам мусобақалашини истардим ва ҳоказо.

— Йўқ, йўқ, ҳеч қанақа хатнинг кераги йўқ.

— Хайр, ихтиёр ўзингда, лекин сенга, ўртоқжон, маслаҳатим шуки,— у дугонасини қучоқлаб, анча катта ва кўпни кўрган одамдек маслаҳат бера бошлади,— сира ҳам ема, бутунлай адойи тамом бўлсан... юр, кинога борамиз.

— Хўп, ҳозир.

6

Нафисахон ўрта мактабни тамомлаб, Медицина институтига ўқишга кирди. Энди, ўзи айтганидек, агроф-теваракни кўриш ва шаҳар билан танишиш вақти ҳам етган эди. Бир куни у дугоналари билан Тожикистон рассомлари асарлари кўрғазмасини томоша қилаётган эди. Унинг диққатини қиз тасвир этилган бир асар жалб этди. Суратда йигит бармоқлари билан пианино клавишларини босганича стулга ўтириб, ўнг қўлини

тираб турган қизга бошини буриб: «Ҳа, бошланг», ишорасини қилиб турарди. Уларнинг иккови шунчалик бахтиёр эдиларки, агар кексароқ киши бу суратни кўрса, беихтиёр ёшлигини эслаб кетар, агар ёшроқ одам кўрса, фақат мана шундай ёшликни орзу қиларди. Нафисахон бу расмни анчагача томоша қилиб турди-ю, дугоналарининг қандай қилиб ёнидан узоқлашганини сезмай қолди... У расмдан кўзини узиб, ёнида дугоналари йўқлигини сизди. Унг томонига назар ташлади. Бир расм олдида анча одам тўпланиб турар, дугоналари ўша ёқдан унга томон келаётган эдилар. Уларнинг чеҳраларидаги шодлик, лабларидаги табассум яққол кўзга ташланарди, аммо улар жиддий бўлишга ҳаракат қилишарди. Нафисахон бу аҳволни кўриб, ҳайрон бўлди, қандай ҳодиса юз бердийкин?

— Сен, писмиқ, ўзингга етгунча экансан,— деди дугоналаридан бири икки-уч қадам наридан.

— Ҳа, нима гап?

— Ана, юр, ўзинг кўр.

Икки дугонаси икки қўлидан ушлаб, уни ўша расм томон бошлашди. Улар сурат олдига етгач, учалови бирдан бармоқларини бигиз қилиб, расмни кўрсатишди-да, таҳдиднамо сўрашди:

— Бу ким?

— Мен қаёқдан билай!

— Вой писмиқ-ей, яна ўзини билмаганликка солди-я. Ўртоқжон — ўртоқжон, дейди-ю, ҳамма ишини ўртоқларидан яширади!

Нафисахон расмга диққат билан қаради. Эндигина кўтарилиб келаётган қуёшнинг заррин найзалари осмоннинг кўм-кўк пардасини йиртиб, ерга қадалаётган эди. Ғўзаларнинг шох ва баргларига инган шабнам қатралари марварид доналари каби жилоланарди. Пахта хирмони ёнидаги оппоқ пахтазор ўртасида ўрта бўйли, юзлари сутга чайқаб олгандек оқ, бениҳоя гўзал, этаги пахтага тўла қиз турарди. Қуюқ киприklar билан тўсилган қоп-қора кўзлари қуёшнинг кўтарилишига боқиб турарди. Қошлари хиёл чимирилган, аммо юпқа, нозик ва қип-қизил лабларидаги табассум яққол кўзга ташланарди. Расм жуда табиий чиққан эди. Кўрган одам қиз ҳозир қаҳ-қаҳ уриб, кулиб юборади, деб ўйларди. Нафисахон таажжубланиб расмга қарарди, чунки сурат иккига бўлинган бир олма сингари ун-

га жуда ўхшар эди. «Наҳотки мен шу суратга ўхшасам? Наҳотки шунчалик чиройли бўлсам?» — деб ўйларди у ва бу фикр беихтиёр қалбини шодлик, фахр туйғуси билан лиммо-лим тўлдирарди. У ўз аксини кўзгуда кўрмоқчи бўлди-ю, аммо бу ерда кўзгу йўқ эди. У сумкачасидан ойна олиб, қарамоқчи бўлди-ю, лекин атрофидаги одамлардан уялиб, бу ниятидан қайтди. «Бу расм менга жуда ўхшайди,— кўнглидан кечирди Нафисахон,— аммо менинг суратимни ким чиздийкин? Мен бирон рассомни кўрганим йўқ, бирон рассом билан таниш ҳам эмасман».

Шу пайт унинг кўзлари сурат роми тагига қоқилган темир лавҳачага тушиб қолди, унда: «Ҳақимов С. «Колхозчи қиз», деб ёзилганди. Бу шу ондаёқ унинг барча шубҳаларини тарқатиб, ўша кузнинг тонгги манзараси, колхоз пахтазорларини ва ҳар боқишида оқариб-қизариб кетадиган ўша йигит ёдига тушди. «Ҳозир қаердайкин? Нима иш қиларкин? Мени эслармикин?» — деб дарров кўнглидан кечирди Нафисахон.

Солиҳжон эса шу пайт қизнинг орқасида туриб, ўз қўли билан чизган суратдан кўз узмай, завқ ва ҳайрат билан томоша қилар эди.

ИҶҚОТИЛГАН МУҶАББАТ

Йўлакда ўғилчасини етаклаб келаётган келинчакни кўряпсизми? У тез-тез қайрилиб орқасига қараяпти. Кўряпсизми, қўйган қадамини ердан кўтаролмаяпти. Меҳмонхона ёнида бир тарафга қайрилиб қараганида бир нарсани сездингизми? Кўзи кимнинг кўзи билан тўқнашди? Ҳаворанг костюмли йигит нега унга тикилиб қолди, нега ранги оқарди? Нима учун бу келинчак бир нигоҳи билан йигитнинг ҳушини олиб, уни ўзига тикилтириб қўйди...

Бу йигит дўстларимдан бири. Исми Олимжон. У анчагина оғир савдоларни бошидан кечирди. Бирга тегишиб катта бўлганимиз учун ҳаммасидан хабардорман... Институтда Машҳура деган қизни яхши кўриб қолди. Жонидан кечса кечарди-ю, аммо ундан ажралишни истамасди.

Нима бўлди-ю, иш чаппасига айланиб кетди. Олимжоннинг ўзи ҳам бунга тушунолмаётган қолди. «Жаҳл келганда ақл қочар», деганларидек, бир оз тезлик қилди ўшанда. Қиз унга молу дунёсини пеш қилди. Олимжон эса қадрини. Иккови дурустроқ ўйлаб, севги қадрига ета билганларида, балки бу воқеа бўлмасмиди! Уларнинг сўнгги учрашувлари ҳеч ёдимдан чиқмайди...

Шанба куни эди. Машҳура дарсдан чиқиб, Олимжоннинг олдига келди. Олимжон уни очиқ чехра билан кутиб олди.

— Олимжон ака, биласизми, бугун сизни меҳмонга айтгани келдим,— деди Машҳура.— Дадам билан ойимлар, уйга таклиф қил, бирпас гаплашиб ўтираемиз, дедилар. Борасиз-а?

Бу хушхабардан Олимжон беҳад қувонди. Ўзини қўярга жой тополмай қолди. «Тўғридан-тўғри сўппайиб кириб бориш қандай бўларкин?»— деб боришга иккиланди. Биз уни йўлга солган бўлдик. Кўндирдик. Кийимларимизни тавсия қилдик.

Кечга яқин Олимжон яхши кийиниб, Машҳураларникига йўл олди. Уни мезбонлар кутиб олишди. Ҳовлилари кенг, уйлари ҳашаматли, худди қасрга ўхшайди. Ҳовли ўртасидаги шийпонга жой тайёрлашибди. Дастурхонга тикилиб Олимжоннинг кўзи қамашди. Дўконларда топилмайдиган ноз-неъматлар... Қовурилган товуқ гўштининг ўзидан уч-тўрт хил... Уларнинг дастурхон тузашини кўриб, меҳмондорчиликни ўрнига қўядиган одамлардан экан, деб кўнглидан ўтказди Олимжон. Бундай дастурхон тузаш учун яхшигина маош оладиган хизматчининг бир ойлик моянаси етмаса керак. Топишлари яхши шекилли!

Олимжон хаёл суриб қолди.

— Зерикиб қолмадингизми,— деди ичкаридан чой кўтариб чиққан Машҳуранинг дадаси хаёл суриб ўтирган Олимжонга,— қани овқатдан олинг! Марҳамат қилсинлар,— у бир пиёла чой қуйиб узатиб, манзират қилди,— атайлаб «тўқсон беш» дамлаттирдим.

— «Тўқсон беш»ни ойим жуда мақтайдилар. Лекин топиб бўлмайди,— деди Олимжон.

— Бизда ҳамиша топилади,— деб бир оз мақтаниб қўймоқчи бўлдими, чойдан бир-икки ҳўплаб, гапида давом этди дадаси.— Пул бўлса — чангалда шўрва, дейдилар, жиян. Ҳамма нарсанинг ота-бобоси пул. Ё гапим нотўғрими?

Олимжон нима дейишини билмай, тўғри, дегандай бошини қимирлатди-ю:

— Албатта, пулсиз бир ишни бажариб бўлмайди,— деб қўйди мезбоннинг кўнгли учун.

Машҳуранинг дадаси бу гапни эшитиб, кўнглида «тузуккина», деб қўйди.

Унга бошдан-оёқ разм солди, ичкари кириб, яримта арман коньягидан олиб чиқди. Иккита чинни пиёлага қуйиб, Олимжоннинг йўқ дейишига қарамай, биргалашиб ичишди. Шундан сўнг суҳбат мезбон ўйлагандай анча жонланди. У Олимжоннинг қаердан бўлишини, ким билан туришини, уруғ-авлодини суриштирди. Кейин ўзини «қандай одам» эканини кўрсатиб қўйиш

учунми, Олимжонни давлати билан таништирмоқчи бўлди.

— Қани, юринг-чи! Бизнинг кулбаларни бир кўриб қўйинг,— деди жойидан қўзғалиб. Машҳуранинг дадаси қаторасига солинган уч-тўрт уйнинг ҳаммасини бирма-бир кўрсатди. Уйлар бири биридан чиройли жиҳозланган. Озода. Турли хил нусхадаги гиламлар тўшалган. Бирида диван, стол-стуллар, бирида шифоньер, рангли телевизор. Охирги уйнинг даҳлизига кирганларида Олимжоннинг оғзи очилиб қолди. Унинг чор атрофи ойнадан ишланган. Киши ўз аксини ҳар тарафдан кўради. Жиҳозларнинг саногига етиш қийин. Тўрдаги гиламнинг устида Машҳуранинг кулиб тушган сурати турарди.

— Қандай?

Мезбоннинг саволи Олимжонни ўзига келтирди. «Яхши», дегандек бошини қимирлатди у.

Машҳуранинг дадаси унинг кўнглига қўл солди.

— Ўғлим, мана шу уй сизларники бўлади, мен уни Машҳура учун қурдирганман.

Уй безакларига маҳлиё бўлган Олимжон гапнинг мазмунини тушунмай сўради:

— Шу уйдами?!

— Ҳа, ўғлим. Қизим қатори бизга фарзанд бўласиз. У ҳам онасининг ёлғизи. Ҳа, хаёл суриб қолдингиз? — У Олимжонга яқин келиб, ўнг қўлидан ушлади.

— Раҳмат, лекин биз қишлоқда яшаймиз. Онам бор, у кишини ёлғиз...

— Онангизнинг ўзими? — сўзни илиб кетди мезбон, — бунга ғам еманг! Биз чолу кампир ҳам бир жойга бориб қолдик. Укаларимиз кўп. Сизни бу ерда бирон даромадли ишга жойлаштириб қўяман. Онангиз қийналмайди. Машҳурадан эшитганман. Ҳар ой пул юбориб турасиз. Онангиз тинчгина яшайверадилар. Хоҳласалар шаҳарга олиб келиб, уй олиб берамиз.

«Пул юбориб турасиз!» Бу гап Олимжоннинг қулоғи остида тинимсиз янграб турарди...

— Ҳар ҳолда онам. Бир гаплашиб кўрай, рози бўлармикинлар, — деди хаёл суриб у.

— Яхшироқ ўйлаб кўринг-да, — Машҳуранинг дадаси бир қадам олдинга юриб, гиламга ёпишган кичик оқ патни олиб, жойида тўхтади.

Олимжоннинг боши қотиб қолди. Хотин, молу дунё деб онасини ёлғиз ташлаб қўйсинми? У Машҳурани севса, онаси ўғлини ундан минг бор ортиқроқ севадику... Олимжоннинг кўз олдига болалиги ўтган қишлоғи, меҳрибон онаси келди... Юраги бирдан ҳаприқиб кетди. Қалбининг қаеридир бир жаз этди, у Машҳуранинг дадасига қараб:

— Йўқ, мен ҳеч вақт онамни ёлғиз ташлаб, бу ерда қололмайман, кечирасиз, — деди қатъий.

— Яхшироқ ўйлаб кўринг, ўзингизнинг келажагингизни ўйланг, — деди Машҳуранинг дадаси гапни қисқароқ қилишга ҳаракат қилиб.

Олимжон Машҳуранинг дадаси айган гапларга ҳайрон бўлиб, ўйга толди: балки келажаги яхши бўлар, балки... Одамлар нима дейди? Машҳура қишлоққа боришга унармикин? Онаси ҳам келин орзусида, келиним бағримда бўлсин дейди.

Олимжон хайрлашиб чиқаркан, ана шуларни ўйлادی-ю, тўхтаб, нима дер экан, деган хаёлда Машҳуранинг дадасига қараб деди:

— Рози бўлсангиз, Машҳура билан қишлоққа кетардик...

— Ҳали шунақа денг! Жуда ичингиздан пишган экансиз-ку. Қўлидан ушлатиб, етаклатиб юборадиган қизим йўқ, йнгит!..

Олимжон қотиб қолди. Бир оздан кейин у ўзига келиб, ташқарига қараб юрди. Иккинчи уйга чиқиши билан уларнинг гапларига қулоқ солиб турган Машҳура олдидан чиқиб:

— Тўхтанг, Олимжон ака, — деди, — шу бугун маслаҳат пишиши керак. Мен қанчалик жон куйдирсаму, сиз... Бўлмаса, мени бошқага... — Машҳура йиғлағудай бўлди.

— Ахир дадангизнинг гапларини эшитдингизми? Бутунлай бошқача-ку.

— Дадамнинг ёшлари сизу бизникидан улуг. Бир нарсага ақллари етмаса гапирмайдилар, — Машҳура дадасини ёқлашга ҳаракат қилди.

— Машҳура, тушунинг, мен онамни қишлоқда ёлғиз ташлаб қўя олмайман.

— Сиз ҳам менга тушунсангиз-чи, — хуноб бўлиб гапирди Машҳура, — дадамлар тўғри айтяптилар. Бир-икки йил шу ерда турсам дейман. Ахир шундай

шароитга ноз қилсак, нонтепкилик бўлмасмикин? Сал ўзимизни ўнглаб олайлик, кейин кўчиб кетаверамизда, кетсак...

Ҳа, гап буёқда экан! Машҳура ҳам отасининг гапини такрорлаяпти. Бу унга жуда оғир ботди. Машҳурани тамоман бошқача деб ўйлаган Олимжоннинг тарвузи қўлтиғидан тушди.

— Нега гапирмайсиз, мени севасиз-ку! «Сенсиз турулмаман», деб юрардингиз-ку, хўп денг, ахир шаҳарда қолишнинг ўзи катта бахт эмасми! Дадамлар сердаромад ишга жойлаштираман, деяптилар-ку... Ёшликда бир-икки йил ўйнаб оламиз-ку, ақалли.

— Пул, мол-дунё қўлнинг кири, Машҳура! Бугун бор, эртага йўқ. Наҳотки, севгимизни мол-дунёга қурбон қилсак? Нега шуни тушунмайсиз?

— Майли, мен тушунмай, дадамларни юз-хотир қилмайсизми, қариган чоғларида бўзлатиб кетамизми? — Машҳура аразлаган бўлиб тескари қаради.

Олимжон унга яқинроқ борди.

— Мен сизни бошқача тасаввур қилардим, хато қилган эканман! — У шундай деди-ю, шартта эшикни очиб, ташқарига чиқмоқчи бўлган эди, Машҳура уни қўлидан ушлаб:

— Тўхтаг! — деди.

Олимжон тўхтамади, кетди. Машҳуранинг қўлини силтаб ташладими ё уни ўзи тортиб олдимми, буни билмайди. Ярим йўлга етгач, турли ўй-хаёллардан оёқлари латтадай бўшашиб кетди. У каловланиб борарди...

Машҳура деса ўзини ўтга ҳам, сувга ҳам урарди-ку, нега энди уни ташлаб кетяпти?.. У қалбида гунча ёзган муҳаббат чечагини таг-томири билан юлиб ташлай оладими? Нозик ҳис-туйғулар эҳтирослар мавжини тиндириб, жўш урган қалб ҳароратини сўндира олармикан? Унга қанот бахш этиб, ширин орзулар осмонида парвоз эттирган ваъдаларни, бебаҳо дамларни унутолармикин? Машҳуранинг жозибали, сеҳрли тимқора кўзлари, нақш олмадек ёноқлар, юракни ўйнатувчи майин табассумлари... Унинг хаёли билан тунларни кунларга улаганлари, кўрганида гапиролмай дудуқланиб қолганлари-чи? Оқшомлари ётоқхона ойнасининг тақиллашини сабрсизлик билан кутарди. Кўча-кўйда қўл ушлашиб юрганларида ҳавас билан боққанларнинг орзулари чилпарчин бўладими энди?

Қанчалик оғир бу. У Машҳурадан ажралолмайди... Она-чи? Уни бор меҳри билан ардоқлаб, гард юқтирмай суягини қотирган волидаи неъматчи? Онанинг қуёш ҳароратидан кучли чексиз меҳрини оёқ ости қилсинми? Қайси бирини десин?

Она не орзу-умидлар билан йўлига кўз тикиб: «Болам бугун-эрта институтни битириб келади, сўнг доим ёнимда бўлади», деб ўтирса-ю, ўгли... Йўқ!..»

Олимжон шу кетганича Машҳура билан бошқа учрашмади. Машҳура ҳам ўшандан кейин унинг орзидини анчагача пойлаб юрди, натижа бўлмагач, Олимжонни кўрганда тескари қараб ўтадиган бўлди...

Олимжон имтиҳонларни тугатди-ю, туғилиб-ўсган ери — Мирзачўлга ишга борди. У қурилиш инженери бўлиб ишлаб юраркан, қанчалик ҳаракат қилмасин, Машҳурани унутолмасди. У ўз ёғига қовурилиб юраркан, баъзан бирон сирдош топиб, унга юрагини бўшатгиси келарди-ю, лекин журъат этолмай, аламини ичига ютарди. Аммо... Уғилнинг паришонхаёллиги онани ташвишга солиб қўйганди, шу боисдан у бир куни кеч-қурун, овқатдан кейин ўғлининг юрагига қўл солиб деди:

— Билиб юрибман, нимагадир хафасан, дардингни мендан яширма, болам! Ё ишинг яхши эмасми?

— Ишим яхши.

— Унда нега доим хомуш юрасан? Ё бошқа гапинг борми? Очиқ айтавер. Онангман ахир. Қош-қовоғингга қараб, юрагим қисилиб кетади...

Шундан кейин Олимжон дардимни онамга айтмай, кимга айтаман, деб ўйлади-ю, бўлиб ўтган гапни айтиб берди.

— Уларнинг таклифига рози бўла қолсанг бўларди, — деди онаси.

— Сиз-чи?

— Мени деб шумча азоб тортасанми, болам. Менинг куним ўтмай қолармиди?

Олимжон бошини кўтариб, онасининг мўлтиллаб турган кўзларига қаради-ю, алланечук бўлиб кетди.

— Танимда жоним бор экан, сизни дейман, ойижон, — деди онасининг кайфиятини кўтаришга ҳаракат қилиб, — у мени чиндан севганида аввал сизни ўйлаши лозим эди.

— Раҳмат, ўғлим! Минг-минг миннатдорман сендан. Илоё бошинг тошдан бўлсин, — она кўзидан юзига юмалаб тушган ёш томчисини дастрўмоли билан артиб, пиёлада совиб қолган чойини ҳўплади.

Олимжон, шу-шу, Машҳурани камроқ ўйлашга ҳаракат қилди. Бир куни у районга қурилиш масаласи бўйича чақирилган йиғилишга борди. Йиғилиш кечаси соат ўн бирга яқин тугади. Йўлга чиқишлари билан шамол туриб, чўл қўйнига кириб борганлари сари кучаяр эди. Шамолнинг кучлигидан машина асфальт йўлда тебраниб борарди. Қурилиш участкасига яқинлашганида Олимжоннинг кўзи бўронда липиллаб ўчиб-ёнаётган чироққа тушди. Хавотирланиб, шофёрга машинани ўша томонга буришни буюрди. Бориб қараса, қурилиш бригадасининг ҳисобчиси Сайёра. Бир қўлида фонарь билан цемент солинган яшикларнинг қопқоқларини беркитиб юрибди. Шамол эса ўчакишгандай кучайса кучаярдик, пасаймасди.

— Ҳа, Сайёра, нима қиляпсиз? — деди тўсатдан Олимжон.

Тасодифан эшитилган бу товуш Сайёрани чўчитиб юборди. У кўзларини ишқалаб, инженерга қаради. Олимжон қараб турмай, ёрдамлашишга киришди. Яшикларнинг оғзи беркитилди.

— Хунук иш бўлди, ўртоқ Жалилов! Кечқурун яшикларни беркитиш ҳеч кимнинг хаёлига келмабди. Кетаётганимда назарим тушувди-ю, кундагидек ҳаво очиқ бўлади, деб ўйлабман. Шамол кучаявди, хавотирланиб келдим.

— Эркаклардан бирор кишини юборсангиз бўлмасмиди?

— Ҳеч кимни безовта қилгим келмади-да.

Улар машинада бирга посёлкага қараб кетишди. Олимжон ҳам, Сайёра ҳам то етиб боргунча чурқ этишмади. Ётоғига яқин борганда Сайёра раҳмат айтиб, тушиб қолди...

Олимжон онаси тайёрлаб қўйган овқатни еб, жойига ётди-ю, нима учундир анча вақтгача уйқуси келмади. Сайёранинг бунчалик шаддодлигини у асло ўйламаган эди. Шундай қоронғи кечада, шундай қаттиқ бўронда ҳеч кимни безовта қилгиси келмай, икки километрли жойга қиз боши билан ўзи борибди.

Олимжон турли хаёллар билан ухлаб қолди. Эрта-

сига айланиб, ўша қурилиш участкасига борган эди, яна Сайёрага дуч келди.

— Олимжон ака, — деди Сайёра яқин келиб, — кранчимиз Светлана касал бўлиб қолипти, ишимиз сушт, хўп десангиз, юқори чиқиб, кранни ўзим бошқарсам...

Олимжон «яна йиқилиб, товонингизга қолмайлик», деди-ю, бошқа гапирмади. Сайёра айтган гапига пушаймон бўлдими, қоп-қора қошларини чимириб, лабларини қимтиб, Олимжонга бир қараб қўйди. Нима деярини билмасдан, чап елкасидан олдига тушиб, ярмигача ёзилиб кетган бир ўрим сочини ўра бошлади. Орадан бир оз вақт ўтгач, Олимжон сал ўйламайроқ жавоб берганини сизди.

Шу-шу, қаерга борса, нима иш қилса, ҳалиги чаққон, хушмуомала қиз кўз ўнгида гавдаланаверди. Олимжонга маъқул тушиб қолди. Тақдири шу қизда эканми, Сайёранинг розилигини олди. Онаси билан маслаҳат қилиб, унга уйланди.

Мана, ҳаш-паш дегунча орадан беш йил ўтиб кетди. Олимжон бир қизу бир ўғиллик бўлди. Машҳурани дадаси ўша йилидаёқ ўз қўли остида ишлайдиган бир йигитга турмушга чиқарган эди. Ҳозир унинг бир ўғли бор экан. Уч-тўрт ой муқаддам Олимжон кутилмаганда Машҳурадан хат олди. Хатда шундай ёзилган эди:

«Салом, Олимжон!

Авалло хат ёзиб вақтингизни олаётганим учун мендан ранжимаслигингизни сўрайман.

Онангизлар, Сайёрахон ўртоғим, Бахтиёржону, Наргисхонлар яхшими! Уларга мендан салом айтинг. Яхши ишлаётганингизни эшитиб, билиб тураман... Сиз жуда бахтлисиз...»

Олимжон хатда аниқ айтилмаган бўлса ҳам Машҳуранинг ҳаётида кўнгилсиз воқеа юз берганини сизди. Бўлмаса Машҳура: «Қаёққа чиқишимни, кимга ҳасрат қилишимни билмай, сизга хат ёздим», деб нолимаган бўларди.

«...Хайр, онангизга, хотинингизга, болаларга ва ўзингизга соғлиқ, узоқ умр тилайман. Машҳура».

Олимжон хатни ўқиб бўлди-ю, аллақандай бўлиб кетди. У Машҳуранинг аҳволига ачиндими ё ўша вақтда аччиқ устида унга дурустроқ муносабатда бўлолма-

ганига, тушунтирмаганига пушаймон бўлдим, аммо нима деб хат ёзишини билмади...

У қурувчиларнинг республика ймғилишига келганида тасодифан Машҳурани узоқдан кўриб қолди. У гангиб, беихтиёр Машҳуранинг орқасидан юрди.

Уларнинг кўзлари бир-бирига тушди, лекин нимагадир иккаласи ҳам бир-бирга лом-мим дея олмасдилар.

— Машҳура, мени кечиринг, сизга хат ёзолмадим,— деди ниҳоят Олимжон.

Бир пайтлардаги ҳусн-жамолидан асар қолмаган Машҳура аста бошини кўтариб, Олимжонга қаради. Унинг бу нигоҳидан ҳаётида қаттиқ янглишиб, изтироб чекаётгани сезилиб турарди. Машҳура юзлари ловиллаб, тикилиб қараб турган бўлса-да, бирор оғиз гапиролмас эди. Анчадан кейин Машҳура ўғилчаси қўлидан тортқилаётганини сезиб, ўзига келди. Улар бир четга чиқишди.

— Катта йигит бўлиб қолипти-ку!

— Ҳа, Олимжон ака, ҳаёт шунақа экан. Кеча икковимиз ҳам ёш эдик, бугун сиз ота, мен онаман. Ўлмасак, ҳадемай келин-куёвлик ҳам бўламиз,— деди Машҳура ғамгин жилмайиб.

— Рост айтасиз, Машҳура,— деди Олимжон,— ана шу ҳаёт кимнинг қанақалигини ҳам кўрсатар экан. Шундай эмасми?

Машҳура Олимжоннинг нимага шама қилаётганини сизди. Оғир хўрсинди. Ўғилчасининг бошини силаб:

— Нимасини айтасиз, Олимжон ака,— деди,— ақлим йўқ экан...

Машҳура бошқа гапиролмади. «Хайр», деди-ю, қадамини тезлатди. Ўғилчаси ҳеч нарсага тушунмай, Олимжонга қайта-қайта хайр, хайр, дея онасининг олдига тушиб, чопқиллаб кетди.

Лекин нимагадир Олимжон ҳам бу дақиқада маъюсланиб қолганди...

УКИНЧ

Кел, қани, кўрайлик-чи, нималар қилдинг?

Қария ўзига-ўзи савол берди. Касал бўлиб ётиб қолганидан кейин ўлимдан бошқа нарсани кутмаётган бу одам ўзига шу саволни берди. Илгарилари ўзига сира бунақа савол бермаганди. Тан-жонини соғ пайтларда доим рўзгор ташвиши — пулу мол топиш, тўй қилиб зиёфатлар бериш, гаштини суриш билан овора эди. Бир кун келиб, ўзига шундай савол беришини хаёлига ҳам келтирмаганди.

Тўғри, у умрида кўп ҳисобот берди. Ҳа, ёзма ва оғзаки ҳисоботни кўп берди, лекин энди маълум бўлдики, булар умр ҳисоботи эмас экан. Ҳар олти ойда бир марта ҳисобот берарди-ю, лекин бунинг учун ортиқча заҳмат чекмасди. У шкафда чанг босиб ётган қоғозлар орасидан эски ҳисоботни оларди-ю, ўшанга қараб янги-сини тайёрлайверарди. Кейинроқ, тажрибаси бойига, абзацларни олдинма-кейин қилиш, жумла тузилишларини ўзгартириш, сўз ва ибораларни алмаштиришни ўрганиб олди. Нима бўлганда ҳам бу ҳисоботлар осон бўлиб, ҳозиргидай қийин эмасди.

Ҳа, кейинроқ, ёши элликдан ошгандан сўнг, хаёлига ўлим ва бунга қўшилиб, «Умрингда нима қилиб, нима қилмадинг?» — каби саволлар гоҳ-гоҳ келиб турарди. Лекин бу фикрлар ўткинчи бўлиб, йўлда учраган йўловчи каби лип этиб келарди-ю, дарров ўтиб кетарди. Шу боисдан бу хусусдан ўйлаб ўтириш назарида беҳудадек туюларди. Рўзгорга доир зарур ишлари кўп эди. Унинг ўй-хаёллари шу ишлар билан банд эди.

Энди фалакнинг гардишини қарангки, аксинча бўл-
япти.

Қария субҳидамда ариқ лабига бориб, таҳорат ол-
иш учун уйдан чиқди. Ёшлигида у намоз ўқимасди.
Намоз ўқишни уят биллиб, мазах қилиб юрарди. Хуро-
фотчи эмаслигини исботлаш учун ошкора ароқ ичар-
ди. Кейинроқ, ёши сал ўтгач, ароқ ичишни пинҳон ту-
тадиган бўлди, бу вақтга келиб одамлар ҳам Аҳмад-
бой киши билмас намоз ўқияпти, деб гап чиқаришди.
Пенсияга чиққанидан бир йил кейин намозни очиқ-ой-
дин ўқийдиган бўлди. Қисқаси, шу тонг у ҳассасини
дўқиллатиб, уйдан чиқди ва оёқлари титраб, айвон зи-
напояларидан тушди-ю, ундан уёгига боролмади. Оё-
гининг қуввати етмади. Турган еридан ариқ лабига
юз қадамдан ортиқ эмас, лекин ана шу юз қадамни
шундай аҳволда босиб ўтиш, назарида умрида босиб
ўтган йўлидан ҳам машаққатлироқ эди. У кўксини
ҳассасига тиради. Ҳасрат билан ариқ томонга қаради.
Нафас оқиши сал равонлашди. Ҳассасини дўқиллатиб,
оёқлари титраб, яна зинапоялардан айвонга чиқиб,
устунга суянди-да, секин сирғалиб ўтирди. Анча ҳол-
дан кетганди. Майин шабада эсиб турганидан у сал
ўзига келди.

Хонадон аҳли ҳали уйқудан уйғонмаган эди. Ҳовли
саҳнида хазонлар шитир-шитир қиларди. Майин шаба-
да ҳовли юзидаги хазонларни «супуриб», айвон супаси
бурчаклари, ҳовли юзидаги чуқур-чаноқлар, бочка ва
занглаган темир-терсақлар, чала чопилган тўсинлар
орасига элтиб тиқарди. Қария устунга суянганича
танҳо ўзи ўтирарди. У ич-ичига кириб кетган хира кўз-
лари билан омбор эшигига тикиларди-ю, аммо ҳеч
нимани кўролмасди. Хаёлга чўмганди у. Гўё ўтган
ҳаётини кўз олдига келтирмоқда эди. У умрида қилган
ишлари, чеккан ташвишлари, ўтган кунларини хотир-
ларди. Унинг барча хотиралари шу ҳовли билан чам-
барчас боғлиқ эди. Ҳаммасидан бурун ҳовли, ич-таши,
бор нарсалар кўз олдига келди.. Ўн саккиз тўсинли
айвон, деворларига гул солинган ичкарима-ичкари
хоналар, кийим-кечак тўла сандиқлар, палос тўла
тахмонлар, матолар, қатор-қатор чинни, мис идиш-
лар — қисқаси, шу кунгача фахрланиб юрган, қўлга
киритиш учун ҳеч нимадан қайтмаган бу буюмлар ҳо-
зир кўзига кераксиз, ножоиз, беҳуда кўринарди. У шу

нарсалар ичда бир нарсани қимматбаҳо, ҳатто бебаҳо деб биларди-ю, бунинг нималигини эслолмай, шуни қидириб топмоқчи бўлар эди. Лекин тополмади. Уша нарсани у бир умрга йўқотган эди. У босиб ўтилган умр саҳифаларини бир бошдан варақлаш учун бошини орқага ташлаб, устунга тиради. Шояд йўқолган нарсани унинг бирор четидан топиб олса....

Ҳа, у қишлоқнинг бир қават кўйлак-иштонда юрган оддий боласи эди. Қишлоқ болалари зиммасига тушадиган ўша қадимдан мерос қолган ўйинлару, ўша мол, эшакка сув беришлару, ўша ташвишлар унинг пешонасида ҳам бўлиб, Одам Атодан мерос қолган одатга кўра фурсатини топса, ўзини кўрсатиб қўйишни эсидан чиқармас эди...

У ҳарбий хизматдан озода, гард юқтирмай, тўлишиб, чиройли, бошқаларга нисбатан жаҳон кезиб, «олифта» бўлиб қайтди. Ҳафтада бир марта бошини, тишларини тозалаб юварди. Ҳар кун соқолини қирарди, қишлоқда боши, юзига атир сепадиган ягона одам шу эди. «Дазмоллансин», деб кечаси шимини тўшак остига солиб ётарди. Кўйлагини намлигида тортиб текисларди. У бошқалардан ажралиб турар, улар ҳам кўр эмас, унинг ўзларидан анча фарқ қилишини билишарди. Уни кўтар-кўтар қилиш ҳам, қишлоқда номи чиқиши ҳам айна шу кезларда бошланган эди.

Кейинроқ ўзгариб кетди. Анча ўзгарди. Сочини олдириди. Тиш ювишу соқол олишлар унутилди. Шимини «дазмоллаш» у атир сепишлар эсдан чиқиб кетди. Лекин софдиллик, ният холислиги, бировга ёрдам бериш тўғрисида лекциялар ўқий бошлади.

У сиртини силаб юриб, амалдорлик курсисига ўтирган бўлса, дабдабали тўйлар обрў-эътиборини оширди. У доим сериш, серташвиш, сермеҳмон эди.

Қариянинг қилтиллаб қолган бўйни оғриди шекилли, бошини устундан олиб, тиззасига қўйди. Хазон ҳамон шитир-шитир қиларди. Раҳматли хотини тонг қоронғисда туриб, хазонларни супурар ва бир четга тўплаб ёқиб юборарди. Ҳозирги хотини унақа эмас. То айвонга офтоб тушмагунча уйқудан турмайди. Тургандан кейин пешингача чалпиллатиб чой билан новвоту, нон билан кабоб еб ўтиради. Раҳматли хотини сира бунга ўхшамасди. Бутунлай бошқача эди. Унинг овозаси райондан бошқа жойларга ҳам кетган, катта-

кичик назарида обрў-нуфузини оширган ўша дастлабки, катта тўй — унинг никоҳ тўйи эди.

Ўша тўй жуда катта бўлувди. Узоқдан келадиган меҳмонларга уйлар тайёрлаб қўйилди. Қишлоқ этагидаги хирмон атрофига қозонлар қурилди. Қишлоқ эркаклари енгларини шимариб, кунда ёришар, сабзи тўғрашар, гуруч ювишарди. Қассоблар чинордек катта бўлиб кетган толнинг уч томонида бўрдоқи қўйларнинг терисини шилишар, оғизларига ўткир пичоқларни қистириб, ичак-қоринларини корсонларга солишарди. Саид Бисмил чопони этагини шими ичига тиқиб, сўқим сўйишга ҳозирланарди. Ўзи ҳам бақувват эди. У кучига ишониб, бундан ҳам катта тўй қиламан, деб ният қилди. Лекин бели шунчалик чиқиб кетдики, умрининг охиригача ҳам қаддини кўтаролмади.

Ҳа, у Аҳмадбой сингари ишнинг кўзини биладиган, топармон-тутармон эмасди. Бу содда одам қўл кучи билан пулнинг кучи ўртасида катта фарқ борлигини билмас эди.

Ўша куни кечаси шу хирмонда кунда ёқиб, катта гулхан қилишди.

Ўттиз эшак ўтин, йигирмата кунжара кетди. Ёшлар тонг отгунча гулхан атрофида ўйин тушишиб, базм қилишди. Ҳовлиларда ҳам базм авжида эди. Эркаклар бир ҳовлида, хотин-халажлар бошқа ҳовлида тўй ейишди. Фақат қанд-қурс, мева-чеванинг ўзига йигирма олтита қўйнинг пули кетди. Олисдан келган меҳмонларга ва зиёлиларга шароб тортилган дастлабки тўй қишлоқда шу эди. Куёв бунинг ғамини олдиндан еб қўйган эди. У ёзда бир озарбайжонни райондан олиб келиб, уч бочка шароб солдирди, тўй кечаси шу майнинг ҳаммаси кетди. Тўй афсонавий тўйларга ўхшарди. Бу тўй ва тўй эгасининг овозаси, ҳамқишлоқлар айтганидек, тўрт иқлимга етди.

Қария ўша кунни эслади-ю, хира кўзлари сал ёришгандай бўлди.

«Ҳа, фахрланиб, катталик қилиб юрардим,— деди қария ичида ва бошини кўтарди.— Лекин ҳаммаси ўтди-кетди. Ўша меҳнатлар эртанги кун учун эмас экан».

Шабада хазонларни супуриб, айвон супаси бурчагига, чуқурчакларга, бочка ва темир-терсақларнинг тешигига тартибсиз сочиб, чала чопилган тўсинлар

орасига тиқиб қўйганди. У ер-бу ерда қолган хазонлар ҳамон шитирлар, «тинчгина ётадиган» жой қидирар эди.

Қария оёқларини супадан осилтирди. Овозаси кетган дабдабали тўйини эслаш кўзларига сал нур бағишлаган бўлса ҳам юрагига куч-қувват бағишламади. Таъби хирароқ эди. Кўзларида пайдо бўлган салгина нур ҳам сўнган эди. У ҳассасининг учини ерга тиради, кўкрагидан келадиган ҳассани икки қўллаб ушлаб, қўлларини пешонасига қўйди.

Тўй-ку, ўтди-кетди-я, аммо овозаси ҳамон давом этарди. У отининг жилов, жабдуқларини ўзгартирди. Бошқача қилди. Меҳмонлари ҳам бошқа бўлди. Бордикелди жойлари ҳам ўзгарди. Маслаҳатчилар ҳам энди бошқа. Ҳамма-ҳамма иши ҳам энди ўзгача. Уйи, ичидаги нарсалар, ўтинхона, сомонхона, оғил, хотини нон ёпиб юрган тандир ҳам аввалгидай эмас.

Кейин-чи? Кейин яна тўй бўлди. Яна ҳаммаёқни саранжомлаб, пул топиш, мол-дунё йиғишга киришиб кетди. Бойлигини кўз-кўз қила бошлади. Яна тўй, хатна тўйи қилди. Улоқчилар улоқни бир марта айлантиришарди. Беш юзтача от келарди. Охирида икки яшар тана ташлашарди. Ҳар бир улоқчи олиб чиқса, бўлди — олаверади. Афт-башараси, қўл-оёқлари кир болалар фақат шу кунларда озода кийимлар кийишарди. Тўй шулар учун қилинарди, аммо уларнинг ўзлари тўйгача ҳам, тўйдан кейин ҳам оёқ яланг юришарди. Улар оталари ўзларини кўрсатишлари учун бир баҳона эди.

Тўй, тўй, тўй... Хатна тўйи, қиз узатиш, келин тушириш тўйи. Нима, бу оламда пул топишу тўй қилишдан бошқа иш йўқми? Пул, мол, тўй. Ҳаммаси шу экан-да. Наҳотки ҳаммаси шу бўлса? Наҳотки бир умр, серташвиш умр шунга сарфланган бўлса? Яна нима қолди?

Қария дард билан оҳ тортди.

Саид Бисмилдан тегирмон тоши қолди. Яна катга кўприк, каналнинг бир қисми қолди. Мендан-чи? Тўйми?!

Тўйлар, овозалар, мақтовлар ўтди-кетди. Тўйларда эшитган мақтовлари бугун назарида йўл бўйидаги бева Соранинг таънасидай бир гап эди. Хатна тўйларнинг биридан кейин тили заҳар тул шундай деганди:

— Ҳаром пулнинг хазончалик қадр-қиммати йўқ.
Тул бу гапни гузар йўлида, унинг кетидан айтган эди. Ушанда у бу гапни эшитиб, ўзини эшитмаганликка солган эди. Энди йиллар ўтгандан кейин, ўлим тепа-сида қанот қоқиб тургандан сўнг, Соранинг ўша гап-ларида жон борлиги маълум бўлди.

Қария совуқ оқ тортиб, бир азобда, титраб-қақшаб, ўрнидан турди. Энди хазонларнинг шитир-шитири ҳам эшитилмасди: улар бурчаклар, чуқурчаклар, коваклар, тешик-ёриқларга кириб, ўрнашиб қолганди.

— Тўй, тўй, пул, мол, — секингина гудранди қария. — Ҳаммаси шу, умрнинг баҳоси шу. Умр ўтди, вассалом. Афсус!

— Ўзингиздан-ўзингиз нималар деяпсиз? .

Қария бурилиб, остона томонга қаради. Ўғли келган эди.

— Сал тузук бўлиб қолдингизми?

— Ҳа, бир нави.

Ўғил ичкаридан гилам, кўрпача ва ёстиқ олиб чиқди. Айвонга жой қилди. Қария баҳузур чўзилди.

— Аъзойи баданимни заҳар босганга ўхшайди, — деди у оқ-воҳ қилиб. — Акангдан хабар борми?

Ўғил бошини қуйи солганича индамай турарди.

— Телефон қилдингми? — сўради қария.

— Ҳа, телефон қилдим, — жавоб берди ўғил.

— Тополдингми?

— Йўқ, тополмадим, — деди ўғил ва қўлидаги газетани буклаб, этигининг қўнжигга тикди. Бу газетада акаси тўғрисида нохуш хабар босилган эди. Газетада: «Алибой Аҳмадбоев узоқ вақт шаҳарда бекор юрарди. Бир куни кечқурун у таксига тушиб, ҳайдовчини уриб, пулини олди. Халқ суди бу безорини тўрт йил муддатга озодликдан маҳрум этди», — деб ёзилганди. Ўғил бу хабарни отасига айтиш ниятида эди. Лекин келганидан кейин бу фикридан қайтди. Отасининг авзойи анча ёмон эди.

— Телеграмма бер, келсин, — деди ота.

— Хўп, — деб жавоб берди ўғил бошини кўтармай.

* * *

Қария етти кундан кейин қазо қилди, унинг жон бериш пайтида оғзидан чиққан охирги сўз «аттанг» эди.

АРТИСТ

У Дездемонани ўлдирди. Саҳнада шубҳаланиб, рашқдан ғазабланиб, ақли қочиб ўлдирди. Суриштириб-нетмай, истиҳола қилиб ўтирмай, сира иккиланмай шартта ўлдирди...

У гўзал хотинининг қўлидан оҳиста ушлаб, қатор буталар девори ўртасидан айланиб келарди. У қўлини одатдагидек хотинининг қўлтиғидан ўтказиб олганди, одатдагидек ҳар иккисининг юзлари гул-гул очилган эди.

Қўшни эркаклар сояда, чангдан шохлари, барглари раининг ранги ўзгариб кетган қарағай дарахти остида, узун, ғадир-будур стол атрофида ўтириб, одатдагидек домино ўйнашарди. Улар келаётган икки кишига кўз қирларини ташлашди-ю, гўё буйруқ берилгандек, баравар кўзларини олиб қочишди. Кейин, ҳар ким ўзича гоҳ узоқ, гоҳ қисқа нигоҳ ташлади, шундан кейин улардан бири:

— Қарайверманг, уялишади, — деди.

Нигоҳ ташловчилар камайди. Кварталдаги хотинхалажлар уйларнинг деразаларидан бошларини чиқариб, бу бинодан нариги бинога, яқин танишлари, сирдошларига қараб кўз қисиб қўйишар ёки лабларини буриб, қошларини учуриб, имо-ишора қилишар эдилар.

Улар — эр-хотин шу кейинги бир ой ичида биринчи марта уйга биргаликда қайтиб келишаётган эди. Эркак жуда ҳафсала билан кийинган эди. Мой сурилган қоп-қора жингалак сочи ярақларди. Унинг хотини эғнидаги европача тикилган енгсиз атлас кўйлаги баданига ёпишиб, келишган қоматини яққол кўрсатиб турарди.

Улар кўзга ташланадиган ҳамма жиҳатдан арзийдиган, бир-бирига ярашган жуфт эдилар.

Ҳаёт сўқмоқларида чигал муаммолар оз эмас. Юртдошларимиздан бирортаси ҳам шу чоққача ечиб бера олмаган муаммо тугунидан бири, бу эркак билан аёлнинг бир-бирига муносиб жуфт танлашидир. Чунки кўпинча эр-хотин агар бир-бирининг тенги бўлмаса ҳам зарур даражада бир-бирига муносиб, лойиқ бўлавермайди.

Яхши аёл ёмон эркакка учраб қолиши, яхши эркак ёмон хотиннинг ёстиқдоши бўлиб қолиши деярли

табий қонунга айланиб қолган. Шу сабабдан бўлса керак, шундай дейишган:

Қайда бўлса гар лола, тушар ахир ерга,
Барча яхши хотинлар учрар расво эрга.

Аммо улар бунақалар жумласига кирмасдилар, бундан мустасно эдилар.

Улар шаҳарнинг янги бино бўлган шу районига кўчиб келган кунларидан бошлаб, қўни-қўшнилар ижобий маънода бармоқлари билан ишора қилиб, уларни кўрсатадиган бўлишганди. Уларнинг барча ишлари — ўтириш-туришлари, муносабат-муомалалари, кирди-чиқди, борди-келдилар, болаларни яслига элтиб, олиб келишлари — қисқаси, уларнинг ишлари, хатти-ҳаракатлари — ҳаммаси қўшниларга ёқарди, ибрат бўларди.

— Кварталимизда булардан меҳрибонроқ одам йўқ, — дейишарди қўшнилар ва сал бўлса ҳам уларга ўхшашга ҳаракат қилишарди.

Яқин-яқингача ҳам то шу кўнгилсиз воқеа юз бергунига қадар ҳамма — уларни узоқ-яқиндан, орқа-воратдан билган, таниган ҳар бир киши шундай фикрда эди. Уларга ҳаваслари келарди. «Кишининг пешонасида бўлса, шунақа бўлса-да», деб ичларида сал ҳасад ҳам қилиб қўйишарди.

Эр-хотин жуда иноқ, меҳрибон эдилар. Худди бир данакнинг икки палласига ўхшардилар. Ҳар куни эрталаб уйдан баравар чиқиб кетиб, кечқурун бирга қайтиб келишарди. Икковининг чеҳраси доимо қувноқ, хушчақчақ эди. Бир-бирига лутфу карам билан мурожаат қилишарди. Эр «дил», деса, хотин «жон», деб жавоб берарди.

Ахлатни ҳам биргалашиб элтиб ташлашар, биргалашиб уйни супуриб-сидиришар, биргалашиб, меҳмонларга «хуш келибсизлар», дейишарди. Улар ҳамма ишни биргаликда очилиб-сочилиб бажо келтиришарди. «Лаббай», деган сўз тилларидан тушмасди.

Улар шунчалик ибратли оила қурган эдиларки, барча уларнинг табиатига қойил қоларди. Зеро икки кишининг табиати, хислат-фазилатлари бир хилда бўлса, гаплари бир жойдан чиқса, мақсадлари бир хилда бўлади. Баҳс, мунозарага, сен-менга ўрин қолмайди.

Улар муҳаббат, садоқатнинг шундай муҳташам қасрини бунёд этган эдиларки, бундан ҳар ким ибрат олса арзирди.

Мушк-анбарнинг ҳиди пинҳон қолмаганидек, бу хонадоннинг аҳиллиги, тотувлиги ҳам кўзлардан пинҳон қололмади. Аввалига яқин қўшнилар, кейин узоқроқ қўшнилар, сўнгра кварталдагилар «оила бахтининг сири» нимада эканлигини сўраб, маслаҳатга кела бошладилар. Улар ҳам ўз тажрибаларидан маслаҳат бериб, ҳожат чиқарардилар.

— Одатда эримнинг гапини қайтармайман, у ҳам менинг гадимга қулоқ солади. — Ширин табассум билан гапини тугатар эди хотин.

— Мен хотиним нима деса хўп дейман, у ҳам менинг гапимни икки қилмайди, — тишларининг оқини кўрсатиб, гапини якунларди эр.

Ниҳоят, уларнинг овозаси бутун шаҳарга ёйилиб кетди. Эрни ҳар ойда ёки икки-уч ойда бир ота-оналар университетига, хотинни эса кейинги йилларда расм бўлиб, анча обрў орттирган уй бекалари университетига чақирадиган бўлиб қолишди, бундай университетлар деярли ҳар бир корхона, муассаса ҳузурида ишлаб турарди. Улар университет ташкилотчилари таклифларини асло ерда қолдирмас эдилар. Улар бориб, оиладаги муҳаббат, садоқат, оиланинг мустаҳкам пойдевори бўлган эр-хотин ўртасидаги ҳурмат тўғрисида ваъз ўқир эдилар. Улар оила жуда мураккаб эканлигини, паст-баланди, бор-йўқлиги кўп бўлишини ва эр-хотин аҳил бўлса, оилани бахтли қилиш мумкинлигини таъкидлар эдилар.

— Онлавий ҳаётда қошиқ косага тегмай қолмайди, албатта, — дерди эр одатда ўз ваъзининг охирида.

— Шу сабабдан эр-хотин ҳар бир майда-чуйдадан катта хулосалар чиқармасликлари керак. Бошқаларнинг ғийбат, сассиқ гапларига эътибор бермасинлар. Зарур бўлганда гоҳ эр, гоҳ хотин бир-бирининг айбини кечирсин. Бу эса эр-хотин ўртасига совуқчилик тушишига йўл қўймайди.

— Рўзғор турли-туман ва гоҳо тасодифий воқеаларга тўлиб-тошиб ётибди, — дерди хотин гапининг хотимасида. — Агар сиз, ўрталарингда, яъни сиз билан эрингиз ўртасига совуқчилик тушмасин, десангиз, гоҳ сиз, гоҳ эрингиз бир-бирингизни кечиришларингиз

керак. Бусыз бўлмайди, одатда, кўпгина оилаларда бир беҳуда ва асоссиз гап туфайли низо, нифоқ чиқади.

Улар шаҳар аҳлининг диққат-эътиборига сазовор бўлиб қолишди. Кейин ўз наздларида ҳам эътибор, мартабалари ошиб кетди. Бир-бирларига аввалгидан ҳам яқинроқ, меҳрибонроқ бўлишди. Шу билан бирга улар ўртасида, тенг ҳуқуқли икки киши ўртасида расмий муносабатлар оҳанги борган сари кўпроқ ҳис этила бошланди. Буни ҳар иккови ҳам сезардилару, аммо буни кечириб юборардилар. Энди фақат майда-чуйдаларни эмас, балки катта, кўзга ташланадиган ишларни ҳам кечириб юборишадиган бўлишди. Бир-бирини кечириш оилани мустаҳкамлаш заминига айланиб қолди.

Кечки овқат вақтида тайёр бўлмаса, эр бир нима демасди. Эр кечаси уйга қайтмаса, хотин индамасди.

Бир куни қизиқ воқеа рўй берди. Эр Москвада ма-лакасини ошираётган эди. Хотин унга қўнғироқ қилиб:

— Алло! Биласизми... Оҳ! Мен туҳматга қолдим,— деди йиғламсираб. — Оҳ, бу одамлар?! Ахир, туҳмат?! Туҳмат қилишди...

— Нима деб туҳмат қилишди? Нима?!

— Гўё мен... деб туҳмат қилишди. Биласизми, гўё мен... оҳ, гўё бир эркак билан...

— Парво қилма, — деди эр. — Сен чиройлисан, гўзал аёллар тўғрисида эса ҳар нарса дейишлари мумкин...

Эр уни мардлик билан кечирди.

Улар оиласидаги муҳаббат, садоқат борган сари муҳташам бўлиб, кўзга яққол ташланадиган бўлиб борарди.

Ана шу ибрат олса арзийдиган оилавий вафодор-ликнинг муҳташам биноси баногоҳ таг-туги билан қулаб тушди ва чолдевор, назардан қолиб кетган тарихий ёдгорлик чолдевори сингари бўлди-қолди. Уша машъум тунда эр суюкли хотинининг ўз уйида бошқа бир эркак билан ётгани устидан чиқиб қолди. Эрнинг фиғони фалакка чиқди. У ярми ичилган коньяк шишасини стол устидан олиб, венгерча каравоти қиррасига уриб синдирди. Уй деразалари ур-сур, муштлаш, те-пишлардан эмас, балки дашном беришу таҳқирлаш-лардан зириллаб кетди. Қўшнилари уйқуси ҳаром бўлди.

— Қаранглар, қаранглар! — деб ҳайқирди эр. — Манави шармандаликни кўринглар! Ҳлдираман!!!

Баъзи қўшнилариинг иззат-нафси таҳқирланиб, қаттиқ ғазабланишди. Бегона эркакни тутиб олишиб, гарданига бир неча мушт туширишди.

— Улгудек саваланглар, уринглар! — деб эр қўларини кўтарди-ю, лекин ўйнашнинг бошига эмас, балки хонадаги нарсаларга мушт соларди. — Уринглар! Беномуслик бу! Расволик бу!

Қўшнилари номуслик эркакни ура-ура ташқарига чиқариб ташлашди.

— Кўрдингларми, ўз кўзларинг билан кўрдингларми?! — деди эр қўшниларига юзланиб.

— Кўрдик.

— Энди даф бўлсин! Ҳозироқ жўнасин!... Уйимни ортиқ ҳаром қилмасин. Наҳс босган юзини кўрмай...

Хотин ҳам чиқиб кетди. Бошини қуйи солди-ю, лекин кўзёш қилмай чиқиб кетди.

Эр биринчи кун ўзига келмади. Эс-ҳушини йўқотиб, ер билан осмон ўртасида гангиб, ғазабланиб юрди, индинига ўзига келди ва икки кунгача номусимни ҳимоя қилдим, иззат-нафсимни сақлаб қолдим, деб керилиб, хурсанд бўлиб юрди. Поймол қилишларига йўл қўймади. Олдиан олиб, орқасига ташлади. Ажралиш ҳақида ариза ҳам ёзди.

Бир ҳафта ўтмай кўнгли ғаш бўлиб, руҳи тушиб кетиб, қовоғидан қор ёғадиган бўлиб қолди. Латтадай бўшашиб, пушаймон бўла бошлади.

— Эсизгина хотиним! Қандай гўзал хотин эди-я!

Бориб, суддан аризасини қайтиб олди. Қўшниларига бир сўм ҳам пулим йўқ, деб арз қилди, бор пулини хотини номига ўтказиб, омонат кассага қўйган эмиш. Энди бор-йўғидан ажралиб, бошини қаёққа уришини билмасмиш. У аламдийдалиги, ночорлигини кўриб-билиб турган қўшниларига менга раҳмларинг келсин, бирон маслаҳат беринглар, дегандек атайлаб қулоқ қоқиштирар эди. Шояд «хотининг билан яраш», дейишса. Ахир шундай дейишлари мумкинми? Албатта, мумкин. Ана унда яхши баҳона бўларди. Албатта, дарров, бирданига рози бўлиш яхши эмас. Бир неча марта йўқ, дейди. Охир-оқибат рози бўлади. Шу шарт биланки, ярашиб, бир оз бирга туради-ю, пуллариини олгандан кейин бутунлай ҳайдаб юборади.

Аммо шафқатсиз қўшнилар унинг дилида нима борлигини билмас эдилар.

Улар «ярашинг», деб маслаҳат беришмади. Улар гўё унинг уйи бузилганидан хурсанд эдилар. Албатта, хурсандлар. Хурсанд бўлмаганларида эди, куйиб-пишиш, кўнгил кўтариш ўрнига ўйламай-нетмай, уни мақташармиди. «Эркакларча иш тутдингиз», дейишадди-я.

Бундай пайтларда у: «Э, бундай мардликни ер ютсин, — дер эди ўзига-ўзи. — Уйим бузилган бўлса, бунинг нимаси мардлик?»

У хотинини ортиқ ёмон кўрмас, ундан нафратланмасди. Балки кўпроқ севиб қолди. Назарида ўша тундаги ҳодисани гўё ўнгида эмасу тушида кўргандай, уни айблаб, дағдаға қилишга арзимайдигандек эди.

«Айби чиройли бўлишидир, — оҳ тортарди эр. — Чиройли бўлгандан кейин туҳмат қилишади-да...» Сўнг шу ўй-хаёллардан кейин назарида ўзи ҳам хотинига туҳмат қилгандай бўлиб қолди.

Вақт ўтиши билан бу фикрга кўникиб қолди. Астойдил кўникди. Бора-бора унга шундай қаттиқ ишониб қолдики, муҳаббат шиддатидан кўзлари тиниб, гўзал, ақлли хотинига туҳмат, хиёнат қилгандек туюлди.

— Эҳ, хотин! Туҳматга қолган хотиним...

У дастлабки кунларда пушаймон еб, уни кечиришга рози эди. Кечиришни истарди. Энди ўзини гуноҳкор ҳисобларди. Узр сўрашга тайёр эди...

Улар ярашган кунлари уйга бошқа-бошқа келишди. Иккинчи куни олдинма-кейин келишди. Бугун эса қўлтиқлашиб келишаётган эди.

Домино ўйновчилардан бири, «қараманглар», деб айтган киши ер остидан эр-хотинга қаради-ю, домино донасини баланд кўтариб, столга шундай қарсиллатиб урдикки, хотин-халажлар деразалардан бошларини чиқариб, лабларини буриб турган тўрт қаватли уйлardan акс садо эшитилди.

— Ҳа?!

Уша баланд бўйли эркак яна узоқ йиллар давомида саҳнада Дездемонани ўлдириш билан шуғулланса керак.

САЗО

Шитир-шитир овозлар Муроднинг асаб торларига тегди. У бошқа томонига ағдарилиб, бошини кўрпа билан буркади. Йўқ, садо яна қулоғига чалина бошлади. У кўзини очмай, хотини, болаларини койимоқчи бўлди, лекин нимагадир кўрпа четини пастга итариб, кўзини очди. Хонанинг дуд босган шифтига кўзи тушди-ю, шаҳарда эмас, қишлоқда ётганини фаҳмлади.

Хона нимқоронғи эди. Чўян печка қопқоғи тирқишларидан чиқаётган оловнинг титроқ, қизғиш шуълалари хона деворида ўйнардди.

Мурод сал ўзига келди. У эс-ҳушини йиғиштириб, бу ерга кечаси қандай, ким билан келганини эслашга ҳаракат қилди. Боши зилдай бўлиб, лўқилларди. Кўз олдига бекат ва бир неча таниш-нотаниш кишилар, ресторан, торт-торт келди.

У кўз қирини ташлаб, хона бурчагида чамадондан латта-путталар, бўхчаларни олиб, ечиб-боғлаб, ниманидир қидираётган онасини кўрди. Мурод туриб ўтирди. Томоғи қақрарди. Кўнгли муздек чой тиларди.

— Ойи, соат неча бўлдийкин? — сўради у оҳиста, овози қулоғига хириллаб, дағал, худди бировникига ўхшаб эшитилди. Она жавоб берди. Кампир гўё ранжиган, у билан гаплашишни истамаётгандай, ўз иши билан овора эди. Мурод хижолат бўлди-ю, яна овозини кўтариб, гап қотди. Она чўчиб тушди, чамадондан бошини кўтариб, бир нималар деб пичирлади-да, келиб, у билан сўрашиб икки юзидан ўпди.

— Соғ-саломатмисан?.. Сабил қолгурни камроқ ичсанг бўлмасмиди. Икки йилда бир келасану шундайла масту аласт, — кампир омонатгина ўтирди. — Болаларинг яхшими? Бирон жойда йиқилиб қолсанг, шарманда бўлардик...

Мурод жавоб бермади. Гуноҳкорона бир четга қаради, у кечаси онаси билан салом-алик қилмагани, ҳол-аҳвол сўрашмаганини энди пайқади. «Ҳаддан ташқари ичиришибди-да. Улар кимлар эди?» — деб кўнглидан кечирди у ва кўз олдига ароқ шишалари, қадаҳлар келди. Кўнгли беҳузур бўлиб, боши айланди...

— Уйқунгни буздимми, ўғлим? — мулойимлик билан сўради она.

— Йўқ, ўзим...

— Яхши ухладингми?

Мурод энсасини қашиб, ҳомуза тортди, лекин жавоб бермади.

«Ҳм, оқ уйларга ўрганиб қолибсан, болам. Шундай яхши бобонгнинг кулбасида уйқунг келмайди, юрагинг сиқилади», — деди хаёлан она ва беихтиёр унинг лабларига табассум югурди.

— Соатни сўрадингми? Қулоғим оғир, болам, овозни аранг эшитаман... Соатимиз бору, аммо бирон киши пуржинасини бураб қўймайди. Уканг бунақа нарсаларга унча қизиқмайди... Гоҳ радио, хўрознинг овозига, гоҳ қўшнимизнинг эшаги бор, ўшанинг қанграшига қараб уйғонамиз. Зор қолгур эшак шу қадар қутуриб кетганки... кечасию кундузи қанграйди, — деди она бўлиб-бўлиб.

Мурод кулимсиради. «Биз шаҳарда тақир-туқурлардан, булар қўшни эшагининг қанграшидан нолийдилар», — деб кўнглидан ўтказди у ва ҳазиллашиб онасига деди:

— Ойи, бунинг нимаси ёмон? Қўшнининг эшаги соат ўрнига хизмат қиларкан-ку...

— Мен ҳам ёмон деяётганим йўқ, болам, қишлоқ одамлари учун ҳаммаси ҳам бир. Гоҳ эшакнинг қанграши, гоҳ итнинг вовиллаши, гоҳ хўрознинг қичқириши, гоҳ офтоб билан ўз соямиз ҳам бизга соат ўрнини босаверади, — тагдор қилиб деди кампир ва қоғозга ўралган бир думалоқ новвотни олиб, тақсимгача қўйди.

Мурод индамай кийимларини кийди. Унинг назарида онаси бу гапларни шунчаки кўнгил учун айтган-

дай туюлди. Аслида эса онаси: «Ахир сен шу қишлоқнинг боласи эдинг. Бир неча йил бурун каттаю кичиги билан талашиб-тортишиб юрардинг, ака-ука эдинг... Тўртта ҳарфни ўрганиб олиб, энди ҳамма нарсани унутиб юбордингми?» — демоқчи эди.

— Офтобада иссиқ сув бор... Сочиқ олиб келдингми? Олиб келмаган бўлсанг, қозиққа янги сочиқ ташлаб қўйдим, — деди она тош билан новотни майдалаётиб.

— Олиб келганим йўқ. Нима фарқи бор? Буям бўлаверади, — энсасисини қашиб ғўлдиради Мурод.

— Бўпти, ихтиёринг, — деди кампир оҳиста ва ўринни йиғиштиришга киришди.

Бундан тўрт йил бурун, Мурод ўғилчасининг юзқўлини ювганида она нимдош, аммо тоза бир сочиқни олиб чиқиб берганди. Мурод сочиқни улоқтириб юбориб, сумкасидан янги гулли сочиқ чиқариб, ўғилчасининг юзини артган эди. Она ўшанда ҳеч нима демаганди-ю, аммо дили оғриган эди. Ҳозир онаси ўша воқеани Муродга эслатди.

Мурод деразадан ташқарига қаради. Қоронғилик секин-аста ёришиб борарди. Укасининг хотини энг шимарганича ҳовли супурарди. Қушлар инларидан париллаб учиб чиқиб, чирқиллашиб, том лабларига, дарахтларнинг шохларига қўниб олишганди. Мурод қалин шохлар орасидан укасини кўриб қолди. Даврон ер чопаетган эди.

Мурод ташқарига чиқмоқчи бўлганди, аммо онаси уни тўхтатди.

— Сенга чопон тикиб қўювдим, кийиб ол, ҳаво салқин, — кампир илгакдан тўнни олиб, унга берди.

Мурод беқасам чопонни кийди. Онаси ҳавас билан унга қараб, жилмайди. Чопон ўғлининг қадду бастига жуда ёпишиб турарди.

— Муборак бўлсин!

— Раҳмат! Кўп заҳмат чекибсиз-да, ойи.

— Э, жони қаттиқ она қийинчиликни ўйларкамми? Бу чопонни ихлос билан тикдим, олиб кет. Шаҳарда тўн кийиб юрсанг, кулишмайдимми? — деди кампир ва гапни бошқа ёққа буриб юборди. — Ўзинг мукофотга олган ўша беқасамлардан бу. Эсингдами? Раис берган эди-ку... — хаёлан пичирлади кампир.

— Вой-бў! Шунча йилдан бери сақлаб юрибсизми? Онанинг кўзлари хиёл йилтираб кетди. У Муродга

худди тирикчиликдан беҳабар кишиларга қарагандек қаради.

— Ҳа, бир куни керак бўлар, деб асраб қўювдим-да...

Мурод индамай ташқарига чиқди. Муздек ҳаво юзига урилиб, у ҳушёр тортди. У ҳовли саҳнида бироз турди-да, кейин оҳиста қадам босиб, боққа кирди. Дарахтлар қип-яланғоч бўлишларига қарамай кўзга дуруст кўринарди. Мурод бир ниҳол ёнида бирпас туриб, қайси дарахтни отаси-ю, қайси дарахтни ўзи ўт-қазганини эслаб кетди, назарда боғ кенгайиб кетгандай эди. Укаси баъзи дарахтларни кесибди... Боғнинг бир бурчагидаги икки-учта янги ниҳоллар целлофан билан ўраб қўйилибди. Даврон анорларнинг шохларини ерга ётқизиб, кўмиб қўйибди. Боғнинг бошқа бурчагида пиёз, кашнич поллари, сабзи, турп ва карам жўяклари кўзга ташланиб турарди. «Уқимасдан агроном бўлибди. Бу бола ерга, дов-дарахтга меҳрини қўйибди»,— Мурод шундай деб дилидан ўтказди-да, Давроннинг ёнига борди.

— Дарахтларни нега кесдинг?— деб сўради у шунчаки.

— Қариб, ҳосилдан қолди. Уларнинг ўрнига янги ниҳоллар ўтқаздим. Яхшиларини кўчирганим йўқ-ку...— деб жавоб берди Даврон унга қараб.

— Шафтоли ҳам қариб қолибдими?

— Бўлмаса-чи. Шафтоли неча йил умр кўради?— сўради Даврон кулиб.

Мурод укасининг нима сабабдан кулганини дарров фаҳмлади. Бу боғда шафтоли Мурод ўтқазган ягона ниҳол эди. Мурод бирпас укасининг ер чопишини томоша қилиб турди-да, ҳаваси келди шекилли, енгини шимариб, деди:

— Қачонлардан бери қўлимга белкурагу кетмон ушламабман. Сен дам ол, мен бир оз ишлай...

— Ака, ўзингни уринтириб нима қиласан. Нозик одамсан, тагин қўллaring қавариб кетмасин,— заҳархандалик билан деди Даврон.

— Маҳмадоналик қилма,— тўнғиллади Мурод ва Давроннинг қўлидан белкуракни юлқиб олди. У ишга киришди. У гўё шу билан: «Биз, шаҳарликлар, сизлардан қолишмаймиз»,— демоқчи эди. Даврон нарироқда туриб, акасини кузатарди. Мурод аввалига бел-

куракни ерга чуқур-чуқур ботириб, ҳафсала билан чопа бошлади. Даврон мийиғида кулиб қўйди. У Муроддан кўз узмай қараб турар экан, назарида акасининг гавдаси сал кичрайиб қолгандай туюлди. Қўллари оппоқ, териси пиёз пардасидай нозик, юпқалигидан томирлари кўриниб турибди. Бармоқлари ингичка, заиф, жуда заиф!

Орадан анча вақт ўтди, қуёш ҳам чиқди. Муроднинг ҳарсиллаши тезлашиб борарди. Энди у белкуракни оёғи билан тепиб ерга ботирмай, ер бетини ағдарарди.

— Бас энди, ака, чарчадинг...

— Қаёқдан билдинг? — зўрға нафас олиб сўради Мурод.

— Шунчалик қаттиқ ҳарсиллаяпсанки, қўшни ҳам эшитади, — дея кулиб жавоб берди Даврон.

— Бу дармонсизликдан эмас, ароқдан, — деб гўлдиради Мурод, у ўзини бақувват қилиб кўрсатгиси келарди. — Кечаси кўп ичиришибди...

— Камроқ ичсанг, битта-яримта сени уришармиди? Кечаси кеч келдинг, — деди Даврон чопилган ердан ўт илдизларини тераётиб. — Қаерда ичдинг?.. Ёқладингми... Ароқ ичиб ҳеч ким қаҳрамон бўлгани йўқ.

Мурод ўзини эшитмаганга солди. «Белкуракнинг сопи қийшиқ экан», — деди у, лекин Даврон бу гапга эътибор бермади.

— Қачон ёқлайсан? — яна сўради у.

Мурод жавоб беришни истамади. Аммо укаси суриштиравергани учун жаҳли чиқиб, зарда билан деди:

— Маълум эмас, вақти келса ҳимоя қиларман, сен менинг ғамимни емай қўя қол.

Даврон бирпас индамай турди-ю, кейин унинг қўлидан белкуракни олди. Мурод оҳорли дастрўмолча билан юз-кўзининг терини артди. Бармоқларининг айрим жойлари, кафтлари ловилларди... У кишибилмас кафтларига қаради-ю, кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

Бир куни раҳбари, деҳқон қўлининг қавариши ҳалол меҳнат нишонасидир. Агар олим ҳам деҳқон сингари жонини койитса, астойдил меҳнат қилса, қалам ушлаб ёзган ўша бармоқларнинг териси ҳам деҳқон қўлининг терисидек пишиб кетади, деб айтган эди.

Мурод раҳбарининг гапига унчалик ишонмаганди. Шунда, раҳбари ўз бармоқларини кўрсатганди. Ҳақиқатан ҳам учинчи бармоғининг ёни чуқур бўлиб, тери-

си қайишга ўхшаб кетганди. Бу қалам ботишидан пишиб кетгани равшан эди...

Мурод Давронга кўз қирини ташлади. У шошилмай, белкуракни энгил-енгил кўтариб туширарди. Юзида бирон ўзгариш сезилмасди, нафас олиши ҳам деярли эшитилмас, хотиржам, осуда эди.

Мурод хаёл суриб, атрофга аланглади. Кўзи бундан бир неча йил олдин болалар ўйнайдиган, қўй-эчкилар боқиладиган, ўт-ўлан босган қабристонга тушди. Қабристон атрофи қазилибди. Унинг ҳар ер-ҳар ерига дарахтлар ўтқазилиб, анча-мунча тепаликлар пайдо бўлибди.

«Аллақачон қабристоннинг ярми тўлган»,— деди у хаёлан ва кўзи билан отасининг қабрини топмоқчи бўлди. Аммо тополмагани учун ўз-ўзидан хижолат бўлди: отасининг қабри қаердалигини Даврондан сўрамоқчи бўлди-ю, лекин журъат этмади. «Яна бирон нима деб узиб олса-я? Бу бола жуда кеккайиб кетибди. Илгари бунақа эмасди. Энди андиша қилиб ўтирмайди. Ёки бўлмаса ўз қадр-қимматини билиб олган»,— кўнглидан кечирди у ва ўн беш йилдан бери отасининг қабрини зиёрат қилмаганини эслади... Ҳатто онаси, бир куни биздан кейин гўру чўпимиага қараб турар, деб ота-она умид билан фарзанд катта қилади, ҳар йили бир марта ота-она қабри тепасига бориш фарзандга ҳам қарз, ҳам фарз, сендан ҳеч нима кетмайди. Шундоқ борасану кўриб келасан. Бу ишинг учун раҳмат ҳам эшитасан...— деб қулоқ қоқиштирган ҳам эди... Йўқ, онаси бу ҳақда гапира-гапира чарчади-ю, лекин Мурод қабристонга бирон марта ҳам бормади. «Мен отам қабри тепасига юз марта борганим билан барибир тирилмайди»,— деб онанинг бағрини қон қилди...

Нонушта пайтида Даврон чурқ этмади. У яримга патирни ширчой билан тамадди қилди-да, кейин коржомасини кийиб, чиқиб кетди. Давроннинг хотини Фотима ҳам дастурхонни йиғиштириб, ҳазил-мутойиба қилганича ўғилчаси ва кампир билан хайрлашиб, ишига кетди. Уй ҳувиллаб қолди. Мурод портфелидан бир китоб олди ва кўзига кўзойнагини тақиб, дераза ёнига ўтирди. Аммо шу пайт набирасининг бошини силаб ўтирган онаси гина қилгандай гап бошлади:

— Болам, нега аҳён-аҳёнда бир келасан? Бемехр бўлиб қолибсан,— деди у ва ичида: «Азалдан бемехр

эдинг», деб қўйди-ю, яна гапани давом эттирди.— Қари онам бор эди, деб бирон марта эсламайсан ҳам. ...Ё хотининг келгани қўймайдими? Яшшамагур, илгари бинойидек қиз эди. Ё ўшанда мени ийдириш учун ўзини яхши кўрсатганмикин-а? Ё Гулбўтанинг келинига ўхшаб: «Онанинг баҳридан ўт», деяптими? Ҳай, майли, ишқилиб соғ-саломат, тинч бўлсанг бўлди, менга шу кифоя. Аммо болаларингни олиб келсанг, яхши бўларди, кўрардим. Ҳозир парвойингга келмайди, набирали бўлсанг, кейин биласан,— она фарзандига ўз дардини ёрган бўлди.

Мурод онасининг қаршисида туриб, кўзойнак остидан унга тикилар эди. Нима сабабдандир кампирнинг жуссаси унинг кўзига кичик кўринди. Ўзи айтганидек, эти устухонига ёпишиб, пешонаси ва озгин қўллари, бўғинларида қариллик доғлари пайдо бўлибди. Мурод жилмайиб, онасининг гапларига: «Йўғ-е. Иш кўп... Бошимни қашлашга вақт тополмайман... Болалар мактабда ўқийди... Давлат иши...»— деб жавоб берди. Чамаси, фарзандининг жавобларидан онанинг алами ортиб бораётганди. «Бир йилда бир марта келади-ю, гаплашгиси келмайди-я»,— деб кўнглидан кечирди она ва аламли оҳ тортиб, яна гапга киришди:

— Давлат ишида фақат сен ишламайсан-ку, қаёқдаги баҳоналарни қиласан. Мамлакатнинг Орифи ҳам сенга ўхшаб шаҳарда, докторлик институтида ишлайди, бола-чақаси бор... Нега у вақт топади, ҳар ой келиб, қари онасидан хабар олади?— она гинахонликка ўтди.— Ҳай, майли, сени аспирант ўқиб, катта олим бўлади, дейишади. Оламдаги гаплардан хабаринг бор... Лекин онанг дилидан беҳабарсан. Йўқ шукур, бирон нимага муҳтожлигим йўқ... Бу замонда ҳамманинг кунн шоҳона ўтади... Уканг тракторчи, тирикчилиги яхши, ота уйини гуллашиб ўтирибди. Унинг хотини ҳам ишлайди... Юз киши шунинг қўлидан овқат ейди...

Муроднинг пешонаси терчилади. У дастрўмолчаси билан юз-кўзларини артаркан, ўпкалагандай деди:

— Ойи, нега бунақа деяпсиз?

— Гапимда жон бор, болам,— деди она ва ўйчан рўмолининг учи билан лабларининг четини артди.— Ўтган ҳафта Усмон раис ўлди, болам...

Мурод қоқилгандек бир қалқиб, кўзидан кўзойнагини олди.

— Йўғ-е, қанақасига ўлади?!

— Одамларга ўхшаб, болам,— она чуқур нафас олиб, илова қилди:— Уч кунгина касал бўлиб ётди. Ҳай, раҳматли узоқ умр кўрди. Мендан ўн ёш катта эди... Кейинги вақтларда юрагидан шикоят қиларди...

— Зокир келдими?

— Йўқ, қизлари шу ерда эди. Зокир уч кундан кейин келди...

— Нима, хабар қилишмаганмиди?— Мурод чўнқайиб ўтирди, унинг кўзлари катта-катта очилиб кетган эди.

— Йўқ.

— Инсофсизлар! Шу ҳам одамгарчилик бўлдимми... Лоақал телефон қилишмайдими,— қизишиб деди Мурод ва кўзойнагини арта бошлади.

Онанинг лабларида қандайдир кинояли ифода пайдо бўлди.

— Ким инсофсиз?

— Одамлар, ойи! Узингиз Давронга телефон қил, демабсиз-да. Ёки эсингиздан чиқиб қолдими?

— Йўқ, ҳамманинг эсида бор эди...

— Ундай бўлса, нега айтишмабди?— Мурод баттар ажабланди. У кўзойнагини гоҳ бурнига қўндирар, гоҳ олиб, дастрўмолчаси билан артар эди. Кампир набирасини тоза, юмшоқ кўрпача устига ётқизиб, унга ўйинчоғини берди. Бошини қуйи солди. У сарғиш бармоқлари учи билан гилам устидан гўё нина қидирган бўлар, лаблари пир-пир учиб турарди.

— Қаергаям хабар қилишарди... Бедананинг уйи йўқ, қайга борса битбилдиқ бўлиб юрган бўлса,— она гапининг давомини анча оҳиста гапирди.— Кўрсатган кароматинг шу бўлса, нега бир одамнинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдирдинг? Ўзим шогирд қилиб оламан, деб катта гапириб юбординг... Раҳматли раис сенга ихлос қўйиб, ишониб юрувди. Мурод акасининг қаноти остида бўлса, кўнглим тўқ, деб бепарво эди.

Мурод гўё тош қотгандай эди. Бошини эгиб, жим ўтирарди.

— Раиснинг васияти шунақа экан,— ниҳоят она яна гапга оғиз жуфтлади ва ҳолсизлик билан нафас

олди.— У одамни дард эмас, Зокир йиқитди, дардга чалинтирди, ўлдирди...

— Нега энди Зокир ўлдираркан? Сиз интересний одам экансиз-ку, ойи!— яна кўзойнагини бурнига қўндириб деди Мурод.

— Нима дединг? Интурусний деганинг нимаси?— она ғазаб билан Муродга қаради.

У бир силтаниб, деворга суюнди, кейин энсасини қашиб, гўлдираб деди:

— Ғалати одам дегани...

— Қоғозга ўралган гапни шаҳардан совға қилиб келдингми? Онанг ҳам бошқалар қатори бир банда... Менинг нима ғалати экан?

Мурод карахт, ҳайрону лол бўлиб, кўзойнак остидан онасига қарар эди. Кампир мулойимлик билан гапни бошқа томонга бурди.

— Кўзойнаксиз кўролмамай қолибсан-да, болам. Баъзилар савлат учун кўзойнак тақиб юришаркан. Бундан ортиқ бемаънилик бўлмайди. Соғ кўз мингта тилла кўзойнақдан ҳам яхши,— деди хаёлчан кампир Муродга қараб. Кампирнинг пешонасидаги ажинлар қуюқлашди. Боқини ҳам маъюс эди.— Раиснинг тилаб олган биттагина ўғли бор эди. Ҳамма умиди Зокирдан эди. Мактабни тамомлаб келса, юрагимга куч-қувват бўлади, деб юрарди. Лекин, юз афсуски, эрка ўғил отани адои тамом қилди... Боланинг эркалиги ҳам яхши эмас экан. Ота-онаки, фарзандини эрка ўстирса, ўз жонига жабр қиларкан... Устингдан пашша учиб ўтса, раҳматли отангнинг жони чиқай дерди. Мана, нима бўлдинг... Даврон етим қолиб, азоб тортувдики, ҳалол меҳнати билан нонини топди, ҳамма нарсанинг қадрига етади. Сенинг найрангларингу ўғлининг беномуслиги бечоранинг бошига етди!— она паст овозда, аммо оташдай ёниб гапирарди.— Шу одатинг яхши эмас, деб неча марта айтдим, ўғлим. Одамларнинг дастурхони тепасида ўтирганигда жуда ҳотамтой бўлиб кетиб, қоп-қоп ваъда беришни яхши кўрасан. Ахир ёлғон ваъдадан ҳеч ким обрў топмайди-ку... Одамнинг лафзи ҳалол бўлсин, дейишади... Ана, ўша шўрлик сенинг найрангларингу Зокирнинг суд бўлишидан уялиб, эл ичида бош кўтариб юролмади, йиғинлардан қочиб юрди! Ҳм, юз кишига ақл бўлиб, оғир кунларида юз кишига ёрдам қўлини чўзиб юрган одам

бу оғир юкни кўтаролмади. Ҳар тўқайга ўт кетса, ўзи ёниб, ўзи ўчади, дейишади...

Она яна нималар демади. «Юмшоқ супурги бўлдинг. Сендан умидим шу эмасди. Болага катта ваъдалар бердинг, сендан умидвор бўлиб ўқимади. Агар ўзи яхши тайёргарлик кўрса, бошқа болалар сингари сенинг ёрдамингсиз ҳам ўқишга кирарди. Қолаверса, раҳматли раис ҳам парво қилмади. Лоақал йилда бир марта шаҳарга бориб, Зокирнинг ҳолидан хабар олмади. Уқияптимиз ёки Мурод акасининг «қаноти» остида саланглаб юрибдимиз деб. Йўқ, бедаво юрак касали оёғини боғлаб қўйди. Қишлоқдан ташқарига чиқмасди,— она бирпас жим туриб, яна қўшиб қўйди:— Бир неча марта сен билан бирга шаҳарга бормоқчи бўлди. Ўзинг унамадинг. Ташвиш тортманг, ўзим ўша ердаман-ку, дедим. Зокирга элтиб бер, деб қўлингга пул берди... Эҳ, раҳматли раис ҳам содда одам эди-да. Тагин ўғлим қийналиб юрмасин, деб ҳар ой одамлар орқали пул бериб юборарди... Кўп пул ҳам болани бузди... Агар сен ёлғон гапирмаганингда, иш шу расволиккача бориб етмасмиди. Сен ёлғон гапирдинг «шоғирдинг» ёлғонни чинга чиқарди».

Бу гаплар Муроднинг қулоғига узук-юлуқ кирарди. Худди гуноҳкор кишидек борган сари боши эгилар ва кечаси ҳам янги танишларига берган кўп ваъдаларини эсига солар эди. Кейин унинг кўз олдига баланд бўйли, башанг кийинган, кўзлари хаёлчан Усмон раис келди. У раисни охириги марта бундан икки йил бурун кўрган эди.

Ушанда кечқурун қўни-қўшнилар уни кўргани келишди, раис ҳам. У сўрашаётганида: «Ҳа, шаҳарлик йигит»,— деб қўя қолди. Бошқалар ўғлининг аҳволини сўрашди-ю, аммо раис сўрамади. Ҳазилмутойиба борган сайин авжга чиқарди, турли мавзуда гап борарди, аммо раис чурқ этмасди. Кейин кабоб келтиришди, аммо Мурод қўл узатмади.

— Мулло Мурод, карамсиз таом ёқмадимиз? — ниҳоят оғиз очиб деди раис.

Саъди бобо ўрнидан қўзғалиб, бир нима деган эди, уйда ҳозир бўлганлар кулиб юборишди.

— Карам шўрва, раис, ота-она меҳридан ҳам ортиқ бўлади. Болалар шаҳарга боришади-ю, қишлоқ

билан ота-онани унутишади,— деди кимдир пичинг қилиб.

Утирганлар бу гапга эътибор беришмади.

— Раис бува, тупроғу чанг ичида биз ишлаймизу буларнинг боши оғрийди. Тагин уйларини ҳар куни латта билан артишади... Кимки шаҳардан келса, албатта бошидан зорланади,— деди Даврон ҳазил билан.

— Кимки ердан узоқлашиб, сабил қолгур ароқ билан ошна бўлдими, юз хил дардга чалинади. Ароқ одамнинг жонига битган бало. Ароқ филни ҳам ағдаради... Меҳнат, жон койитиш — энг яхши дори,— деди раис.

— Биз ҳам ишлаймиз... Ақлий меҳнат жисмоний ишдан юз марта оғирроқ,— деб луқма ташлади Мурод қизаринқираб.

— Иним, овқат ейишингдан тайин... Нақд кабобни еёлмайсану ишдан лоф урасан-а...

Бу гапни ким айтганини Мурод эслолмасди. Кейин қўшнилар унинг касб-корини суриштиришди. Одамларнинг қизиқ одати бор-да. Ер остидан тортиб самогача билишни истайдилар... Мурод одамлар сўраб-суриштираверишганидан бўғилиб, химия бўйича олим бўламан, дедию балога қолди.

— Дорисоз, дегин...

— Йўқ, химия фақат дорисозлик эмас,— деди Мурод уларнинг гапларини бўлиб.

— Ҳай, маргимуш, ҳосилдорликни оширадиган дори, яна нима?

— Сизларнинг дастларингдан қовун-тарвузлар ҳам расво бўлди. Ошқовоқдай катта бўлади-ю, маза-матраси йўқ!..

— Яна одамни касал ҳам қилади...

— Тузатади ҳам!— деди Мурод жаҳл билан.

— Эҳ-ҳа. Тузатганида, ўзинг касал бўлмас эдинг...

— Ҳой одамлар, Мурод меҳмон-ку ахир... Кишини иш жойида ҳам бунчалик талаб, муҳокама қилишмайди,— деди раис хотиржамлик билан.

Ҳаммалари бараварига кулиб юборишиб, Муроднинг пешонаси, юзларида тер доналари пайдо бўлганини кўришди. Баъзилар ҳазиллашиб: «Ўз одамимиз, ҳазиллашсак, ҳазиллашибмиз-да»,— дейишди.

— Агар мен бўлмасам, терисини шилардинглар...

қўлларингдан ҳар нима келади,— деди раис жилмайиб.

Уша кеча қўшнилар кетгандан кейин Мурод ўзини енгил ҳис қилди, лекин уйқуси келмади. У доимо бир нарса тўғрисида ўйлаш, гапириш киши миясини қотириб, зеҳнини ўтмаслаштирар экан, деб кўнглидан кечирди. Аммо оддий одамлар билан ўтириб, холисона суҳбатлашиш дил ғуборини ёки айтганларидек, юрак зангини кетказаркан, киши таъбини хуш қиларкан.

Муроднинг дили ҳамқишлоқларининг эркин, гинакудуратсиз суҳбатларидан сув ичди. Улар раиснинг гапидан сўнг унинг пўстагини секин-аста қоқиб қўйишди. «Қандларини урсин. Гинакудуратсиз баҳс ва ҳатто бир-бирларини ҳажв ҳам қилишади. Олимлар, даврасида-чи? Баъзилари гапдан гап чиқариб, тирноқ остидан кир қидиради. Таъблари жуда нозик. Илм аҳли ҳам бир ерга тўпланишса, баъзан яхши бўлмас экан. Кейин низо чиқади. Профессор Оқилий айтганидек, баъзи олимларнинг низоси буқаларнинг сузишидан ҳам даҳшатлироқ бўлади»,— деб кўнглидан ўтказди у.

У шу ўйлар ичида анчадан кейин ухлаб қолганди. Ушанда ҳам саҳарда онасининг овозидан уйғониб кетган эди.

— Ҳой, бола, бунақа кўп ухлайверсанг, қачон олим бўласан? Сенинг олим бўладиган сиёғинг йўқ. Олим бўладиган одам боши остига ғишт қўйиб ётади, дейишади. Нима учунлигини биласанми? Азоб чекса, илми ортар экан. Шунчалик доно бўларканки, ер остида илон қимирласа биларкан. Ҳа, яна олимларнинг сочин тўкилиб кетади, дейишади. Илоҳи, болам, бошнинг тошдан бўлсин, ҳали бир тола сочинг тушгани йўқ,— она кулиб, ўғлининг жингалак сочини силаркан, гапида давом этганди:— Афтидан, болам, гап бошнинг катта бўлиши-ю, сочининг тўкилишида ҳам эмас...

— Нима учун?— уйқусираб сўради Мурод.

— Абдунабининг боши сеникидан тўрт баравар катта, йўлга кирганидан бери Чоркалла, деб ном олганди. Ҳамма Абдунабининг мияси бутун, олим бўлади, дерди... Кеча қарасам, зор қолгур бошида бир тук ҳам қолмабди. Бу сағир ўзини ҳайф қилди, ўқимади. Исмни зўрға ёзади. Тавба, энди умрбод қозондай катта каллани кўтариб юради...

— Бу гапларингиз чўпчак-ку!..

Усмоннинг шу гапи онанинг гапини бўлиб қўйган эди. Раис секин-аста қадам ташлаб келарди. У гўё оёғи остидаги ер озор топишини истамаётгандай эди. Унинг қўлида заранг коса бўлиб, усти қоғоз билан ёпилганди. Мурод унга пешвоз чиқди.

— Яхши келдингиз, раис ака,— деб она унинг қўлидан косани оларкан қўшиб қўйди:— Мен бу болага узун кечаларни уйқу билан ўтказсанг, қачон олим бўласан, деяман.

— Нима деб жавоб берди?— сўради раис.

— Индамади. Тавба, гапиришни ҳам эсидан чиқариб қўйганга ўхшайди. Қачон қарасанг, миқ этмай ўтиради. Шу аҳволи билан ошиқ бўлибди, шаҳардаги бир профисурнинг қизининг кўнглини топибди. Ёки гапларим ёқмаяптими...

Раиснинг лабларига ғалати табассум югурди.

— Олим бўлса ҳам сенинг олдингда бир гўдак... гапиришга журъат этолмайди,— деди у.

Кампирнинг қуруқшаган лабларида заҳархандалик пайдо бўлди, юзидаги ажинлар қуюқлашди. У дард билан оҳ тортиб, деди:

— Журъат этолмайди? Э, йўқ, писанд қилмайди... Неча марта болаларингни олиб кел, деб ялиниб-ёлвордим. Мана, яна бир ўзи келибди... Ахир бу бола фарзанд нон бўлса, набира ушоқ экапини тушунмайди,— кампирнинг кўзларида ёш ҳалқаланди, овози хиёл титради.— Сиз билан менга набираларнинг дийдори ҳам ғанимат. Ёки гапим нотўғрими?

Кампирнинг киприклари учида шабнам қатралари сингари ёш пайдо бўлди. Ёндирувчи дарддан гилам четида омонат ўтирган раиснинг юраги санчиб, афти буришиб кетди. Мурод ҳомуза тортганича гарданини қашлай-қашлай юзини ювгани кетди. У кетидан онасининг титроқ товушда айтган шу гапини эшитди:

— Ака, келиннинг кўнгли қишлоққа сира мойил бўлмади. Профисурнинг қизи-да, қилпиллаб юради. Боланг бегоналашиб кетгандан кейин, набирадан нима деб гина қиласан?

— Йигитлар қишлоқдан кетиб қолишяпти. Энди уларга шаҳар ёқади-да: тоза, озода... Лекин бу гаплардан нима фойда? Катта қилдинг, ўқитдинг, олим бўлади. Ота-онанинг қарзи шу... эсласа, раҳмат, эсламаса, нима дердинг,— деди Усмон раис бўғиқ овозда.

Раиснинг гаплари Муродга анча маъқул келган эди. У раис олиб келган катта-катта, қоп-қора шотут доналарини бармоқларининг учи билан олиб, оғзига соларди-ю, ичида фикр юритарди: «Бу одам бир нима ни фаҳмлайди, ҳақ гапни айтяпти. Бу кампир ҳаёт фалсафасини билмайди. Ҳаёт қонуни шунақа. Фарзанд катта бўлдими, кетидан югуриб юрма, қўй, кўнглига қараб яшайверсин».

Она ошхонага кириб кетгач, Усмон раис хаёл суриб: «Шогирдинг қалай?»— деди. Мурод ундан кўзини олиб қочди, гўлдираб жавоб берди:

— Ёмон эмас.

— Овоза тарқалиб қолди...

— Ҳаммаси ёлғон, бўҳтон...

— Шамол бўлмаса, дарахт учи қимирламайди.

— Йўқ, раис бува, бу гапларнинг ҳаммаси ёлғон. Уқишга кирган. Э, мен институтда ўқитувчи бўлсаму Зокиржонни кирита олмасам, ўзимни-ўзим осарман,— деди кулиб Мурод ва жиддий қўшиб қўйди:— Уқиши яхши, юриш-туриши ҳам ёмон эмас. Зокир истеъдодли йигит, келажаги порлоқ...

Усмон раис чуқур нафас олиб, Муродга ишонқирамай қаради. У бўлса косадан бошини кўтармай, унинг кўнглини тўқ қилиш учун бошқа гап қидирарди.

Шу гаплардан кейин ҳам раиснинг кўнгли тинчимади. Мурод ҳар келганида у шу хусусда гап очарди. Бир марта ҳатто унга қўшилиб, шаҳарга боришга жиддий отланди. Муроднинг ранги ўчиб, типирчилаб қолди.

— Кекса одам, туртиниб-қоқилиб, узоқ йўлда қандай борасиз?— деди Мурод.

— Мактабини ўз кўзим билан кўриб келмоқчиман...— деди раис унга маъноли қараб.

— Нима, сиз менинг гапимга ишонмаяпсизми?— Мурод ранжигандай бўлиб, қошларини чимирди.— Бориш ҳеч гап эмас, машина элтиб қўяди, лекин юрагингиз чатоқ-да...

Раис ўйланиб қолди. Мурод жилмайиб яна деди:

— Пул бўлса, ўзим элтиб бераман...

— Гап пулда эмас,— деди раис босиқлик билан.— Ростини айт, кирганми-йўқми?

— Одамлар фолбиннинг гапига ишонишади-ю...—

Мурод жаҳл қилиб, юзини ўгирди вақайтиб гапирмади.

— Сен ақлли одамсан,— тинчланиб гап бошлади раис.— Ҳеч қачон менга ёмонликни раво кўрмайсан. Мен бунга ишонаман. Зокирнинг яхши-ёмонлиги сенинг зиммангда. Қўлимиздан бошқа ҳеч иш келмайди... Кейин, илтимосим шуки, ётоқхонада турсин. Сен аёлманд одамсан, бўлажак олим... Ётоқда болалар билан яқиндан танишади, у-бу нарсани ўрганади. Сен ҳар хил ўйларга борма, мен сира хафа бўлмайман.

Мурод нинанинг устида ўтиргандек безовталаниб қолди, лекин индамади. Ўзининг гапидай, аллақачон сомон остидан сув кетган эди. Аслида «қишлоқда обрўим тўкилмасин, раис хафа бўлади»,— деб Зокирга сира сир бой берма, деб писанда қилар эди.

— Шаҳарда иш кўп... қишлоққа бориш уят. Сенга бирон юз сўмлик иш топиб бераман, маза қилиб юраверасан. Келгуси йил яна бир ҳаракат қиламиз,— деган эди Зокирга.

Зокир ҳам шунга илҳақ эди. У «ёпиқли қозон ёпиқлигича қолсин», деди-ю, сир бой бермади. Ҳатто отасига ҳам мактабу муаллимлари тўғрисида «ҳикоя»лар тўқиб, унинг соддалигидан ичида кулиб юрди. Дастлабки икки-уч ой бекор юрди ва Муроднинг хотин, бола-чақалари кўнглига ҳам урди. Янги ошналари билан бирга ҳаёт кечирини афзал билди. Кейин санъатга ҳавасмандлиги унга иш бериб қолди. Мактабда ҳаваскорлар тўғарагининг аъзоси эди, ашула айтиб, аккордеон, доира чаларди... Бир оғайнисининг ёрдамида катта бир корхонанинг ҳаваскорлар тўғарагига доирачи бўлиб олди. Лекин бир тўйда уч-тўрт йил билан муштлашди-ю, ахлоқ тузатиш лагерига тушиб қолди.

Мурод Зокирнинг бу қилғилигини гамхўр устоз сифатида Усмон раисдан яширмоқчи бўлди. Лекин бу гап сасиқ ҳид каби тез ёйилди-ю, раиснинг қулоғига ҳам етди. Лекин аллақачон вақт ўтган эди... Шундан кейин Мурод қишлоқни эслаши билан уятдан ловиллаб нетарди, унинг икки йилдан бери қишлоққа келмаганининг сабаби ҳам асли шу эди...

— Зокир келди, дедингизми?

— Ҳа, уч-тўрт кундан кейин келди...

— Нима қилди?

— Бориб стасининг совуқ қабрини қучоқлаб йиглабди, дейишади. Ҳм, унинг йиғлашидан нима фойда? Улган қайтиб тирилармиди.

— Қачон кетди?

— Эртасига... Тавба, шаҳар қочиб кетарканми, оёқ излари ўчмасдан қайтиб кетди... Сеникига борган эдими?

Мурод жавоб бермади. У кўзойнагини дераза тоқчасига қўйиб, бир лаҳза хаёлга чўмиб, яна олди.

— Ҳовлиси, нарсаларни нима қилди?

— Билмайман,— деди она хаёл суриб, кейин қўшиб қўйди:— Унга ҳовлининг нима кераги бор?

— Нима кераги бор? Ҳовлини битта-яримтага сотмадими?

Онанинг лабларида яна ўзига хос заҳархандалик пайдо бўлди, кўзларининг қаърида ғазаб учқунлари чақнади.

— Ҳм, сен билан Зокирнинг қўлидан бундан бошқа нш келармиди. Ҳовлининг ихтиёри смзларда бўлганида-ку, раиснинг жанозаси куниёқ харидор излаб топардинглар...

Мурод худди қаттиқ мушт егандек боши айланиб, кўз олди қоронғилашди. Пешонасида совуқ тер пайдо бўлди.

— Ойи, нега бунақа дейсиз?— деди овозини чиқариб.

— Сен ўйламасдан гапирасан, болам, шунинг учун,— деди она.— Бу гапингни биров эшитмасин тагин, айб бўлади. Раиснинг ўлганига ҳали бир ҳафта ҳам бўлган йўқ. Уйига ким харидор бўлади? Билиб қўй, ҳеч ким унинг ҳовлисини сотолмайди!

Она бирпас жим қолди. Кейин оҳиста гап бошлади:

— Раҳматли раис васиятнома ёзиб қолдирган экан. Ушанда ҳовлим болалар боғчаси бўлсин, деган экан...

— Ростданми?— ҳайратдан Муроднинг оғзи очилиб қолди.

— Ҳа. Бу одам бир умр колхоз раиси бўлиб, халқнинг шодлигига ҳам, қайғусига ҳам шерик эди. Агар бирор боланинг боши оғриси, жони ачирди. Жанозасига одам ёғилиб кетди, катта-кичик мотам тутди... Боғчага ўзининг номи қўйилади, деб эшитдим. Яхши

одамдан яхши ном қолади, дейдилар... Ҳаммаси яхши ўтди-ю, Зокир йўқ эди-да. Ноқобил фарзанд ота-онани ғамга ботиради...

Она хаёл сурганича бир неча лаҳза сукутга чўмди. Ҳали ҳам унинг ичи тўла ғап эди. Она ичидаги бор ғапни фарзандига айтишни истарди. У Муродга қаради. Мурод карахт бўлиб, қимирламай ўтирарди. Онанинг кўзлари ўғилнинг мош-гуруч сочига тушиб, юраги орқасига тортди-ю, лекин оғзидан шундай ғап чиқди:

— Қирққа кирдинг. Сочингнинг ҳар ер-ҳар ери оқарибди. Энди бунақа ишлар сенга ярашмайди. Одамлар юзингга айтмаса ҳам орқангдан гапиришади, бир учи бизга ҳам тегади.

— Гапларингиздан ҳеч нимани тушунмаяпман,— Мурод ётиги билан онанинг гапини бўлди.

Аmmo она сиполик билан гапини давом эттирди:

— Раис сенга нима ёмонлик қилувдики, кўзига тупроқ сочиб, ёлгон гапирдинг? У пасткаш одам эмасди, Зокир ўқишга киролмаганида ҳам сени айбламасди. Лекин сенинг гапларинг, юзаки меҳр-оқибатинг Зокирни адаштириб, сарсон-саргардон қилиб қўйди!

— Қизиқ гапларни айтасиз-да, ойи!— Мурод ортиқ чидаб туролмади.— Нега мен айбдор бўларканман?

— Ўзинг биласан, болам,— деди кампир пичирлаб ва эшитилар-эшитилмас овозда қўшиб қўйди:— Ҳамма шунақа деяпти... Раис бизга кўп яхшилик қилган эди. Агар у ёрдам бермаганида, қаҳатчилик йиллари ўлиб кетардик. Ахир, у сендан норози бўлиб кетди... Мурод қилган ишни душманам ҳам менга раво кўрмасди, дерди. Киши дўстининг оёғига бундай болта урмайди...

Мурод қайтиб бир нима демади. У анчагача жойида тошдек қотиб, деразадан ташқарига қараб турди. Нимагадир ранги ўчиб кетди. Унинг қулоқларида гоҳ раиснинг гаплари, гоҳ фирибгарлик қилиб, ўзининг айтган сўзлари янграр эди. У шоша-пиша кўзойнагини бурнига қўндирди-да, гуноҳкорона нигоҳини онадан олиб қочди. Лекин кўз олдида яна ўша баланд бўйли, мулойим, меҳрибон, содда, ҳалол инсон гавдаланди, бу одам дов-дарахтга тўла боғчада ўйчан кезиб юрарди.

— Раис икки нарсани жуда яхши кўрарди,— Му-

роднинг қулоғига онанинг овози чалинди.— Аввало болаларни, кейин дарахтларни...

— Қабри ёнига бирон ниҳол ўтқазишдимикин?— деб пичирлади Мурад.

— Билмайман, бачкам. ~~Энг дундай одам~~ Юз кишичалик акли бек эди...

Мурад кўзойнагини дераза токчасига қўйди-да, ўрнидан туриб, ташқарига ~~чиқди~~. Аъзойи бадани титрарди. Назарида ҳар туп дарахт, эшик, девор ортидан қўшнилар қараб, заҳархандалик билан кулиб тургандек эди. У бошини қўйи солганича белкуракни олиб, боққа ~~сирди~~ ва икки туп ниҳолни кўчириб олди-да, тепаликка, мозор томонга, Усмон раиснинг қабрини зиерат қилгани жўнади.

МУНДАРИЖА

<i>Ф. Муҳаммадиев. «Узимнинг «аниф»им». Тожикчадан С. Аҳмедов таржимаси</i>	3
Ҳикоялар	
<i>Садриддин Айний. «Дев, ажина ва аждарҳо» («Эсдалик»лардан)</i>	7
<i>Ҳаким Карим. Аччиқ ҳақиқат. Русчадан М. Аҳмедова таржимаси</i>	13
Қопдаги одам. Русчадан М. Аҳмедова таржимаси	16
<i>Раҳим Жалил. Чашма буйидаги уй. Русчадан М. Аҳмедова таржимаси</i>	20
Журъат. Русчадан М. Аҳмедова таржимаси	24
<i>Жалол Икромий. Балоғат. Русчадан Х. Султонов таржимаси</i>	30
<i>Сотим Улуғзода. Ҳофизнинг ўлими. Русчадан Х. Султонов таржимаси</i>	57
<i>Фотеҳ Ниёзий. Хат ташувчи Хуррам. Русчадан М. Жўраева таржимаси</i>	64
<i>Пўлат Толис. Инсон ҳақида қўшиқ. Русчадан М. Аҳмедова таржимаси</i>	79
Лола сайли. Русчадан М. Аҳмедова таржимаси	85
<i>Фазлиддин Муҳаммадиев. Даъво. Тожикчадан З. Дўсमतов таржимаси</i>	93
<i>Расул Ҳодизода. Довон йўлида. Русчадан Сами Раҳим таржимаси</i>	116
<i>Муҳиддин Хўжаев. Томошабин. Тожикчадан Сами Раҳим таржимаси</i>	135
<i>Юсуф Акобиров. Лирик ҳикоялар. Тожикчадан З. Дўсमतов таржимаси</i>	153
<i>Саттор Турсун. Ота. Тожикчадан Э. Авзамов таржимаси</i>	159
<i>Жума Одинаев. Қалбдаги меҳр. Тожикчадан Сами Раҳим таржимаси</i>	177
<i>Зайиддин Дўсमतов. Йўқотилган муҳаббат</i>	192
<i>Урин Қўҳзод. Укинч. Тожикчадан Сами Раҳим таржимаси</i>	201
Артист. Тожикчадан Сами Раҳим таржимаси	207
<i>Абдулҳамид Самадов. Сазо. Тожикчадан Сами Раҳим таржимаси</i>	213

На узбекском языке

Чистые родники

Рассказы таджикских писателей

Перевод с таджикского

Редакторлар: *С. Раҳимов, М. Аҳмедова*

Рассом *А. Москин*

Расмлар редактори *А. Кива*

Техн. редактор *Э. Саидов*

Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 1998

Босмахонага берилди 15.06.81. Босишга рухсат этилди 14.8.81. P09070. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қозони № 1 Мактаб гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 12,18. Нашр л. 11,59. Тиражи 15000. Заказ № 475. Баҳоси 90 т. Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 1-босмахонаси. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.